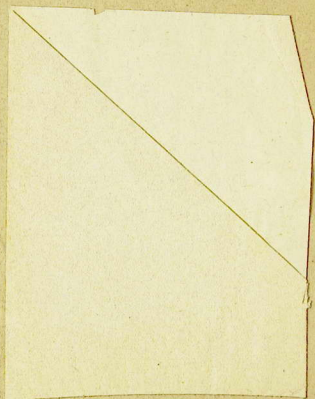
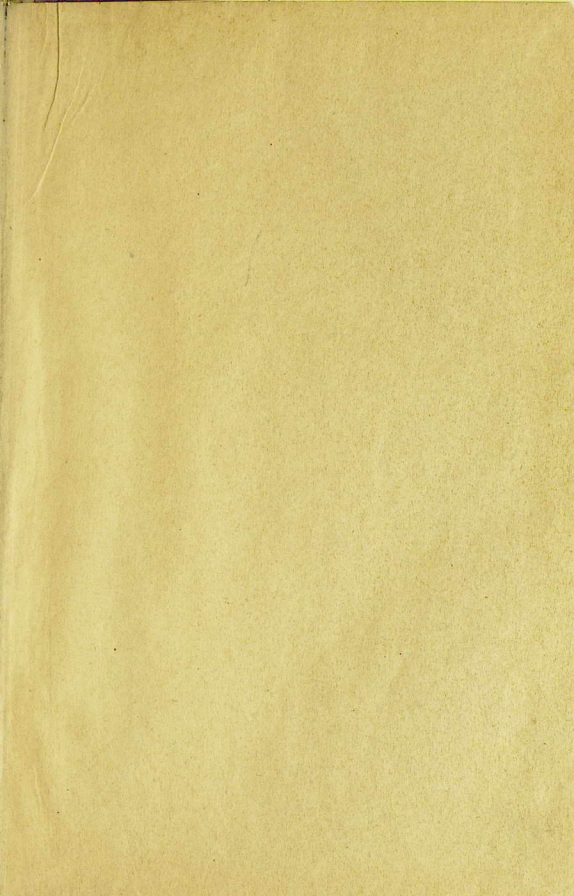

9(47-925)21

3.9.9

Մ-23

ՊՅՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

Այս,

9(47)21

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

3252

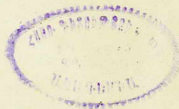
Մ-23

1920—1930

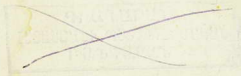
(ՀԻՇՈՂՂԻԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՎ ԴՈՎՂԻՄԵՆՏՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

2087 23889
A^{III} 2534

1456

11848-473

Հրատ. № 1302

Գրատեպ. № 5154 (բ). Պատվ. № 484. Տիրամ 4000

Պետերատի յերկրորդ տպարան Յերևանում.

Մ Ա Յ Ի Ս Ը

Լրացավ մայիսյան ապստամբութեան տասնամյակը: Տասը տարի սրանից առաջ Հայաստանի բանվորութիւնը, աշխատավորութեան և զինվորութեան մի խոշոր հատվածի հետ միասին, փորձեց խորտակել դաշնակցական, խմբապետական կառավարութեան լուծը:

Հայաստանի համարյա բոլոր գավառներում, բռնկվեց ու ծավալվեց ըմբոստացման հուրը, վառելով մասսաների սիրտը նոր, գունեղ ու փայլուն հեռանկարներով: Սակայն առաջին փորձը ձախողեց. մասսայական շարժումը պարտվեց և Հայաստանի հորիզոններին վրա նորից շողշողաց իր արշունոտ փայլով մատուցեց անհաշիւ խմբապետական դաշույնը: Առաջին փորձն եր մայիսը, առաջին ծանր մկրտութիւնը մեր կուսակցութեան ու նրա շուրջը համախմբված մասսաների համար քաղաքացիակոն կռիւ բովում: Մայիսյան ապստամբութիւնը վերջնականապէս ճեղքեց «հայ ժողովուրդը» յերկու հակառակորդ բանակներ՝ շահագործողների և շահագործվողների, ստեղծեց մի անանցանելի վիճակ նրանց միջև, վերացնելով բոլոր տեսակի տատանումները, թերահավատութիւնները, անվճռականութիւնն ու անվորոշութիւնները:

Այսօր արդեն միայն անուղղելի ոպորտունիստներն ու բացարձակ հակահեղափոխականները կարող են բացասել այն անժխտելի պատմական փաստը, վոր մայիսյան ապստամբութիւնը լայն մասսայական շարժում ե յեղել: Նրա արմատները խոր թաղված եյին 1914—20 թվականների վայրկեւերում, սնում եյին տարիների ընթացքում մասսաների մեջ կուտակվող հուսախաբութիւնը, դժգոհութիւնը և ցասումը հայ բուրժուազիայի կուսակցութեան՝ դաշնակցութեան ու նրա վոճրագործ կառավարութեան հանդեպ:

Վորո՞նք եյին մայիսյան ապստամբութեան պատճառները:

Աւելասավոր գյուղացիութիւնը մատնված եր կուլակի, վաշխառույի, խմբապետի քմահաճույքին: Ազգամիջյան պատերազմներն ավերում եյին սահմանամերձ շրջանները, հրի ու սրի մատնում կամ տեղահանում բնակչութիւնը, սահմանները փակված եյին, արդյունաբերական ապրանքների ներմուծումը ցամաքած, Բազմիկն և Թիֆլիսին սպասարկող բանվորական ձեռքերը պարսպ մնացած,

սահմանից այս կողմը: Քաղցրից, զրկանքներից և զյուզացու իրա-
վադուրկ գրաթյունից սպովելով, տիրող զատակարգերն իրենց
ձեռքին ելին կենտրոնացնում հողերը, զաշնակ հանրապետության
մեջ, խմբապետները, սրենքից բարձր գտնելով, առանց վորեւ ձե-
վականությունների զյուզացիներին, զրկում ելին նրանց ապ-
րելու վերջին հնարավորություններից: Գյուղի լավագույն աշխատու-
նակ մասը հավաքված էր բանակում և կոտորվում էր սահմանների
վրա ու «ներքին թուրքի» դեմ մզվող անվերջ կռիվներում:

Բանակը բարոյալքված էր: Կանոնավոր զորքերը արտահայ-
տում էլին գյուղացիության տրամադրությունը: Անկանոն զորքը՝
խմբերը գիտեյին միայն թալանել: Սպայությունը դժգոհ էր խմբա-
պետներից ինչպես և բանակն առհասարակ դժգոհ էր խմբերից:

Բանվորությունը փոքր շերտ էր կազմում այն շրջանի Հայաս-
տանում, կենտրոնացած յերկաթուղու շուրջը: Անասելի անտեսա-
կան պայմաններում ապրելով, նա կրում էր ծեծն ու հայհոյանքը
յենթարկվելով անտանելի հալածանքների: Դաշնակների արհամար-
հանքն ու անարգանքը «մրտների» նկատմամբ ավելի ևս շեշտ-
վում էր նրանով, վոր հալի. բուրժուազիան վոչ միայն չէր մտա-
ծում ստեղծել նոր արդյունաբերություն, այլև նպաստում էր յե-
ղածի քաղքայմանը՝ դնելով յերկիրը անտեսական հետադիմության ճա-
նապարհի վրա: Այս պայմաններում զարմանալի չէ, վոր բանվորու-
թյունը լցվում էր դժգոհությամբ և սովոր խմբերով դալիս, լրաց-
նում կոմմունիստական կուսակցության շարքերը:

Աշխատավոր զյուղացիության, բանվորության ու զինվորական
մասսայի դժգոհությունն անխուսափելիորեն հեղափոխական խմոր-
ման էր վերածվում, յերբ վրա հասած 1920 թ. ապրիլի 28-ին
Ադրբեջանի խորհրդայնացումը արագացրեց դեպքերը: Բազմի առ
կումից հետո Հայաստանը դարձել էր դիմումիսի սի պահեստ. մա-
յիսմեկյան տոնակատարությունն այ՛ի կայծն էր, վորով նա բռնկվեց:

Իրավացի յեր մեր կուսակցության Հայաստանի կոմիտեն, շեշ-
տելով, վոր մայիսը պատահական, արմատազուրկ ապստամբություն
չէր: Մայիսյան ապստամբությանը ուժ էր տալիս մասսաների ա-
մենալայն համակրանքն ու մասնակցությունը: Բացի այդ, կային
մի շարք նպաստավոր պայմաններ. Ադրբեջանի խորհրդայնացումը
հնարավոր էր դարձնում կարմիր բանակի ոգնությունը, իշխող կու-
սակցությունը՝ զաշնակցությունը կորցրել էր իր հավասարակշռու-
թյունը և շփոթի մեջ ընկել: Այեքպոլում ապստամբներն ունեյին
իրենց տրամադրության տակ զրահապատ զնացքը և վճռական նշա-
նակություն ունեցող զորամասեր, յերկաթուղին համարյա ամբող-

ջովին նրանց տրամադրութեան տակ եր, դաշնակները չեյին կարող
վորեւ զգալի ու ժ հակադրել տպտամբներին, բացի մի քանի
խմբերէց:

Ապստամբութեան բնթացքը բարդացնող պայմաններն եյին՝
պարենի կարիքը, մենշէիկյան Վրաստանի դոյությունը, վորն աշ-
խատում եր ամեն կերպ վիժեցնել նորաստեղծ խորհրդային իշխա-
նությունը, Յերևանի և Եջմիածնի շրջանների ուժեղ կուլակութեան
հովանական դիմադրությունը և այլն: Բայց այս պայմանները վրճ-
ուական նշանակութիւն չունեյին և կարող եյին իրենց բացասա-
կան կշիւը հայտնաբերել միայն հետագայում: Բացի այդ, կարևոր
եր նաև այն, վոր ապստամբությունը հանկարծակիի բերեց կուսակ-
ցական ղեկավարութեանը: Նա բավարար չափով նախապատրաստ-
ված չեր նախորդ ամիսների ընթացքում քաղաքականորեն և կադ-
մակերպչորեն:

Գյուղացիութեան ու բանակի մեջ տարվելիք աշխատանքի վո-
րոշ թերազնահատում կար անցյալում:

Աննպաստ եր նայե այն հանգամանքը, վոր մեր կուսակցու-
թյունը խոշոր ազդեցութիւն ձեռք բերելով, առանձնապես 1920 թ.
սկզբներին, չեր կարողացել դեռ այդ ազդեցութիւնը կադմակերպ-
չորեն ամրացնել: Կուսակցական կադմակերպութիւնները փոքրա-
թիւ եյին, մեր ազդեցութեան տակ զանվող անկուսակցական մար-
մինները դեռ նոր եյին ձևավորվում: Այս ամենով հանդերձ ուժերն
ու հանգամանքները մեծագույն չափով հեղափոխութեան կողմն
եյին և վճռական քաղաքականութիւնը կարող եր ապահովել հաղ-
թանակը: Սակայն այդ վճռականութիւնը հանդես չբերվեց վոչ
Արմենկոմի (կուսակցութեան Հայաստանի կոմիտեյի), վոչ ել ռազմ-
հեղկոմի կողմից:

Այս բոլորի հետեանքը յեղավ հապաղումներն ու դանդաղում-
ները: Մայիսի մեկից հետո, յերբ դեռ դաշնակ կառավարութիւնը
չեր սթափվել ու չեր սկսել հավաքել իր ուժերը, ամենահարմար
պայմաններն եյին ստեղծվել ապստամբութեան համար: Սակայն թե
Արմենկոմը, թե Ռազմահեղափոխական կոմիտեն շարունակում եյին
դանդաղել, առաջինը՝ մինչև ամսի 5—6-ը, իսկ վերջինը՝ մինչև
10-ը, այն ժամանակ, յերբ հեղափոխութեան համար ամեն մի ժամը
թանգ արժեր: Դաշնակցական կառավարութիւնը հետզհետե ուշքի
յեր գալիս, ցրում պարլամենտը, հայտարարում բյուրոյի դիկտա-
տուրան, զինում խմբապետ Սեպուհին, չեղոքացնում ու կանխում
շարժումը Ղարաքիլիսայի նման խոշոր ստրատեգիական նշանա-
կութիւն ունեցող կետում:

Այդպիսով որ որի պահապան էլին հեղափոխական շարժման հաղթանակի շանսերը, վորոնք մրցելի 3—4-ին անհամեմատ ավելի մեծ էլին և անհամեմատ ավելի անվիճելի հռչակաբանի կոմիտեի այն կարծիքը, վոր ապստամբութեան համար անհրաժեշտ էր ժամանակ շահել և վոր յերկու շաբաթ հետո գրութեանն ավելի նպատաւոր կլինէր, դա նրա կողմից թերառեստեմն էր ուժերի գաստվորման, հաղադումը կազմալուծում էր հեղափոխութեան ուժերը, վորից ժամանակ էր շահում հակահեղափոխութեանը:

Ամսի 10-ին իշխանութեանը վերցնելուց հետո, Ռազմհեղկոմը անվճռականութեան և հայտնաբերումի Գլուխացիութեանը չիմացալ, թե ինչ էր բերում իրեն խորհրդայն իշխանութեանը Զինվորները, վորոնց հեղափոխական արամադրութեանը վառվել էր ընդամենը մի քանի որվա ընթացքում, մի յերկու քաղաքական լուսնալուսնայնործութեան մասնակի՝ թրջվում էր դիրքերում, հորդ անձրեկ տակ: Բանվորական շարժումը բանակում բացակայում էր, իսկ սպայութեանը մնացել էր ամբողջովին իր տեղում, կազմալուծելով ու քայքայելով բանակի ռազմականութեանը: Հակահեղափոխութեանն առանց նեղվելու, բացարձակորեն հավաքվում էր իր ուժերը հենց Ալեքսպոլում:

Սակայն, այս սխալներից ավելի ևս կարեւոր ու վճռական նշանակութեան ունէր այն, վոր Ռազմհեղկոմը դանդաղում էր հարձակման անցնել: Սկզբից և յետք հա պաշտպանողական դիրք բռնեց դաշնակ կառավարութեան հանդեպ, անդիտանալով վոր ապստամբութեանները միայն արագ ու աներեր հարձակմամբ կարող են հաղթել: Այդ պաշտպանողական դիրքից ըզխում էր նահանջի հողերանութեանը, վորը համակել էր ապստամբութեան ղեկավարներից մի քանիսին, վորոնք չունեցան բայշէկիկյան հաստատակամութեան՝ այրելու բոլոր կամուրջները. խեղդելու վտանգավոր մեծահոգութեանը դեպի հակառակորդը՝ ձիշտ էր Արմենիկոմը, յերբ արձանագրում էր, վոր յետք նրանք (Ռազմհեղկոմը) լուրջ մտադրութեան ունենալիս լինելին, ապա գեպքերի ընական ընթացքով, նրանք պետք է իրենց հաջողութեանը գարդացնելին և ծափալելին մոտակա շրջանների վրա, կապվելին մյուս շրջանների հետ և նույնիսկ առաջ խաղային Յերեանի ուղղութեամբ: Ապստամբութեան ժամանակ շահած բարոյական ու ռազմական գիտակցութեանը, մաստաների հանդեպ բերած հերոսական անձնվիրութեանը չոգտադործվեցին:

Հակառակ Ալեքսպոլի կուսակցական կազմակերպութեան պահանջներին ու պնդումներին, Ռազմհեղկոմը շարունակում էր պահ-

պանել, մինչև վերջին վարկյանը խաղաղ յելքի հույն իր մեջ: Փոխանակ անմիջապես շարժվելու Ղարաքիսայի վրայով դեպի Դիլշան, յերկաթգծով դեպի Յերեան ու փոխանակ կապվելու Կարսի ու Սարիղամիշի հետ, մեր ուժերն անգործության ելին մասնվել Արեւադուռում:

Ապստամբությունը պարսկեց Ալեքսանդրում, այս արդեն կանխորոշում եր նրա պարտությունը, Սարիղամիշում, Նոր-Բայազետում և այլ շրջաններում: Ղազախի ու Նոր-Բայազետի գյուղացիական ռեզերվները հասան այն ժամանակ, յերբ արդեն Ալեքսանդրում տեր ու տիրական եր դարձել Սեպուհը: Կորցնելով յուր բնական կենտրոնը—Արեւադուռ, ապստամբությունը մոտավ ցաք ու ցրել, անշատ, թեև հաճախ հերոսական պարտիզանական պայքարի շրջանը: Ոգտագործելով նույն Սեպուհի ուժերը ռեակցիան կարողացավ ջախջախել մեկը մյուսի հետեից հեղափոխական ջոկատները:

Մասսաների հեղափոխական անփորձության, կամ կազմակերպություններին անբավարար կազմակերպվածության, իր ղեկավարության սխալների և այլ որոշելիք պատճառների հետևանքով, պարտվեց մայիսյան ապստամբությունը, բայց սրբոյնտաքիտի դեկավար բայրազիկյան կուսակցությունը չընկճվեց ու ավելի սեղմելով իր շարքերը ձեռնարկեց նոր պայքարի գործը: Թանգ Նատեց մայիսյան պարտությունը Հայաստանի աշխատավոր մասսաներին: Եթե մայիսը հաղթեր, չեր լինի հայ-տաճկական վերջին պատերազմը, չեյին վողջակիզվի հայ բուրժուազիայի սեղանին տասնյակ հազարավոր մարդիկ, չեյին ավերվի հարյուրավոր գյուղեր, չեր ընտնվի սահմանամերձ շրջանների հայ և թուրք գյուղացիությունը:

Խոշոր դաս յեղավ մայիսյան ապստամբությունը թե մեր կուսակցության և թե աշխատավոր մասսաների համար: Մայիսը մերկացրեց դասակարգային պայքարը իր խիսական դոկներով, հիմնահատակ քանդեց ու սրբեց բոլոր տեսակի յերկմտությունները, կասկածներն ու նախապաշարունակները, դիմակազերծ արեց դաշնակցության թե աջ և թե «ձախ» թեր, հիմքից յերեան հանելով նրա ջարդարար, դաշնաբարո, ալանդակ հակահեղափոխական դեմքը: Մայիսի սխալներով ու դասերով սովորեց մեր բանվորն ու աշխատավոր գյուղացին կռվել ու շեշտակի հարվածել դասակարգային թշնամուն: Վեց ամիս անց բարձրացավ, այս անգամ ավելի մոտալուկան և ուժգին թափով և յեղբայրական կարմիր բանակի ոգնությամբ, նրանք խորտակեցին դաշնակ տիրապետությունը, դաշույնի ու մատուցելի թագավորությունը, փոխարինելով մուրճի և մանգաղի իշխանությամբ:

Այսօր, 10-ր տարի անց, սոցիալիստական շինարարութեան բարդ, դժվարին հռչակապ շրջանում, դաշնակցական Հայաստանը պատկերանում է մեր նոր սերնդին իբրև հեռավոր անցյալի մշուշի մեջ կորչող մի հրեշտիկ յերազ: Սակայն այն յերազ չէր, այլ դաժան մի իրականութիւն, նույնքան ուսույ, վերքան ուսույ է դեռևս այսօր մեզ շրջապատող կապիտալիստական աշխարհը: Մեր հեղափոխական սերդի պայքարով և արշունով են ձեռք բերվել սոցիալիզմի կառուցման այսօրվա նախապայմանները նախկին ցարական Ռուսաստանի բոլոր մասերում: Ռուսական հոկտեմբերից ծնունդ առած մայիսն էր, վոր հիմքից սասանեց կապիտալիստան կարգերը Հայաստանում և պատրաստեց նոյեմբերյան հաղթական արշավը, խորհրդայնացումը: Մայիսի փորձով ու արագիցիաներով թափանցվում է և թափանցվելու յե մեր վոզ ըարվորական ու աշխատուփորական գյուղացիական մասսան, վորովհետև մայիսին սկսված դործը դեռ ավարտված չէ. պայքարը շարունակվում է նոր պայմաններում, նոր ձեերով, նոր ավելի կատարելագործված ու հատու գինքերով:

ԱՐՄԵՆԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

Կոստանյան Հայկազ

Կապյան Ս.

Մելիս Նուրբեկյան

Մուսայան Ս.
(մահացած)

Մ. Մելիկյան
(զննականաբար)

Ղուկասյան Ղ.
«Սպարտակ» (սպանված)

Շանվերդյան Դ.

Տ.-Սիմոնյան Դ.

ՄԱՅԻՍՄԵԿՅԱՆ ՏՈՒՆ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Հայաստանում բայելիկները ղեկավարութեամբ, 1920 թ. մայիս-մեկյան տոնակատարութիւնները վերածվեցին հսկայական խաղաղ ցույցերի, վորից հետո և սկսվեց մայիսյան ապստամբութիւնը: Վորպես «Մպարտակ» կազմակերպութեան անգամ, այդ ժամանակ գտնվելով Յերևանում, փորձում եմ վերհիշել թե ինչ եր ներկայացնում էրենից այդ ուրը՝ մայիսի 1-ին Յերևանը և նրա փողոցները:

Մայիսի 1-ը մեզ համար ուժերի զորատեսի ուր պետք ե լիներ. այնտեղ պետք եր ավելի թեքեյինք մասսաների տրամադրութիւնը ղեկի ձախ: Մայիս 1-ի ցույցը միանգամայն ազաջուցեց այդ հանգամանքը:

Մայիսի 1-ի առ. ժամի 8-ին, պիտի հավաքվեյինք Քարխանյան փողոցի անկյունը, (մոտավորապես այժմյան կենտ. կոմ. շէնքի դիմաց):

Նշանակված ժամին այդտեղ հավաքվում եմ յերկաթուղու և գարածի բանվորները, իրենց զարդարված զրուգավիկներով, վորոնցից մեկում գտնվում եր գնդանը, բանվորը և գլուղային: Գալիս ե պրոպագանդիստական զրուպպան: Քիչ հետո միանում ե մեզ (նախորդը պատրաստված եր) արական գիմնադիւայի յերաժշտական խումբը՝ ընկ. Միշա Յենգիբարյանի ղեկավարութեամբ: Նվագախմբի ներկայութիւնը բարձրացնում ե ընկերների տրամադրութիւնը:

Այդտեղից, մոտ ժամը 10-ին—11-ին «Ինտերնացիոնալ» և «Վարչականկա» յերգելով, նվագելով շարժվում եմք ղեկի պարլամենտի շէնքի դուռը, վորտեղ պիտի լիներ միտինգը: Մեր նպատակն եր միտինգը խլել գաշնակների ձեռքից և այդպես ել արինք:

Ահա խոսում ե գաշնակցական մի հոետոր. մենք ներքևից լողունգներ եմք բաց թողնում, «կեցցե Սորհրդային Հայաստանը», «կորչի Զանգիբասարի թալանչիների կառավարութիւնը», «կեցցե Զ-րդ Ինտերնացիոնալը»: Մեր այս լողունգներն ուժեղ արձագանք եյին գտնում մասսայի մեջ: Հոետորին լսող չկար: Նա զգալով, վոր իղուր Ե կոկորդը պատռում, հեռանում ե: Յեւնում ե մեկ ուրիշը. նրան ևս չվացնելով և «կորչի»-ներով փախցնում եմք. դուրս ե գալիս յերրորդը. մասսան նորից ազմուկ ե բարձրացնում, ներքևից գոչում. «կորչեն թալանչիները», «կեցցե բոլշեիկյան կուսակցութիւնը» և այլն:

Վերջապես արիւնքի վրա յի յեղնում ընկ. Ստոյպա Ալլահմեր-
զյանը. նրա յերեւոյր, վորպէս ձեռնաշփած բայլընկի, արդէն բաւա-
կան եր մասսայի ուշադրությունը գրավելու համար:

Ընկ. Ալլահմերզյանը իր հետտորական տաղանդով և հնչեղ ձայ-
նով իսկույն տիրում և ունկնդիրներին ուշադրությանը Դաշնակնե-
րն եւ իրենց հերթին եյին աշխատում խանդարել, բայց դա չի հա-

ՍՊԱՐՏԱԿ ԿԱԶՄԱԿԵՊՈՒԹՅԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ԿԱԶՄԸ ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Խաւնդյան Ա.

Բուդաղյան Արմենակ
(գնդալ աւարական)

Վարդանյան Համո

Ղազարյան Սեակ

Պետրոսյան Պետիկ
(նոր-Բալաղեանից)

Շողովում նրանց, վորովհետեւ բացարձակ մեծամասնութիւնը լար-
ված ուշադրութեամբ լսում եր նրան, բացի գրանից ախնքան եւ
հեշտ չեւ խանդարել Սայապային, վորն իր ուժգին, մետաղյա ձայ-
նով հեզափոխական համոզեցուցիչ խօսք եր ասում:

Դեռ հիշում եմ նրա հետեյալ խօսքերը (նա հայերեն լավ չտի-
րապիտելու պատճառով խօսում եր ռուսերէն) «Ընկնւնե՛ր, սե՛ւ եք
հանձնել ձեր բազդը, մարդկանց, վորոնք իրականութեան մեջ պա-

րապում են թալանով, տվադակությամբ, իսկ աշտեղեց լրբաբար ճառ են տաում», ցույց ե տալիս մի շարք կառավարական անդամների վրա, վորոնք կանգնած եյին նրա մոտ՝ պատշգամբում:

Այդ ժամանակ խիստ ազմուկ են բարձրացնում զաշխակները. ճշմարտության խոսք ասվեց նրանց մասին մաստայի առջև: Մահայն ելի նրանց չի հաջողվում լսեցնել Ալլահվերդյանին, և նա իր խոսքը լրիվ վերջացնում ե, բացականչելով. «Էրբչի տվադակների կառավարությունը», «Էկեցցե Քարհրդային Հայաստանը», «Էկեցցե Քարհրդային Անդրկովկասը», «Էկեցցե, անդրկովկասյան ժողովուրդները յեղբայրական կապը»:

Դաշխակները նորից փորձում են խոսել, բայց չի հաջողվում. ստիպած յեղան հայտարարելու «միախոյր վակ հ», բայց մենք հայտարարեցինք, վոր միտինդը շարունակվում, և և աշտեղեց շարժվում ենք թուրքական թաղը (ուր զաշխակները ավելորդ եյին համարել միտիդ գումարելը) և հակայտան մաստայի յեղեք չորրորդ մասը դալիս ե մեր յետեից: Մենք կանգնում ենք նախկին Փանախանի բուլվարում, վորտեղ խոսում են մի քանի ընկերներ՝ Քավաքայանը, Մտամբողջյանը և մի քանի բանվոր. աշտեղից ցույցը շարժվում ե դեպի դարած. աշտեղ նույնպես խոսում են միջանի ընկերներ և մոտ ժամը 4-ին միտինդը վակված ենք հայտարարում և ցրվում:

Ցույցի հաջողությունը պարզապես ապացուցեց, վոր զաշխակական կառավարությունը կորցրել եր հողը լայն մաստաների մեջ, վոր աշխատավորությունը չեր վստահում նրան, բանվորների, գյուղացիության ու զորքի անբավականության չափն անցել եր սահմանից:

Մայիսյան ուժեղ ցույցերից հետո, մի շարք զավառներում ծայր առավ մայիսյան շարժումները, վոր զեկավարվում եր կոմունիստական կուսակցության կողմից:

Մայիսյան ապստամբության հետևանքով Հայաստանի Կոմկուսակցությունը կորցրեց իր լավագույն ընկերներին, հանձինս Ալլահվերդյանի, Ղուկաս Ղուկասյանի, Մուսայելյանի, Մաբուխյանյանի, Բատիկյանի և մյուսների:

Իրանը հայ աշխատավորության անդրանիկ զոհերն են:

15-ին մարտի 30 թ.

Բագու.

Ս. Ղազարյան

1920 ԹՎԻ ՄԱՅԻՍԻ 1-Ը ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

Կարելի չե տաճնց սխալանքի ասել, վոր Յերեանի բանվորութիւնն առաջին անգամ տոնեց մայիսի մեկը, այդ միջազգային բանվորական որը, նրա դասակարգային բովանդակ իմաստով, 1920 թվին: Այդ ժամանակ Հայաստանի Կոմմունիստական կազմակերպութիւնները ղեկավարող Հայաստանի Կոմիտեն—Արմենկոմը, ապրիլի 18-ին կայացած նիստում վորոշել եր մայիսի մեկին կուսակցութեան ընդհատակյա կազմակերպութիւնները և բանվորական կազմակերպութիւնների համակրանքն ու կապը կոմմունիստական կուսակցութեան հետ չդրսևորել, վորովհետև Արմենկոմը պատրաստվում եր համահայաստանյան ապստամբութեան կազմակերպման: Իսկ մեր կուսակցութեան կանխաժամ փողոց դուրս գալը, թեկուզ խաղաղ շքերթով, կարող եր հղի դառնալ ապագա ապստամբական շարժումը վտանգող հալածանքներով ու կազմակերպութիւնների հայանաբերութեամբ:

Այս տեսակետն ունեւ Արմենկոմը մեր կուսակցութեան մայիսի մեկի տոնին մասնակցելու նկատմամբ: Սակայն այդ չեւ նշանակում, Թե Հայաստանի Կոմմունիստական կազմակերպութիւնները չպետք ե մասնակցելին, թեկուզ դաշնակցութեան ձեռքով կազմակերպված բանվորական շքերթներին: (Դաշնակցութեան որոք Հայաստանում մայիսի մեկին միայն արհեստակցական միութիւնների շքերթներ եյին լինում և վոչ բանվորական ցույցեր ու բողոքներ):

Արմենկոմի վորոշմամբ պետք եր կոմմունիստական կուսակցութեան համակրող և հարող բանվորական մասսաները կոմմունիստական դրոշակների տակ առնել, տալով նրանց համապատասխան լոգունքներ:

Այս ուղղութեամբ Արմենկոմը ապրիլի 20-ից ձեռնարկում ե համապատասխան կազմակերպչական-տեխնիկական աշխատանքների:

Այդ ժամանակ գարաժում աշխատող ընկ. Գ. Դանելյանի, Հայկ Զարգարյանի, Ռայկակու և ուրիշ կուսակցական ընկերների միջոցով, պարզվում ե, վոր գարաժի 300 բանվորները մտադրված են և վորոշած փողոց դուրս գալ կոմմունիստական կուսակցութեան դրոշակներով և լոգունքներով: Նույնպիսի տեղեկութիւն ենք ստանում և տպագրական բանվորների կողմից, վորոնց մեջ կուսակցական ակտիվ աշխատանք եյին տանում ընկեր Սամսոն Աստվածատրյանը և հանգուցյալ ընկ. Գարեգինը (զոհվեց փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ): Ապրիլի վերջերին շիկանում են և յերկաթուղագծի ու Յերեանի կայարանի բանվորները տրամադրութիւնները:

Մի խոսքով, սկսած ապրիլի 25-ից Յերեանի սակավաթիվ բան-վորութեան ներկայացուցիչները, թե կուսակցական կազմակերպիչ-ների միջոցով և թե անձամբ սկսում են պաշարել Արմենկոմի գաղտ-նի բնակարաններից մեկը՝ վորտեղ տողերիս գրողն եր ապրում և Արմենկոմի մյուս անդամ ընկ. Հ. Կոստանյանը (Մալյարսկայա փ. № 4 նկուղ աջ թևի վրա), և պահանջում մեզնից զրոշակներ, լո-զունք, թուղթիկներ և հոստոններ:

Բանվորական մասսաների այդ հախուռն, բարձր հեղափոխական տրամագրութունը մարեցնել չեր կարելի, և ահա թե ինչու Ար-մենկոմը ապրիլի 25-ի նիստին վորոշում է ու հանձնարարում կու-սակցութեանն անցնել մայիսի մեկին բանվորական ցույցի գլուխը և ղեկավարել այդ ցույցը: Ցույցի կազմակերպումը և ղեկավարու-թյունը հանձնվում է ընկ. ընկ. Սերգո Մարտիկյանին և Լ. Հովհան-նիսյանին: Ընկ. Մարտիկյանը իրեն հատուկ վոգեւորութեամբ և թա-փով ձեռնարկում է զրոշակների, կոմմունիստական կուսակցութեան լիդերների նկարների պատրաստման և մի շարք այլ ձեռնարկու-թյունների: Ինձ և հանգուցյալ Ա. Մեղունյանին հանձնարարվում է, վորպէս «Գյուղացու ձայն» վերտառութեամբ շաբաթաթերթի խմբա-գիրներին՝ հերթական համարը նվիրել մայիսի մեկին, ու մի քանի հեղափոխական բրոշյուրներ բաց—թողնել այդ որը:

Սկսած ապրիլի 26-ից մինչև 30-ը Մալյարսկի փողոցի հիշա-տական նկուղը մի նախապատրաստական վոգեւորում, խանդավառ աշխատանքի տեղ եր դարձել:

Որական տասնյակ մարդիկ մտնում էին այդ նկուղը, կարում, գրում, թարգմանում, սրբագրում, նկարում, պատմում, նախագծեր կազմում. մի խոսքով շնչում և ապրում գալիք որերի պայծառ հե-ռանկարներով:

Ապրիլի յերեսունին վերջացած է նախապատրաստական աշ-խատանքը. Բազմվում արդեն խորհրդային իշխանութունը, Կարմիր բանակը հաղթանակի փայլուն դափնիներով են պսակված. այդ ա-մենը ելեկտրականացրել է Յերեանի ճահճոտ, նեխված մթնոլորտը, թեւովորել կոմմունիստներին և բանվորներին ու ցնցել քաղքենու սպեկուլյանտի թմրած ուղեղը:

Ապրիլի 30-ին Արմենկոմի նիստը նվիրված եր քաղաքական գրութեան և հաջորդ որվա շքերթին: Վորոշվում է այդ որը մի ըն-կերով ուղարկել Ղազախ, Արմենկոմի անդամ և Ղազաղի լիազոր ընկ. Շ. Ամիրխանյանի միջոցով կապ հաստատելու Կարմիր Բանա-կի ու Ադրբեջանի խորհրդային իշխանութեան հետ: Մայիսի մեկի նկատմամբ առաջարկվում է կոմմունիստական կազմակերպութեան և մեր կուսակցութեան համակիր բանվորների հավաքատեղին ընտ-

ընդ Աստուֆյանն և Թարխանյանն փողոցներն անկյունը, խառնվել դաշնակցական մատույցի հետ՝ Հափաքույթը ժամը 8-ին և նշանակվում:

Մայիսի մեկին առափսյան 8-ից, կուսակցական ընկերները և բախվորները սկսում են հալածվել Թարխանյան և Աստուֆյան փողոցների ուղղությամբ:

Ժամը 9-ին բաղմուխյանը խտանում է, սկսվում է աշակերտական յերածշափմերի նվազածությունը. այդ յերածշափմերը կազմել են ընկ. Մ. Յենդիրարյանը, վորը դիմապիտայի աշակերտ էր և իր ընկերներին սովորեցրել էր «Բռնաճնայինայի» յեղանակը: Ժամը 4-ին Թարխանյան փողոց են գալիս գարածի բռնատար ավատամորիները՝ զարգարված ծաղիկներով, կարմիր կտորով, հեղափոխական լոզունգներով և նկարներով: Բռնակիր ավատամորիներից մեկն վրա գարբնոց էր սարքված՝ քուլտյով ու աշխատող բանվորներով: Այս ավատամորիը սխմվելի արտահայտությունն էր աշխատանքի իշխանություն:

Ինքը և կեսին հափաքվում է մոտ հազար հոգուց բաղկացած մի մասսա, վոր սկսում է շարժվել «Բռնաճնայինայի» նվազածությունը դեպի դաշնակցական պարլամենտի շենքը: Շքերթի առջևից գնում էլին Արմենիսի տնդամենը, ուղեկցությամբ յերկու բանվորի, վորոնք կրում էլին նոր, չափազանց շքեղ պատրաստված, կոմունիստական կուսակցության դրոշակը, վորն վրա գրված էր. «Մուստատանի կոմունիստական կուսակցության Հայաստանի կոմիտե»: Աստուֆյան փողոցի վրա չհասած դաշնակցական կառավարության նախագահ Ս. Յատիսյանի բնակարանը, տեսնում ենք նրան պատշգամբում միշտից պաշտանյանների և զինվորականների հետ:

Շքերթի չափազանց դեղեցիկ արտաքինը և առաջ ընթացող մատույցի կուռ շարքերը զրավում են Յատիսյանի և նրա հետ կանգնած խմբակի ուշադրությունը. Յատիսյանը կարծում է, վոր դաշնակցական մասսան է անցնում, սակայն միքանի ամիսներ անց Յատիսյանի անձնական ուղեւտանան ինձ պատմում էր, վոր յերբ մենք բոլորս և Ս. Յատիսյանն մոտից տեսանք կոմունիստական դրոշակներն ու մասսան, Յատիսյանն ահաբեկված, գողալով մտավ պատշգամբից իր սենյակը, սառը ջուր խնդրեց և հեռախոսով հայտնեց Ռուբեն փաշային, (դաշնակցության զինվորական նախարար և Հայաստանի փաստական գլխատար) խնդրելով համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել:

Ռուբեն փաշան հափաքելով անմիջապես դաշնակցության բյուրոյի նիստը, վերջինիս սանկցիայով հրամայում է Յերեանի կայսգորի գնդացիք խումբը դուրս հանել, զրավել մի շարք հենակետեր և պատրաստ լինել զինվորական մարմինների հրամանին:

Շքերթը Աստաֆյան փողոցը վողկելով թուլցիկներով, լրագրերով և բրոշյուրներով, հասնում և պարլամենտի շենքը, վորի առջև կանգնած էին դաշնակցական արհեստակցական միությունները:

Կոմմունիստական խաշոր մասսայի կազմակերպված հանդես գալը խլրտում և առաջ բերում դաշնակցական միությունների և զրլխավորապես զորքի շարքերում:

Հարյուրավոր մարդիկ և զինվորներ թողնում են իրենց միություններն ու զինվորական միավորները, մանում կոմմունիստական մասսայի շարքերը, պահանջելով թուլցիկներ ու լողուններ ու վառ զրույց սկսելով մեր ընկերների հետ: Միջանի բողեյի ընթացքում դաշնակցական զորքի հեծելազորի ու հրետանիի ձիերը զարգարվում են մեր լողուններով և շքահանգույցներով: Դաշնակցական զորշակների տակ կանգնած մասսայի շարքերն աստիճանաբար սկսում են նոսրանալ, իսկ ընդհակառակն կոմմունիստական մասսայի շարքերը՝ խտանալ: Դաշնակցության արհեստակցական միությունների դեպի մեր կողմն անցնող բանվորության և զորքի տրամադրությունը դառնում են ծայր աստիճանի լարված և հեղափոխական:

Պարլամենտի պաշտամբից միտինգը բացում և թաախյանը մի դեմագոգիկ ճառով:

Նա հայտարարում և ընկ. Որջոնիկիձեյի խեղաթյուրված հեռագիրը Զանգեզուրի և Ղարաբաղի դեպքերի մասին, ազգաբարում Միացյալ Հայաստանը ճանաչելու մասին Ահարոնյանից ստացած հեռագիրը, ձգնելով դեպի կոմմունիստները և հատկապես դեպի թորհրդային Ռուսաստանն առաջ բերել թշնամական տրամադրություն:

Թաախյանից հետո խոսք և տրվում Վրաստանի հայտնի մենշեվիկ Իսիդոր Ռամիշվիլուն, վոր յեկել եր Թիֆլիսից մի հատուկ հանձնախումբի հետ, «խաղաղ» կերպով լուծելու Հայաստանի և Նախիջևանի մեջ ծագած թյուրիմացությունները: Ի. Ռամիշվիլին իր ճառում մենշիկներին հատուկ կեղծավորությամբ, խոսում և ազգերի համերախության, դեմոկրատիայի և ճաղաքակրթության» վտանգ սպառնացող բոլշևիկների մասին:

Ռամիշվիլու ճառից հետո խոսք և առնում Արմենկոմի անգամ ընկ. Ստեփան Ալլահվերդյանը, վորի յերևալը պատշտամբում առաջ և բերում կատարյալ խանդավառություն և ծափերի տարափ: Ընկ. Ալլահվերդյանը հռետորին հատուկ վարպետության և պերճախոսությամբ հարձակվում և թե դաշնակցության, թե մենշիկների և թե մուսալաթխասների վրա. նա հիշեցնում և բոլորին Անդրկովկասի այդ յերեք կուսակցության դավաճանությունը ռուսական հե-

դափուխության հանդեպ, անվերջ կոտորածներն ու կոիվներն այդ նույն կուսակցութեանն էր ձեռքով կազմակերպված և վերջացնում և իր ճառը իրեն շրջապատած մատուցելիքների բառնյքների ու մատուցելիքների հարվածների տակ, կոչելով, «կեցցե կոմունիստական Իստերնացիանայր, կեցցե կոմունիստական հեղափոխութեանը»:

Ընկ. Ալլահվերդյանից հետո խոսում են մի շարք գաշակցական և եսեր հետորներ:

✓ Կոմունիստական գրողակների տակ համախմբված մասնաճյուղային կազմակերպականների միտինգի վերջին, թողնում և այդ միտինգը, առանձնաձև և շարժվում դեպի Տեր-Ղուկասյան փողոց: Պարլամենտի շենքից մինչև Տեր-Ղուկասյան փողոցը բուլվարի ողակով ձգված դորքերը մեզ հանդիպելիս հայհոյում ելին իրենց սպաններին, գաշակցութեանը և հայտնում իրենց համակրանքը մեր ցույցին ու լողուններին:

Կոմունիստների շքերթը հասավ Փանախանի հրապարակը ու կանգ առավ այստեղ. յերբ կոմունիստների միտինգը շարժվում եր պարլամենտի շենքից դեպի Փանախանի հրապարակը, արժե հիշատակել ջուխտ ու կենտ եսերների դիրքը: Միքանի ես-եր տեսնելով կոմունիստների և բանվորական խոշոր մասսայի առանձնաձևը, գաշակցութեան միտինգից, միքանի քայլ անցան կոմունիստների հետ, հետո փոշմանեցին և վերադարձան դեպի գաշակցականները:

Վարչափ բնորոշ փաստ և այդ, բնութագրելու ես-երների և հատկապես Հայաստանի ես-երների յերբերուն և տատանվող դրութեանը:

Կոմունիստների միտինգը Փանախանի հրապարակում բացում և ընկ. Պ. Ստամբուլյանը, խոսում են մի շարք ընկերներ, վորոնցից մեկը և թուրքերեն:

Մինչ այդ, տանից փողոց դուրս չեկած և ահաբեկված թուրքերը յեկել ելին փողոց՝ լսելու կոմունիստական կուսակցութեան ներկայացուցիչներին:

Փանախանի այգում կոմունիստների միտինգը վերջանում և ժամը 4-ին, վորից շքերթը ցրվում է:

Դաշակցականները կատարելապես պարտված, առանց դորահանդեսի, մի կերպ վերջացնում են իրենց դժգուշ միտինգը և անմիջապես բյուրոյի նիստ հրավիրում՝ «քննելու» ստեղծված դրութեանը:

Նիստից հետո գաշակցական կառավարութեանը յերկու կոմունիստ ընկերոջ միջոցով հայտնում է, վոր նա ցանկանում է բացակայել Արմենիոմի ներկայացուցիչներէ՝ հետ:

Արմենիոմը ուղարկում է տեսակցութեան ինձ և ընկ. Ալլահվերդյանին: Մենք ժամը 3-ին ընդունվում ենք Հ. Ոհանջանյանի

կողմից, վորը ցանկանում եր լսել մեր տեսակետը Ղարաբաղի և Զանգեզուրի դրության մասին, ու խորհրդային իշխանության հնարավորությունների մասին Հայաստանում:

Մենք հայտարարում ենք, վոր Հայաստանի բոլոր կնճռոտ հարցերն ընդունակ ե լուծելու միայն խորհրդային իշխանությունը և մեր՝ կոմունիստներին կարծիքով դաշնակցության իշխանությունը ղեկի անդունդ ե տանում Հայաստանի բանվորությանը և գյուղացիությանը:

Հ. Ռհանջանյանը ձևանալով համակիր խորհրդային իշխանության, հայտնում ե իր «անհատական» կարծիքը խորհրդային իշխանության անհրաժեշտության մասին, և «խոստանում» ե համոզել կառավարությանը՝ «հանձնելու» իշխանությունը կոմունիստներին: Դրանով ել վերջացավ մեր զրույցը Հ. Ռհանջանյանի հետ: Ռհանջանյանի կարիքներից մենք վերադարձանք Արմենկոմի գաղտնի բռնակարանը (Աստաֆյան փ. Քնքուշյանի տունը), վորտեղ Արմենկոմի նիստին ղեկուցեցինք Ռհանջանյանի հետ տեղի ունեցած բանակցություններին մասին:

Արմենկոմը շատ ճիշտ գտավ, վոր այդ բոլորը հերթական պրովոկացիա յե դաշնակցության կողմից, և վոր անհրաժեշտ ե ամբողջովին անցնել ընդհատակյա աշխատանքի, կազմակերպությունները պահպանելու դաշնակցության ապագա անխուսափելի հալածանքներին:

Յերեկոյան ժամը 6-ին, նիստից հետո Քնքուշյանի բնակարանն են գալիս ընկ. ընկ. Դ. Շահվերդյանը, և Ս. Մարտիրոսյանը, վորնիստից հետո զնացել ելին քաղաք՝ ծանոթանալու մեր միտինգի թողած ազդեցության մասին:

Ընկերները հայտնում են, վոր պարլամենտի դահլիճում բացվել ե դաշնակցության փակ միտինգը (իսկ այդ միտինգին Արմենկոմի վորոշմամբ մեր կազմակերպությունը չպիտի մասնակցեր) և վոր դաշնակցականները ամենախայտառակ պրովակացիայով աշխատում են վարկաբեկել մեզ և առավոտյան միտինգի ազդեցությունը նսեմացնել:

Քնքուշյանի բնակարանում գտնվող ընկերները վորոշում են ընկ. Հ. Կոստանյանին և ինձ ուղարկել յերեկոյան միտինգին խոսելու և հակահարված տալու դաշնակցության պրովակացիային: Առաջինը խոսում ե ընկ. Կոստանյանը, վորից հետո յես եմ խոսք առնում: Յես իմ ճառը սկսում եմ Ղարաբաղի ղեպքերի մերկացումով, հաղորդում եմ Ռհանջանյանի դիմելը Արմենկոմին, նրա «խոստումները». ճառի ընթացքում, ավելացնում եմ, թե յերկար չի կարող չուել դաշնակցության իշխանությունը և կոմունիստներն են, վոր

իշխելու յեն զաշնակցութեան դիտկներն վրա: Այս նախադասութեամբ չից հետո տասնյակ մասնակերիսաներ, կառավարութեան անդամներ, հարձակվում են ինձ վրա՝ Լինչի զատատան անելու՝ բայց ինձ հաջողվում է անվտանգ հեռանալ:

1-ն Մայիսի

1923 թ/վ

Գ. Տեր-Սիմոնյան

ՀԻՉՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԸՆԴՈՒՄՆԵՐ ԱԶԽԱՏՈՒՄՆԵՐԻՑ

Յեռ Յերեվան յեկա 1920 թ. փետրվար ամսին. մինչև այդ 1919 թ. Յերեվանի փոստ հեռագրատան յերկու գործադուլներից հետո փախել էյի նախ Լենինական, այնտեղից էլ բանտարկվելուց խուսափելով, փախա յեվ տեղավորվեցի Սանահին-չեղոք զոնայում՝ վորպես հեռագրիչ Ահարոնեան ծածկանունով. Սանահինում աշխատելիս, կապված էյի ընկ. Ռուբեն Վոսկանյանի, Վարդան Գեվորգյանի Գեվորգ Յուզբաշյանի հետ, վերջին յերկուսը յերկաթուղու հեռագրի մեխանիկներ էլին: 1919 թ. Յուլի Միրզոյանի միջոցով տեղավորվեցի Յերեվան, կայարանում հեռագրիչ պաշտոնով. կարճ ժամանակում կայարանում ստեղծեցինք ուժեղ բջիջ:

Այդ բջիջի կազմից հիշում եմ հետևյալ ընկերներին՝ Վարդան Գեվորգյան, Մամիկոն Կորիմազյան, Գյորգի Սայգանով, Արամ Մանուչարյան, Իսրայել Գյուրգջյան, Շաքրո Մինասյան, Վարդան Աբրահամյան—Ստեփան Սարգիսյան, Կարապատ Խաչատրյան, Խրիստափոր Բելուշյեվ, Առուստամ Ղազարյան, յերկու ուսն հեռագրիչներ, Մարգս յեվ Դորա, Գեվորգ Հակոբյան, Համբարձում Աղաջանյան, Վարդան (ազգանունը չեմ հիշում):

Յերեվան զայուցս առաջ կուսակցական կոնֆերանսը վերջացած եր. մենք իսկույն կապվեցինք Յերեվանի կոմիտեյի հետ, վորի կազմի մեջ կայարանի բջիջից անցա յես. Յերեվանի կոմիտեն 1920 թ. փետրվարից մինչև մայիսի վերջը ունեցել է հետևյալ կազմը՝ Թավաքալյան, Աղասի Խոնջյան, Սերգո Մարտիրոսյան, Գաղեգին Հարությունյան (տպագրական բանվոր), Գեվորգ Դանեկյան (գարաժից) յեվ Արամ Մանուչարյան:

Մեր ժողովները լինում էյին Գարեգին Հարությունյանի տանը—Թարխանյան (Գնունի) փողոցի տուպիկում: Այդ ժողովները լինում էյին շատ զաղանի և զգուշ. Ընկ. Գ. Հարությունյանի մորը հանձնարարում էյինք բակը հակելու:

1920 թ. զարնանը Ագրբեշանի խորհրդայնացումից դեռ առաջ,

մեր կուսակցութիւնը ուժեղացրել եր յուր աշխատանքները: Յերևանի կոմիտեն սպրիլի վերջերին շարաթական 3—4 նիստեր եր ունենում, իսկ կազմակերպութեան անդամներն այդ որերին հավաքվում էին ամեն որ Բաթանյանի փող. № 4 տունը, պատրաստվում ՄԱՅԻՍՅԱՆ մեկը տոնելու:

Մայիսի մեկի տունը մեծ հաջողութեամբ անցկացրինք. մասնակցներն արամադրութիւնը դեպի մեզ եր: Այդ որը լեւոյթ ունեցան Ազիզբեկովի հրապարակում Պետրոս Պետրոսյանը, Պարույր

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԸՆԴՀԱՆՍԵՍԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՑԻ ԿԱԶՄԸ

Մարտիկյան Ա.

Խանջյան Ա.

Մանուկյան Ա.

Զարգարյան Լ.

Հարութոյան Գար.

Դանիկյան Գեղ.

Ստամբուլցիանը յեզ մի լատիշ բանվոր. Պետական թատրոնի մոտ խոսեցին դաշնակցականները, վրաց մենչեվիկներէց Իսիգոր Ռամիշվիլին, վոր յեկել եր դաշնակցականների հետ դաշն կապելու՝ իրենց մոտեցող «բուլշեվիկյան վտանգի» դեմ կռվելու համար:

Դաշնակցականները այդ որն իրենց զենք էին ծառայեցնում ընկ. Հուսէյինովի Ղարաբաղին և Զանգեզուրին վերաբերվող հեռագիրը, աղավաղելով այդ հեռագրի բովանդակութիւնը: Մեր կուսակցութեան կողմից դուրս յեկավ խոսելու, դաշնակցականներին ու

մենշիվիկներին պատասխանելու ընկ. ԱԼԼԱՋԷՐԴՅԱՆԸ, վորն իրեն հատուկ կրակոտ ճառով խոսեց դաշնակցության վարած քաղաքականության մասին, պատասխանեց Իսիդոր Ռամիշվիլուն, խոսեց 2-րդ ինտերնացիոնալի դավաճան քաղաքականության մասին, տեսելով. «2-րդ ինտերնացիոնալը յուր գեղնած գրոշակը դրել է բուրժուազիայի վոտքի տակ»:

Ընկ. Սալոպայի ճառը մեծ ազդեցություն թողեց, յեւ դաշնակցականների մեջ շփոթություն առաջացրեց. նրանք ստիպված յեղան դոքքը իսկույն գործնոց տանել. նրանք չեյին սպասում, վոր մենք այնպիսի հաջողություն կունենանք: Հայաստանի մյուս վայրերում, նամանավանց Լենինականում ավելի մեծ հաջողություններ ե ունեցել մայիսի մեկը: Մեր կուսակցության կազմակերպություններն արգեն պատրաստվում եյին ապստամբության մայիսի 2-ին—3-ին. Յերվանի կոմիտեն վորոշեց առաջարկել բոլոր կուսակցական ընկերներին զինվել:

Մայիսի 6-ից սկսվեց ձերբակալությունները—չբանտարկված ընկերները իսկույն ընդհատակյա աշխատանքների անցան: Արմենկոմեց ե Յերվանի կոմիտեից համարյա վոչ վոք չեր բանտարկված: Մի խումբ բանտարկյալների տարան Սևան, վորոնք հետադաշում տեղափոխվեցին Յերևանի բանտը: Մնացած ընկերները հավաքվում եյին նիստերին՝ քննելու ստեղծված դրությունը: Մայիսյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո ընկ. Ալլահվերդյանը ե Մարտիկյանը համարյա որեկան մի տեղ եյին փոխադրվում: Արմենկոմից, այդ յերեւու ընկերներն եյին ակտիվ աշխատում:

Մայիսի վերջին ե հունիսի սկզբին բանտարկվեց ընկ. Ալլահվերդյանը. արգեն Արմենկոմից վոչ վոք չեր մնացել ե մի քանի ընկերներ ընկ. Ալլահվերդյանի համաձայնությունը վերցնելով, բանտից կազմեցինք ժամանակավոր կոմիտե, վորի մեջ մասն ընկերներ Աղասի Սանջյան, Վահան Շահգեղյան, Հարություն Հասրաթյան, Լեոն Հովհաննիսյան, ե Արամ Մանուշարյան: Կազմեցինք «Կարմիր խաչ»՝ բանտարկյալներին ողնելու: Մեր ժողովները տեղի յեր ունենում նախկին խորառժառի ակումբի շենքում, վորն այն ժամանակ հիվանդանոց եր. այդտեղ աշխատում եր Վահան Շահգեղյանը: Մենք անցել եյինք գաղտնի գրություն. ընկերների մեծ մասն արգեն բանտարկվել եյին:

Բանտում ունեյինք բանտային կոմիտե հետեյալ կազմով՝ Ալլահվերդյան, Մուսայելյան, Մարտիկյան, Ղարիբջանյան, Ա. Մանուշարյան. Կոմիտեի քարտուղարությունը, գանձապահությունը ե դրսի կապը հանձնված եր ինձ. բանտարկված եյինք մոտ 90—95 հոգի—Հայաստանի զանազան վայրերից:

Դատաւարութեան որերէն եր, յերբ ոգոստոսի 12-ին դրսից մեր ընկերներէց նամակ ստացանք, փորոնք զգուշացնում էին «դատաւարութեան գնալիս զգուշ լինել, ուժեղ պահակ պահանջել, թե չե կարող էին սլո՞վակացիայի յենթարկելով, անկյուղից խփել»։ Այդ փորձը ընկ. Արտաշէս Մեղքոնյանի զնդակահարելուց հետո ունեցինք։ Այդ որը ժամը 7-ին բանտապետը կանչեց ընկ. ընկ. Ալլահվերդյանին, Մուսայելյանին և Ղարիբջանյանին, ու հայտնեց, փոր հովաքեն իրերը և զան բանտի զբաւենյալք. նրանց հարցին, թե ինչ՞, ուր են գնալու, բանտապետը պատասխանեց, թե անհայտ ուղղութեամբ։ Այդ բաժական եր, փոր մենք ամեն ինչ հասկանալինք։ Յերբ մեր ընկերները վերադարձան՝ իրերը հավաքելու, մենք նրանց արգելեցինք զնալ, հայտնելով այդ մասին բանտային վարչութեանը։

Այդ զիշեր մենք մեր ընկերներին չավինք, փոր տանեն։ Գիշերը խորհրդակցութեանից հետո ընտրեցինք մի զեկավար մարմին ընկ. Միշեան Լիպարիտ, Նալբանդյան Լեոն, Քարամանդարյան Վաղինակ Սերգո Մարտիկյան և յետ։ Ինձ հանձնարարեց կապ պաշտպանել զբոսի հետ. Առափոյան ընկ. Յերզնկյան Յեղեկին պետք է բաց թողնեցին։ Ընկ. Յերզնկյանը համառում եր, չեր ուզում դուրս գալ, ստելով, փոր յեթե մեր ընկերներին տանում են զնդակահարելու, չեմ դուրս գա. մենք համոզեցինք, փոր նրա դուրս գալը անհրաժեշտ է. մի հեռագիր ուղարկեցինք թիֆլիզ ընկ. Աքանազ Մաւոյանին հակոբ Հակոբյանի հասցեով—հետեյալ բովանդակութեամբ—«Մայրական մահամերձ է, զբոսից լուրջ—Մաթո»։ ՄԱԹՈ ստորագրութեանը դրեցինք ընկ. Ս. Մարտիկյանի խորհրդով. նա ասեց, փոր ընկերները կհասկանան։

Ոգոստոսի 13-ին մինչև ժամը 2-ը մեզ մոտ վոչ վոք չեկավ. ժամը 3-ին մեզ մոտ լցվեցին մաուզերիստները, միլիցիոներներ և զինվորներ—թվով մոտ 70 հոգի ռեզերվի միլիցիայի քննիչ Ղասաբյանի ղլխավորութեամբ, դռները փակած բանակցում էինք մենք վերելի հարկից, նրանք բալից. բանակցութեանները տեսց մոտ մեկ և կես ժամ և վոչ մի արդյուք չտվեց։ Մենք կատեգորիկ կերպով մերժեցինք դուռը բանալ. նրանք կացինով դուռը կտրեցին, ներս մտան և սկսեցին նորից համոզել մեր յերեք ընկերներին տալ. Մենք մերժեցինք և պահանջեցինք կրակ բաց անել մեզ վրա։ Այդ ժամանակ ընկ. Ալլահվերդյանը խեց միամտաբար կանգնած ընկերոջ ձեռքից կամերայի դռան բալանին, դուռը բացեց և յուրահատուկ համարձակութեամբ հայտարարեց, փոր ինքը գնում է մեռնելու, նրան հետեցին ընկ. ընկ. ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆԸ և ՂԱՐԻԲՋԱՆԵՅԱՆԸ։

Ոգոստոսի 14-ին առափոստյան ժամը 4-ին այդ յերեք ընկեր-ներին տարան և Քանաքեռի ճանապարհին գնդակահարեցին:

Այդ որը մի հեռագիր էս ուղարկեցինք Թիֆլիս, նույն հասցե-յով հետևյալ բովանդակութեամբ—«Սոյոպան մեռավ, դրութեանը լուրջ է, ձեռք առեք միջոցներ ՍԱԹՈ»:

Ոգոստոսի 15-ի առափոստյան տարան ընկերներից յերկուրդ խումբ.—Վարդան Գեփորդյանին, Արմենակ Գալստյանին, Ղարափյ շոֆեր Լևոն Հովհաննիսյանին և Ալեքսանդր Զմշկյանին:

Մյուս որը Ոգոստոսի 15-ին Թիֆլիս ուղարկեցինք 3-րդ հե-ռագիրը—«համաճարակը շարունակվում է, անհրաժեշտ է շտապ միջոցներ—ՍԱԹՈ»:

Միևնույն ժամանակ ընկ. Լևոն Հովհաննիսյանին հաջողվեց հե-ռագրատանից (նա այնտեղ աշխատում էր) կապվել Թիֆլիսում Լեզրանի միտիայի հետ, և հայտնել նրանց իրերի դրութեանը. Լեզ-րանի միտիան անմիջապես ճնշում է դործ գնում Թիֆլիսում գտնու-վող Զամալյանի վրա. նա գալով Յերևան, գնդակահարումը դադա-րեցնում է:

Այնուհետև բանտում բեպրեսիաները շարունակվում են, ճաշեր բերողներին բռնում են: Իսկ նոյեմբերի 20-ին, թե 21-ին 18 ընկերների կանչում են և հայտնում, վոր տանում են Ախտա: Այդ նշանակում էր, վոր պետք է 18 հոգու էս գնդակահարեցին. այդ համոզմունքով և տրամադրութեամբ մենք դուրս յեկանք դեպի Ախտա:

Ախտա գնացողները հետևյալ ընկերներն էյին (1. Թավաքա-լյան Մնացական, 2. Աղասի Պանջյան, 3. Արաքս Մուրադյան, 4. Լիպարիտ Մխչյան, 5. Լևոն Նալբանդյան, 6. Ժորժիկ Իշխանյան, 7. Արամ Մանուկարյան, 8. Սաթո Զուլախյան, 9. Ստեփան Պուդ-գարյան, 10. Ալեքսանդր Լազարյան, 11. Մնացած 8 հոգուն չեմ հիշում):

Ն. Ախտայում մեզ պահեցին մինչև դեկտեմբերի 3-ը. դեկտեմ-բերի 3-ին հասանք արգեն խորհրդային կարմիր Յերևան:

Ա. Մանուկարյան.

ԱԼԵՔ-ՊՈԼ

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՈՐԵՐԸ ԱԼԵՔ-ՊՈԼՈՒՄ

Արմենկոմի ցուցմունքներին մենք բավականաչափ սպասեցինք: Դեռ 1920 թ. ապրիլի 30-ին, յերեկոյան կուսակցութեան կոմիտեն Մուսալեյանի մասնակցութեամբ, քննելով հետեյալ որը սպասվող կարելիութեաններէ խնդիրը, միաձայն յեկամ այն յեղրակացութեան, վոր մայիսի 1-ի յերթը խաղաղ բնույթ պետք է կրի: Իսկ յեթե դաշնակները փորձ կանեն զինված ուժ գործ դնել մենք աշխատելու յենք միջագետքեր չառաջացնել և միայն ծայրահեղ դեպքում, յերը խաղաղ լիկվիդացիայի բոլոր միջոցները կսպառվեն, ստիպված կլինենք մարտահրավերն ընդունել: Այսպէս եր բոլոր ընկերներէ միաձայն կարծիքը:

Մայիսի 1-ից հետո պարզ յերևաց, վոր մոտակա որերում ապստամբութեանն անխուսափելի յե, հակառակ նույնիսկ մեր ջանքերի՝ հետաձգել այն: Ճիշտ է, մենք ևս կողմնակից յենք իշխանութեան անհապաղ գրավման և ահա թե ինչու մենք տեսնում եյինք, վոր ապստամբութեանն անխուսափելիորեն լինելու յե, մի-որից կամ թե մի շարաթից հետո միեկուն յե: Մինչդեռ դաշնակները վռնչացնում և թուլացնում եյին պարենմթերքների պահեստները, կազմակերպվում եյին, իսկ այդ անորոշ դրութեանը անպայման քայքայիչ կերպով եր ազդում բանակի վրա, վոր կազմակերպված դուրս գալու փոխարեն, հետագայում, անխուսափելիորեն հանդես գալու միջոցին կարող եր թալան ու բռնութեաններ գործադրել: Դաշնակների ձեռքով պարենպահեստների թալան տալը մենք հաստատել եյինք:

Այնուհետե, մենք հետաձգելու և ձգձգելու վոչ մի անհրաժեշտութեան չեյինք տեսնում, ինչպէս խորհուրդ եր տալիս մեզ Արմենկոմը, քանի վոր ուժը մեր կողմն եր գտնվում. իսկ Արմենկոմի առաջարկած ապստամբութեան ծրագիրը (պլանը) (ապստամբութեանը՝ սկզբում Իջևանում, այնուհետե Դիլիջանում, այնուհետե Կարաքիտայում, Ալեքսպոլում և այլն, հետևում թիկունքը պահած լինելու նպատակով), մենք հեքիաթ և ֆանտազիա եյինք համարում: Այս բոլորի մասին մենք հայանել եյինք Արմենկոմին. նախազգուշացնում եյինք, վոր դաշնակները փորձում են զրահապատ գնացքը:

գրավել և խնդրում եյինք զրահապատը ձեռք ձգելու փորձ անելու զեպքում, մեզ թուլլաւորվի հաղահարված տալ և գրավել իշխանությունը, սակայն Արմենիոմը մեզ հրահանգեց. «Միշտն հիմանդ ե», փոր կնշանակէր իշխանությունը գրավելուց յետ պահեցեք ձեզ, լեթե նուէրիսկ զրահապատը հանձնելու անհրաժեշտություն լինի:

Դրանից հետո, մայիսի 7-ին Արմենիոմի կողմից Ալեքսպոլ յեկան Ե. Ե. Դր. Տեր-Սիմոնյանն և Արտաշես Մեղրոնյանը և Ալեքսպոլում և Յերևանում իրերի գրության մասին արած փոխադարձ ինֆորմացիաներից հետո, միաձայն վորոշեցին իշխանությունը գրավել: Դրա հետ Դր. Տեր-Սիմոնյանը ասաց, փոր իրենց լիազորությունների համաձայն, իրենք Արմենիոմի ներկայացուցիչները վավերացնում են իշխանությունն ձեռք ձգելու մասին արած մեր վորոշումը: Այստեղ եւթ կազմակերպվեց Հեղկոմը և նշանակումներ յեղան:

Այս ասածներիցն արդեն մասամբ պարզ է, փոր զրահապատը չէր հրահրում, առաջ չէր մղում զեպքերը: Բայց և այնպես առաջ կլեբեմ գրան մի քանի լրացուցիչ տվյալներ: Շարժումն ինքնըստինքյան նախապատրաստվում էր զեպքերի սրբեկտիվ ընթացքով, մանավանդ 1920 թվի առաջին կիսին: Աղբաբայի զեպքերը 1920 թվի սկզբներին, ազգայնական կոմիտեների մշտական վտանգը, տաճկահայ կուլակ տարրերի և վերին խավերի վարքագիծը, փորով թալանի եյին տալիս ազգաբնակչությունը, դաշնակցության բանվորական և հողային քաղաքականությունը և վերջապես Ադրբեջանի խորհրդայնացումը: Յես ինքս, ակտիվ մասնակցող լինելով, զրահապատի մասին իմացա մայիսի 1-ից մի շաբաթ առաջ, յերբ ինձ հրավիրեցին զինվորական կազմակերպչություն, իսկ մասսաներն իմացան միայն միտինգի վերջը, մայիսի 1-ին, ընկ. Մուսայեւյանի Սեդրակի զորանոցների առաջ միտինգում իր ճառով դուրս գալուց հետո: Մինչդեռ զրանից առաջ յերթին մասնակցում էր մի քանի հազար (5000) բանվոր, զինվոր և քաղաքացի. իսկ դաշնակներին հետեից զուգահեռ փողոցներով գնում եյին մի քանի հարյուր խանութպան: Յերթի հենց սկզբին, միտինգին հանդես յեկան բանվորները, զինվորները ու մեր ընկերները. նետում եյին լոզունգներ՝ «կորչեն դաշնակները», «հեցցե կոմունիստական կուսակցությունը», «Մուսաֆաթն ընկավ, հերթը դաշնակներինն է», «կորչեն ազգայնական պատերազմներ ստեղծող կառավարությունները», «հեցցե Խորհրդային իշխանությունը» և այլն:

Այս լոզունգներին զիմավորում եյին ընդհանուր վոգեվորությամբ, ուռայի կանչերով և ովացիաներով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱՅԵԼԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

Ալիս Նուրիջանյան

Մուսախյան Ս.
(գնդակահարված)

Մելիքյան Ա.
(գնդակահարված)

Դոգունց Ա.

Տ.-Սահակյան Ա.

Տ.-Սիմոնյան Դ.

Ուլիբեկյան Լ.

Պետրոսյան Պետիկ

Սարգսյան Դ.

Մայիսի 1-ի առափոխան, յերթից զեռ առաջ, գաշնակները չափուշին ուղարկում են շրջելու քաղաքը. նա հայանում էր, թե խորհրդային Ադրբեյջանը Հայաստանին պատերազմ է հայտարարել: Չափուշին կանայք գլխավոր փողոցում ծեծում են:

Զնայած հրամկազմի մի մասի (մասնավորապես գնդապետ Կորգանովի) կողմից գործադրած ճնշումներին, զինվորները փողոց թափվեցին ցուցարարներին ընդառաջ: Յեւ ահա այդ բոլորից հետո, յերբ միտինգն արդեն վերջացել էր, հրապարակ է գալիս Մուսալեյյանը: Ինքն ընկ. Մուսալեյյանը գրանից հետո մի քանի անգամ տանել էր, վոր նա հարկադրված էր հանդես գալ, խոսել զինսիպլինայի անհրաժեշտության մասին, վորովհետև իրենից առաջ դուրս յեկող զինվորները չափազանց սուր կերպով էլին արտահայտվում էր ընդեմ գինսիպլինայի: Այսպիսով ընկ. Մուսալեյյանը միտինգին գուրս գալով ստնձում էր մաստային և փոչ թե գրգռում: Դրանից հետո պարզ է, վոր գրահապատը չէր շտապեցնում զեպքերը, այլ ավելի շուտ գործում էր բանվորների և զինվորների ճնշման տակ:

Մուսալեյյանը մինչև մայիսի 1-ը զրահապատ գնացքի հրամանատարն էր: Հեղկումը նրան նշանակեց խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատար: Մուսալեյյանը անձնվեր և ազնիվ աշխատող էր: Ծնործիվ իր բնավորության և իր անձնական հատկությունների, նա բանվորների և զինվորների սիրելին դարձավ: Մուսալեյյանը Հեղկումի անգամ էր:

Ավիսը ապստամբության հռչին էր: Նա Արմենկոմի Ալեքսանդրի կուսակցության կոինտեյի և Հեղկումի անգամ էր: Հայաժամեք, ձերբակալությունը և փախուստը ավելի էս ժողովրդական դարձրին ընկ. Ավիսին՝ կուսակցական և անկուսակցական բանվորական մասսայի աչքում:

Կորգանովը մինչև մայիսի 1-ը հեծյալ գնդերից մեկի հրամանատար էր. իշխանության գրավումից հետո ապստամբյալ բանակի շտաբի պետն էր: Մայիսի 1-ի որը Կորգանովը թույլ չտվեց հեծելազորի զինվորներին փողոց գուրս գալ և ցուցարարներին միանալ, իսկ մի քանի որից հետո նույն Կորգանովը ապստամբ բանակի շտաբի պետ դարձավ: Խորամարկ և պրովակատոր լինելով, նա կարողացավ, ինչպես հետո պարզվեց, քայքայել մեր ծրագրներն և բոլոր մեր նախադժուհների մասին հայանելիս և յեղել գաշնակներին:

Գեներալ Սաչա տուրովը գաշնակների ժամանակ կայազորի պետն էր: Ապստամբության օրերին Սաչա տուրովը վորոշ պաշտոն չունեւր գրաված: Սաչա տուրովը քաղաքականությանը ոտար լինելով հանդերձ, չէր հալանում գաշնակներին, սակայն միևնույն ժամա-

նակ իբրեւ դաշնակներին հլու ծառա, չեր կարող յերևակայել, վոր կարող և ապտտամբություն և իշխանության դրավում տեղի ունենալ: Գեռ մայիսի 1-ին Սեւրակի գորանոցների առաջ, նա հագորդում եր և խնդրում եր մեզ՝ կառավարութեան դեմ լողունգներ չարձակել և ինչպէս ինքն ասում եր, իրեն անհարմար դրութեան մեջ չձգել: Սակայն մեկ անգամ մեզ հետ միանալով, Սաշատուրովը այրեց իր հետեից կամուրջները և իր բազդը կապեց մեզ հետ:

Իշխանութեան դրավումը հարբեցրեց ղեկավարներին: Զանազան պաշտոններ դրավող պատասխանատու ընկերները՝ զավառական կոմիտար, Գալմիլիցիական և այլն վոչնչով իրենց չեյին զգացնել տալիս. քաղաքում չեյին յերևում և մշտապէս նստած եյին կայարանում կամ գրահապատում: Խորհրդային շինարարութեան մեջ փորձառություն չունենալով, նրանք չեյին իմանում, թե ինչից սկսեն, իսկ վոր ամենագլխավորն ե աշխատանքի չեյին լծվում:

Հեղկոմը թմրած եր և թույլ: Նրա կազմակերպչական աշխատանքը քաղաքում սահմանափակվեց ընկերներին այս կամ այն աշխատանքի նշանակելով, բայց հեղկոմը միջոցներ ձեռք չառավ ստիպելու այդ աշխատակիցներին, վոր մի վորեւե գործ շինեն, ապաւորաւր դնեն, կամ գտնեն մի փոքր իրենց շնորհքը ցույց տան: Կապ եր պահպանվում Ղարսի հետ (ճիշտ և թույլ կապ), սակայն գրեթե վոչ մի կապ չկար մեզ շրջապատող դշուղերի և շրջանների հետ, վորտեղ դաշնակներն ուժեղ կերպով կազմակերպվում եյին:

Ղարաքիլիսայի կամ Յերեանի վրա առաջ գնալու նախկին մտադրութեանը չիրագործվեց. վիճում եյին թե ղեպի վեր կողմը առաջ խաղալ: Մինչդեռ Ալեքսանդր շուրշը ողակը նեղանում եր: Մեր մի փոքր զորախումբը Ղարաքիլիսայի դժով գրավեց մի կայարան (անունը չեմ հիշում): Այդ կայարանը ռազմական նշանակութեան ունեւ: Յեւ անհա Կորգանովը հեռագրով հրամայում և գորախմբին, Մուսայելյանի անունից, թողնել կայարանը և հետ դալ: Հետագայում պարզվում ե, վոր Մուսայելյանը այդպիսի հրաման չեր տվել: Պարզ ե, վոր այդ բանի մեջ Կորգանովը պրովակատորի դեր եր կատարում: Յեթ բռնվում եյին դաշնակների գործակալները, հաղորդագրութեանների և նամակների հետ միասին, այդ բոլորը տանում եյին Կորգանովի մոտ, իբրև շտաբի պետի, վորը հարց ու փորձ եր անում ձեռքակալածներին, նայում եր հաղորդագրութեաններն և այլն: Հեղկոմը ուղքի յեկավ Մայիսի 12-ին, յերբ զրահապատի և Սեպուհի զորամասերի միջև կռիվ տեղի ունեցավ և այդ որն առաջին անգամ խոսք յեղավ բանակի զլիին վճռական անձնավորութեան ունենալու անհրաժեշտութեան մասին: Խոսք յեղավ նաև արշավելու անհրաժեշտութեան մասին (Ղարաքիլիսայի

կամ Յերեանի կողմի, չեմ հիշում): Միևնույն ժամանակ գաշնակները բանդաների հետ թալանի ելին տալիս պարենավորման և սերմնապահեստները շրջաններում, և ավելի ու ավելի առաջ ելին գալիս դեպի Ալեքսպոլ, գրավելով հարևան գյուղերը: Այսպես եր մեր պարտությունը նախապատրաստող գործերի վիճակը:

Միուս շրջաններում յեղած շարժումների մասին ճշգրիտ և արժեքավոր տեղեկություններ չեմ կարող տալ: Մենք այն ժամանակ կապ ունենալ Ղարսի հետ: Մենք գիտեցինք այնտեղի ապստամբություն և ամբողջ գրավելու մասին: Սակայն տարտամ և թույլ Հեղկոմն իր ժամանակին գրադարաբար չուզարկեց՝ քաղաքը վերջնականապես գրավելու համար, վորպեսզի այնուհետև միանալով Սարիգամիշի հետ, ունենայինք մի ճակատ, ուժեղացնելիք մեր ուժերը և հոգամառը՝ այս կամ այն դործողությունների համար:

Արմենկոմը դեմ էր Ալեքսպոլում իշխանությունը գրավելուն, վորովհետև ինքն Արմենկոմը պատրաստված չեր և չէր կարող իրեն յերեակայել մի այնպիսի գրություն», վոր Ալեքսպոլի բանվորները և կայազորը մեր կողմը լինեյին անցած: Արմենկոմը Ավիսին համարում էր տարվող, վորպեսզի և մեր ուժերը գերազանցնող Հատկապես Արմենկոմի վրա ազդեց այն հանգամանքը, վոր մեր կարեւոր հաղորդագրություններից մեկը ուղարկված էր ընկ. Սաթո Չուլախյանի միջոցով, վորը բանավոր կերպով ևս հաղորդել էր Արմենկոմին Ալեքսպոլի գրության մասին: Արմենկոմը չէր հավատացել և այս ինֆորմացիային, քանի վոր Սաթո Չուլախյանին ել ելին «վորպեսզի» համարում:

Ինչո՞ւ ուրեմն Արմենկոմը նախապատրաստված չէր: Իմ խորհին համոզմունքն է, վոր Արմենկոմը հեռու յեր կանգնած բանվորական և ղինվորական մասսաներից: Յերեանի խանութպանները մանր բուրժուական մասսան Արմենկոմի համար բնականապես մասսայի պատրաստականության չափանիշ՝ եր հանդիսանում: Մյուս կողմից՝ Արմենկոմը յենթադրում էր հեղափոխությունը կատարել չափած—ձևած կերպով նախ՝ ապստամբությունը Քարվանսարայում, այնտեղ անմիջապես մտնում են ուստական կարմիր մասերը Ղազախից: Այնուհետև այդ թիկունքի վրա հենվելով, ապստամբվում և Դիլիշանը, այնտեղ ել նույնպես մտնում են Քարվանսարայից ուստական մասերը և այլն և այլն. այլ կերպ առած, Արմենկոմը յենթադրում էր քաղաքացիական կռիւ ամբողջ բնորդին ուստական կարմիր բանակի վրա: Արմենկոմը փորձ էր անում նույնիսկ կանգնեցնել և կասեցնել Ալեքսպոլի շարժումը, վոր ժողովրդական տարերային ընույթ էր կրում: Հաշիվը մտածված և ճիշտ չէր:

Դաշնակցական (այսպես կոչված կանոնավոր) զորքը ամբողջովին մեր կողմն եր: Միայն խմբապետների բանդաներն եյին մեր դեմ տրամադրված:

Ոֆիցերութիւնը չէր կարող տանել խմբապետներին և պարտիզանական բանակին և սպաները ճնշող մեծամասնությամբ միացան մեզ:

Տաճկահայերի մասսաները մեր դեմ եյին, և դա հասկանալի չէ. նրանք դեռ գնում եյին դաշնակներից կաշառված հին զեկավարների յետեից: Միուս կողմից դաշնակները կոմունիստների և Բեմալի դաշնակցութեան մասին տալածած պրովակացիաներով, թե կոմունիստները մտադիր են Տաճիկներին կանչել Հայաստան և այլն, կարողացան այդ տաճկահայերի անկազմակերպ մասսան դիմել մեր դեմ:

Յեթե տեղական հայերը, բանվորներն ու զինվորները միայն խորհրդային իշխանութեան մեջ եյին տեսնում ազգայնական պատերազմների լիկվիդացիաների հնարավորութիւնը, ապա տաճկահայերը դաշնակցական պրովակացիայի ազդեցութեան տակ, իրենց դրութեան վերականգնումն պատկերադնում եյին տաճիկների, իբրև իրենց դարավոր թշնամիների հետ պատերազմելու մեջ Յեթե սրան ավելացնելու լինենք նաև Տաճկահայաստանի հարցը, պարզորոշ կլինեն տաճկահայերի նման գործելակերպի պատճառները:

Վորպեսզի ավելի պարզ լինի Ալեքսովի ապստամբութեան լիկվիդացիայի պատկերը, առաջ կբերեմ դարձյալ մի քանի մանրամասնութիւններ: Յերբ մայիսի 12-ին զրահապատի մեջ խուսք յեղավ Լուսիս կամ Արրբեջանի կողմը նահանջելու անհրաժեշտութեան մասին, յես ասացի, վոր դժվար թե բանակը մեզ հետ նահանջելու լինի, քանի վոր նա պրոլետարական մասսա չի, կապված լինելով հողին, չի անցել քաղաքացիական կռիւի դպրոցը և այլն: Յերբ մայիսի 13-ի ուշ գիշերը Հեղկոմի նիստին նույն հարցն եր դրված, յես արդեն վճռականորեն դեմ արտահայտվեցի հետևյալ նկատառումներով. յես հավասար տեղեկութիւններ ունեյի, վոր մեզանից հինգ վերստի վրա գտնվող գյուղերը զբաղված են դաշնակներով. յես գգում եյի, վոր մեր մեջ մի դավաճան կա (թեպետ այն ժամանակ և յերկու ամիս ել դրանից հետո յես չեյի կարծում, վոր այդպիսին հանդիսանում է Կորզանովը) և ահա այդպիսի պայմաններում յես չեյի ցանկանում ըրսկի գնալ և զորքը կորստյան մատնել: Այդ մասին յես ասացի Ավիսին, Դր. Տեր-Սիմոնյանին և այլոց: Ապստամբութեան լիկվիդացիայից հետո յես իմացա, վոր 13-ի լուսիս 14-ի գիշերը Պոլիգոնի վրայով Ալեքսով եր մտել 150

մարդուց կազմված մի խումբ, վերն առաջին դաշնակցական խումբն էր, վոր գրավել էր քաղաքը՝ Այդ մասին մենք իհարկե չգիտեցինք և չէյինք յենթադրում։ Մայիսի 13-ի գիշերը հաստատվեց ինձ մոտ յեղած տեղեկությունները։ Քաղաքից մի քանի վերստ հեռավորության վրա բոլոր կողմերից իրենց ուժերն առաջ քաշող դաշնակները ազդանշանի րակեսներ եյին բաց թողնում։

Մեզուհը զբահաղատից յերկուդ կրելով, յերկաթուղու ճանապարհով չէր առաջանում։ Իր ուժերի գլխավոր մասը նա շարժում էր մեր ձախ թևը շրջափակելով և մասով Ալեքսով նրանից հետո, յերբ քաղաքը գրավվել էր գյուղերից մասած խմբերի ձեռքով։

Հետ նայելով անցած ճանապարհը, խիստ դատելով բոլորին և ինքս ինձ, յես գալիս եմ այս յեղրակացության։

ա) Ապստամբությունը մի ժողովրդական շարժում էր։

բ) Արմենկումը քաջքշում էր, վորով դաշնակներին հնարավորություն էր տալիս կազմակերպվելու և պաշարները վոչնչացնելով մեզ սովի առաջ կանդնացնելու սովի, վոր մեր միակ թշնամին էր։

գ) Հեղեղմի տարտամությունը, նրա անփորձությունը, անվրձնականությունը պակաս չափով չնպաստեցին ապստամբության լիկվիդացիային։

դ) Այդ ապստամբության շուրջը յեղած բոլոր խոսակցությունները, մասնակիցները և ժամանակակից կուսակցական անդամների փոխադարձ նախատինքները, մասնակիցների և կազմակերպողների հասցեին, այդ ամենը պարտության հետևանքն էյին, քանի վոր շարժման հաջողության ղեկքում հիասթափության տեղիք չէր լինի, տեղի չէյին ունենալ նաև հարձակումները և ինքնարդարացման և այլոց դատապարտելու փորձերը։

Ա. Տեր-Սահակյան

1922 թ. հունիսի 17 Յերևան

ՀՈՒՋԵՐ ՔԱՎԹԱՌԻՈՒՄԻ ԶԲՋԱՆԻՑ

Դեռ նոր էր կազմվել դաշնակ կառավարությունը, յերբ մասսայական դժգոհություններն իրենց զգալ տվին։

Յես հիշում եմ 19 թ. դաշնակցական պարլամենտի վերջնորոշությունները Լենինականի դավառում։ Լենդավառում կազմակերպված գյուղացիական միության կենտրոնը, կոմմունիստների ազդեցության տակ, վորոշում է բոյկոտի յենթադրելը պարլամենտական ընտրությունները։ Լենդավառի շատ գյուղեր ամբողջությամբ հրաժարվում են ընտրություններին մասնակցելուց։ Պարլամենտական

ընտրություններին գյուղացիական միութեան թերթը («Գյուղացիական միութեան») իր տիրաժող բացառիկ տեղ եր բռնում (3000—3500 ուրինակ): Գյուղացիական միութեան ազխատարներն ու կազմակերպիչները հսկայական աշխատանք տարան ընդգեմ Դաշնակցութեան և նրա ընտրություններին. բավական ե հիշել Արթիկ գյուղը. մինչ այդ դաշնակները պարծենում եյին, վոր Արթիկն իրենց ամենալուրջ հենարանն ե, սակայն նույն Արթիկ գյուղում ծեծում և դուրս են քշում գյուղից Դաշնակցութեան պարլամենտական թեկնածու և կոմիտեյի անգամ Թալանյանին (վորն իսկապես աչքի ընկնող Թալանյի յեր. այդ շատ լավ գիտեն Լենինականի գյուղացիները):

Դաշնակցութեանը շատ քիչ ձայն ստացավ գյուղերում, և ձայն տվողներն ել տերտերները, լանուսթպաններն ու կուլակներն եյին.

ԳՅՈՒԼԹԱՌԱՌԻ ԶԲՋՆԻ ԲԱՋՄԻՆԵՂԿՈՄԻ ԿԱՋՄԸ

Փանյան Ա.

Կուդդիքյան Ն.

Մարտիկյան Ա.

այսպիսով գլուղի նմուղ սեծամասնությունն արձագանքեց բոյկոտի մեր լողունդին: 19 թ. հունիսի 18-ն եր. Լենինականում հրավիրված եր գյուղացիական միութեան 2-րդ համագումարը. գյուղերից յեկել եյին մոտ 200 պատգամավոր և բողմաթիվ հյուրեր: Համագումարի առաջին իսկ նիստում հայտնաբերվեցին արամագրությունները՝ կոմունիստական և դաշնակցական: Պվեարկութեան ժամանակ Դաշնակցութեան ցուցակը տապալվում ե՝ ստանալով մի քանի ձայն միայն. այնուհետե դաշնակները սկսում են խանդարել. համագումարը վորոշում ե բոլոր դաշնակներին հեռացնել համագումարից, և հնայած նրանց սպառնալիքներին՝ համագումարը ցրել նույնիսկ զենքով՝ բայց և այնպես շվոյների ու ծիծաղի տարափի տակ հեռացվում են դաշնակները, գլխավորութեամբ դաշնակցական գավառային կոմիսար Լոռեցյանի, դաշնակցական գավառային կոմիտեյի անդամների և մյուսների: Համագումարը շարունակելով իր աշխատանքները՝ ընդունեց մի շարք ըմանձներ և միութեան ծրագրերը՝ կազմված մեր կողմից: Թե այդ ծրագրից և թե

ընդհանրապես գյուղացիական միությունից, դժբախտաբար վոչ մի փաստաթուղթ չի մնացել, բայց յետ շատ լավ հիշում եմ ծրագրի առաջին նախագաղաթյունը, ուր ասված էր—«Շիրակի գյուղացիական միությունն իր նպատակն է դնում տապալել գաշնակցական կառավարությունը ու հիմնել բանվորների ու գյուղացիների խորհուրդների իշխանություն»:

Կարծեմ 19 թ. հուլիս ամիսն էր. հրավիրված էր յերկաթուղային բանվորների կոնֆերանս: Գյուղացիական միության կողմից ներկայացուցիչը այդ կոնֆերանսին միակ կոմմունիստ պատգամավոր ընկեր Վախտանգի հետ միասին քիչ անախորժություններ չբարձառեց կոնֆերանսը դեկավարող գաշնակներին: Հիշում եմ կոնֆերանսը դեկավարող գաշնակցականի զայրացած հայտարարությունը—«Գյուղացիական միության տրեխավոր ներկայացուցիչն ուղղակի փորձանք գուրս յեկավ մեր գլխին, լավ կլինե՞ր թույլ չբռայինք նրան ներկա լինել մեր կոնֆերանսին»: Բայց մեր ներկանացուցիչը մինչև վերջը մասնակցեց կոնֆերանսին ու բավական խմորում առաջացրեց այնտեղ: Այս բոլորը գալիս են ասելու, վոր կոմմունիստների աշխատանքների համար բավական մեծ հող կար է վոր մայիսյան դեպքերն անխուսափելի յեղին:

Դաշնակցության որոգ ինտելիգենցիայի, հատկապես նրա շարքային մասի, արամադրություններն այնքան էլ հոգուտ Դաշնակցության չեղին: Այս դրության հետևանքով էր, վոր 19—20 թվին մի քանի ամիսներում մեզ, կոմմունիստներին հաջողվեց բավականաչափ ընկերներ ընդունել մեր շարքերը (հատկապես ուսուցիչներից), վորոնցից շատերն այժմ նվիրված է պատասխանատու աշխատանքներ են տանում: 19 թ. վերջերին կազմակերպվեց Լենինականի գավառի ուսուցչական միությունը, վորի վարչության կազմից յոթ հոգուց հինգը կոմմունիստներ է համակրողներ եղին: 19 թ. նոյեմբերից 2—3 կոմմունիստ ընկերներով, մեզ հաջողվեց ամենակարճ ժամանակում կազմակերպել մի շարք բլիշներ. մեր աշխատանքները մեծ թափ ստացան մասնավանդ 19 թվի Կարմիր բանակի ուժեղ առաջխաղացումով և Դեխնիկինի պարտությամբ. գյուղի դրությունն էլ ինքնին նպաստում էր մեր աշխատանքների ծավալմանը: Կարճ ժամանակամիջոցում մեզ հաջողվեց ստեղծել կուսակառույց 2-րդ գավմասում:

20 թ. փետրվար ամսին մենք ունեյինք արդեն 10-ից ավելի բլիշներ. ունեյինք մեր գավմասի (այն ժամանակ Հաջիխալին առանձնացած չէր) վարձու կուս. հրահանգիչը. ստեղծված էր ուժեղ կապ բլիշների միջև, կանոնավորված էր նրանց աշխատանքը: 20 թ. մարտ ամսին մենք 2-րդ գավմասից ուժեր նետեցինք Մուլա-Գյոք-

չայի շրջանը, բայց հետագա զարգացող դեպքերը մեզ հնարավորություն հաղթանակ մեր աշխատանքը: Այս շրջանի հետ կապված մեր խնդիրն էր՝ աշխատանք տանել տաճկահայ գաղթականություն մեջ, քանի վոր մենք հավատացած էյինք, վոր դաշնակները նրանց հետամնացությունն ու առանձնացած դրությունը կողտագործեն մեր դեմ: Քյաֆթաուլույի շրջանում այս բանը մեզ հաջողվում էր արդեն, և մենք ունեյինք բավական վստահելի տաճկահայ ընկերներ, վորոնցից շատերը Մալիսյան որերին մեծ աշխատանք կատարեցին: Քյաֆթաուլուն հետզհետե դառնում էր շրջանի համար կոմմունիստական շտաբ: Յեթե սկզբնական 3—4 ամիսներում մենք գործադրում էյինք ամենախիստ գաղտնապահություն՝ մեր աշխատանքների մեջ՝ մարտ և հետագա ամիսներին մենք արդեն այնքան ուժեղ էյինք զգում մեզ, վոր շատ հաճախ հանդես էյինք գալիս բոլորովին բացահայտ: Նույն 20 թ. մարտ ամսին վորոշված էր հրավիրել գավառի կուսկոնֆերանս: Նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները տարվում էյին գաղտնի: Կոնֆերանսի հրավիրման տեղը հայանվեց միայն ընտրություններից հետո և այն էլ միմիայն պատգամավորներին. նիստը տեղի ունեցավ մարտ ամսին Սաչաքլիսա գյուղում, վորին ներկա էյին 30-ից ավելի ընկերներ:

Բոլորն ուրախ էյին, դեմքերը հանդիսավոր, չնայելով շատերը վտառով անցել էյին 10—20 վերստ: Սկսվում է կոնֆերանսն. առանց վորջույնի ճառերի, հայտարարվում որակարգը: Կոնֆերանսի աշխատանքները տևեցին մինչև յերեկոյան ժամը 5—6-ն առանց ընդհատումների: Գլխավոր հարցը, վոր կար որակարգում, դա մեր աշխատանքների ծավալման և նորանոր գյուղեր ու շրջաններ ընդգրկելու հարցն էր: Տեղերից տրվող գեկուցումներն ընդհանուր առմամբ ընդգրկում էյին մեր նվաճումները և գյուղացիության լավ վերաբերմունքը դեպի մեզ:

Կոնֆերենցիան իսկապես նոր զարկ տվեց մեր աշխատանքներին: Ապրիլ ամսին անցանք մի շարք գյուղեր՝ գործնական աշխատանքների: Մեր բջիջների միջոցով կարողացանք գյուղի հասարակական կազմակերպությունները մեր ձեռքը գցել: Առաջին հերթին կոոպերացիան: Մի քանի գյուղերում կոոպերացիություններից քշեցինք այնտեղ նստած կուլակներին և տերտերներին, որ. Պարնի, Քյաֆթաուլու, Դուլիշան և այլն:

Մոտենում էր մայիսի 1-ը: Կազմված էր տոնակատարության ծրագիր. ծրագրված էր, վոր բացի բջիջներում գեկուցումներ դնելուց, պետք է մայիսի 1-ին բոլոր գյուղերից հավաքվեյին Քյաֆթաուլու: Նախորդը մտածված էր դրոշակների, լոզունգների և անհրաժեշտ կազմակերպչական խնդիրների մասին:

Ապրիլի 30-ին, մեզ Լենինականի հետ կապող ընկեր «պր-տիշկան» լուր ե բերում, վող Ադրբեջանը խորհրդայնացել է. իսկույն այդ լուրը տարածում ենք բոլոր գյուղերը: Այդ լուրը մայիսի 1-ին մեզ կարող եր կանգնեցնել յերկու փաստի առաջ, կամ՝ դաշնակցական կոմիսարը, ստանալով կենտրոնից հրահանգ, չպետք է մեզ թույլ տար տոնելու, և կամ ել՝ պետք է հետու քաշվեր. իսկ քանի վոր մենք լավ եյինք ճանաչում նրանց կոմիսարներին իրենց վախկոտությամբ հանդերձ, հավատացած եյինք, վոր ընդհակառակը՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացման լուրն տոնելով՝ Դաշնակները կորցնելու յեն իրենց գլուխը: Մայիսի 1-ին, վող առաջիտյան, գյուղերից գալիս են գյուղացիական խմբեր գրոշակներով, յերգելով, ուրախ արամադրությամբ: Հալածվել եր խոշոր բազմություն, հրապարակում տեղ չկար: Կազմել եյինք խոտողների ցանկը, տեղ եյինք թողել նաև դաշնակներին, վարկարեկելու. նպատակով:

Միտինգը սկսվում է ժամը 12-ին, վորը բացվում է մեր կողմից. ուսաններն ու կեցցենները թնդացնում են ողբ: Քյաֆթաուլուն համար դա նորություն եր: Խոսում են մեր ընկերները մեկը մյուսի հետևից, ավելի խիստ տոնով քննադատում, սխառում են դաշնակներին: Նրանք քաշվել եյին մի կողմը, կախ զցած ականջներով լսում եյին: Լսում է նաև նրանց կոմիսարը, զգում է իրեն անզոր: Հայտարարվում է, վոր Բազուն խորհրդայնացել է. ուսաններ. ընդունվում է բանաձև, ու Դաշնակցության գլխի վրայից յեղբայրական վողջույններ ենք հղում Բազմի պրոլետարիատին ու Կարմիր բանակին: Քյաֆթաուլուն խոսք է տալիս Բազմից հետ չմնալ:

Միտինգը վերջացած է. մոտենում է ինձ՝ դաշնակցական կոմիսարը և շնորհավորում մեր հաղթանակը: Յես իրոնխալով շնորհակալություն եմ հայտնում:

Մայիսի 1-ից հետո փաստորեն գրության տեղը մենք եյինք: Վարչական կենտրոնը Նորաշենում եր, բայց դաշնակ կոմիսարն այլևս չեր աշխատում, վոչ վոք նրան չեր լսում: Այժմ կենտրոնը Քյաֆթաուլուն է. բոլորը մեզ մոտ են գալիս: Ստանում ենք տեղեկություններ Լենինականից և մյուս գավառներից. նույն հաջողությունը. իշխանությունը վերցնելու հարցը կոնկրետ դրված եր մեր առաջ:

Մյուս կողմից՝ շրջանում գրությունը գնալով բարդանում եր: Կենտրոնից ուղարկված սերմացուն դաշնակների գեկավար որդանները վորոշել եյին հետ տանել: Պաշտոնական գրությունը ստացված եր, ժամանակ եր արված 2—3 որ: Անհրաժեշտ եր խանգարել սերմացուն պետք եր բաժանել չքավորներին, և վորոշում ենք՝ վերց-

նել սերմացույի պահեստները դաշնակներէց: Հրավիրվում է չքավորներից ու մեր բլի՜ններից խորհրդակցութիւն. ընտրվում է կոմիտէի քանի մէկ. Փանյան, Նահապետ, և Մ. Ասլանյան, և յերկու ուրիշ ընկերներ: Զինված կոմիտէի անդամներէ միջոցով պահեստները վերցվում են. հրահանգվում է գլուղերին չքավորների ցուցակները ներկայացնել և սերմացու ստանալ: Դաշնակները դիմում են միլիցիայի ոգնութեան, բայց նախորոք մեր ուղարկած ընկերները միլիցիային համոզել ելին Քյաֆթառուլույի վրա չգալ: Միլիցիան հրաժարվում է գալ: Մայիսի 6-ի յերեկոյան եր կարծեմ, «պտիչկան» բերում է գրութիւն ընկեր Ավիսից, վորով ինձ հրավիրում են շտապ Լենինական: Գնում եմ, առանց սպասելու: Լենինականում գրութիւնը շատ խառն է, ոգը ելեքտրականացած է, սպասվում է ինչ վոր մեծ բան: Իսկույն անցնում եմ ընկեր Իվանի մոտ, վորտեղ և Ավիսն էր, ու միասին մեկնում ենք Մուսայեւյանի գրահապատ գնացքը:

Գիշեր ե. գրահապատի մի վազոնում, թույլ լուսավորված մի փոքրիկ սենյակում 7—8 հոգի վճռում են ապստամբութիւն բարձրացնել: Բոլորն ել զգում են, վոր գրութիւնը շատ բարդ է, վոր շտապելը կֆնասի, իսկ դանդաղելը կարող է մեզնից մասսաներին հիասթափեցնել: Հիշում եմ, խոսում եր ընկեր Դրաստամատը, խոսում եր մեր ուժերի քիչ լինելու մասին: Հենց այդ ժամանակ ինձ կանչում են դուրս. գլուղերից են յեկել, պատմում են, վոր այնտեղ դաշնակցականների հետ կռիւ յեն բռնվել. կան նույնիսկ սպանված և վիրավորներ: Ժողովին հայտնում եմ ստեղծված գրութեան մասին. ուրեմն քաղաքը մենակ չէ, գլուղը նույնպես շարժվել է: Անհրաժեշտ է կազմակերպչորեն գործողութիւնները շարկապել և ապստամբութեանը տալ ծրագրված բնույթ: Հարցը վճռված է— ապստամբվել, սպասել որվան: Խորհրդակցութիւնը տեւեց մինչև լուսաբաց: Բոլորը բեցարած ելին, բայց քնել հնարավոր չէ, պետք է աշխատել. իսկույն մեկնում եմ գլուղ. ակտիւ խորհրդակցութեանը շատ կարճ ինֆորմացիա յեմ տալիս: Հենց այդտեղ ել ընտրվում է հեղկոմ՝ կազմված յերեք ընկերներից: Մեր ունեցած զենքերի հաշվառում է կատարվում, նաև այն զենքերի, վորոնք պետք է գրավվելին:

Շրջանում մենք իշխանութիւնը գրավելու և դաշնակցական պաշտոնյաներին հեռացնելու հրամանը տվեցինք մայիսի 10-ին, բայց, ինչպես ասացի, փաստորեն մենք իշխանութեան տերն ելինք մայիսի 7-ից: Մայիսի 10—14-ը մեզ համար անցավ հաջող: Այս չորս որվա ընթացքում մենք կռիւ բռնվեցինք դաշնակցական խմբերի հետ մի քանի անգամ, և միշտ ել մեզ հաջողվում եր հետ շարտել նրանց:

Միաժամանակ մենք տեղում տանում եյինք կազմակերպչական աշխատանք, հեռացնելով դաշնակցական պաշտոնյաներին և նրանց փոխարեն նշանակելով մեր ընկերներին:

Մայիսյան ապստամբութեան ժամանակ մեր բջիջները հանդես բերեցին մեծ նվիրվածութուն, շատ ու շատ ընկերներ կանգ չառնելով վորեն վտանգի առջև, կատարում եյին ամենածանր և պատասխանատու հանձնարարութիւններ: Մենք ունեցանք նաև զոհեր, վորոնք միշտ էլ անմոռաց կմնան մեր հեղափոխական սերունդներէ համար: Հատկապես ընկեր Փանյանի անունը, վոր կապված է մայիսի հետ՝ կհիշի վոյշ աշխատավորութիւնը:

Ն. Կուրդիմյան.

ՀԻՉՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՈՐԵՐԻՅ

1919 թվից Քյալթապու գյուղում մի քանի հողույց բազմացած կուսըջիջ ունեյինք: Հետագայում մի քանի անգամ մեզ մոտ յեկավ ընկ. Ավիսը, վոր տեղյակ էր պահում մեզ յերկրում կատարվող անց ու դարձին: Ավիսը ժողովներում կրակոտ կերպով միշտ կոչ էր անում, վոր պիտի պատրաստվել ապստամբվելու Խառիսյանի կառավարութեան դեմ. այդ որերում մենք ստացանք Լենինականի կազմակերպութեան կողմից բաց թողած 1-ին բոլշևիկյան «Ալիք» թերթը, վորը յեղավ վերջին ու առաջին համարը: Այդ թերթում մերկացվում էր դաշնակների վարած քաղաքականութիւնը ու նրանց բռնութիւններն ու թալանը հանդեպ աշխատավորութեան:

Բջիջի ազդեցութիւնը հետզհետե սկսվեց տարածվել գավառակի մի շարք գյուղերում, և 20 թվի սկզբին արդեն շրջանի գյուղացիութիւնը բավական չափով համակվել էր բոլշևիկական տրամադրութիւններով: 1919 թվի վերջերին ունեցանք Խաչքիլիսա գյուղում շրջանի կազմակերպութեան անդամների կոնֆերանս, վորտեղ մասնակցում եյին շրջանի 6 գյուղերի կազմակերպութեան անդամները և համակրող յերիտասարդութիւնը, վորտեղ մշակվեց մի շարք գործնական անելիքներ՝ յեկող մայիսին ունենալիք յելույթների և հետագայում կազմակերպվելիք ապստամբութեան մասին: Այդ կոնֆերանսից հետո դավառում գյուղացիութեան տրամադրութիւնն ավելի բարձրացավ և մի շարք գյուղերում սկսվեց կազմակերպվել չքավորներից կոմբիջներ. մեր գյուղի բջիջի մեջ մասնում եյին ըսկզբից 9 հոգի, հետագայում այդ թիվը հասավ 30—40 հոգու: Քանի կարմիր բանակը ավելի յեր մոտենում Բազվին, այնքան ավելի յեր բարձրանում մեր տրամադրութիւնները: Մենք կապված լինելով

Լենինականի կոմիտեյի հետ, որեց որ ստանում ելինք նոր նոր թարմ լուրեր: Կարմիր բանակի հաջողութիւնները և Դենիկինյան ու Բիշերախովի բանակների պարտութիւններն ավելի ևս վողեւում էին մեզ, յերկրում տիրող անարխիան, անընդհատ պատերազմները, սովը, անդործութիւնը և մաուզերիստների բռնութիւններն առիթ էին տալիս ել ավելի ամրապնդել մեր շարքերը:

Ապրիլ ամսի սկիզբներին դաշնակները սկսեցին ամրանալ շրջանի մի շարք գյուղերում, ամերիկական սպիտակ ալյուրը սերմացւոյով փոխանակելու համար: Այդ ալյուրի պահեստների գլուխն

Քյավրառ լուի տեսարանը

էին կանգնած կուլակները—գորբանները. ալյուրը փոխանակում էին հացահատիկի հետ ունեւորները, իսկ չփաւորները, վօրոնք չունեյին հացահատիկ, ալյուր չէին ստանում: Մըվող դասակարգային գիտակցութիւնն ավելի ևս խորանում եր չքավոր գյուղացիութեան մեջ:

Ապրիլի 28-ին Կարմիր բանակը գրավեց Բագուն. այս լուրը մեզ ավելի վողեւորեց: Մայիսի 1-ի տոնը տոնվեց բավական համարձակ: Քյաֆթաուլիյում, պրիստովի ներկայութեամբ բացականչում էին շրջանից յեկած գյուղացիները՝ «Գորչի Դաշնակցութիւնը, կեցցե Պորհրդային իշխանութիւնը», և մի շարք նման հեղափոխական լողունգներ: Պրիստովը իր ստրաժնիկներով ներկա յեր տոնակատարութեանը, բայց չհամարձակվեց խանգարել:

Ապրիլի վերջերին Լենինականում հրավիրված եր նախկին «Շիրակ» կոոպերատիվի գավառային համագումար. յես մասնակցում էյի այդ համագումարին, շնորհիվ մեր կազմակերպության—Լենինականի կոմիտեյի. ինձ ընտրեցին Համահայաստանյան Հայկոոպի համագումարի պատգամավոր, նպատակ ունենալով ինձ տալու մի շարք հանձնարարություններ: Յես Յերևանում առաջին անգամ տեսնվեցի Աշխեն Անդրիասյանի հետ, վորին նախորոք գրված եր իմ գնալու մասին. ծանոթանալով նրա հետ, միասին գնացինք Արմենկոմի անգամ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի մոտ, վորին և հաղորդեցի ինձ հանձնարարված տեղեկությունները. Դ. Տեր-Սիմոնյանից ստացա մի շարք կարևոր հրահանգներ և մի ամբողջ պարկզրականություն՝ Լենինականի համար:

Մայիսի մեկը Յերևանում տոնվեց բավականին հաջող բոլշեիկների համար. պարլամենտի շենքի առաջ խոսում էյին դաշնակ լիդերները՝ Պատիսյանը, Ոհանջանյանը և Վրաստանից յեկած մենշեիկների մինիստր Ռամիշվիլին, սրանց խոսակցության ժամանակ ներքեում մասսան բոլշեիկների հետ հաճախ բացականչություններ էյին անում դաշնակ կառավարության դեմ. բոլշեիկների կողմից, իբրև առանձին կազմակերպված ուժ, աչքի յեյին ընկնում գարաժի բանվորներն ու աշխատակիցները, վորոնք նախորոք պատրաստել էյին ավտոմոբոլների վրա դարձնոց և ցրում էյին բավականին բոլշեիկյան թուղիկներ: Դաշնակցական շեֆերից հետո ձայն տրվեց խոսելու բոլշեիկի Մոյսլա Ալահվերդյանին, վորը սկսեց անխնա մերկացնել մենշեիկ և դաշնակ կառավարություններին. նա ասում եր, թե նախորդ խոսող Պատիսյովը ու Ռամիշվիլին մի քանի ամիս առաջ կոտորել էյին տալիս հայ ու վրացի աշխատավորությունը, սարքելով ազգամիջյան կռիվներ, իսկ այսոր քողարկելով աշխատավորության աչքերը, խոսում են ազգերի համերաշխության մասին: Տոնակատարություն հավաքված մատուցերիստները, վորբանոցից դուրս բերած հասակավոր վորբերի միջոցով, խանգարում էյին Ալահվերդյանի խոսելուն, բացականչելով «Ադրեշանի կողմից կաշառված, հայ ազգի դավաճան»:

Մայիսի 2-ին մասսաների հեղափոխականացան տրամադրությունները վերածվեցին քաղցած բուռտերի, վորտեղ և կոտորատեցին մի շարք մթերքների պահեստներ, խանութներ և փոելր: Բուռտը դադարեցնելու համար, հատկապես մատուցերիստական խմբեր հրավիրեցին, վորոնք ուժով ցրեցին դադազած ամբոխին:

Մինչև մայիսի 3-ը մեր համագումարի նիստերը չկայացան. համագումարի նախագահության անդամներն էյին դաշնակ ջոյերը: Հա-

մագոմարի կիսին, նրանք փակեցին համագոմարը, հայտնելով, Վոր հայրենիքը վտանգի մեջ է, Լենինականում բոլշևիկները ապստամբվել են և տիրացել կայարանին, պիտի ուշադրություններս ղարձնենք Հայաստանը փրկելու բոլշևիկական վտանգից: Դաշնակ զեկավարները այդ որվանից ցրվեցին գավառները՝ «բոլշևիկական վտանգի առաջն առնելու համար»:

Համագոմարից հետո յես Արմենկոմից ստացած գրականություններ մի պարկի մեջ լցրած, այդպես էլ բերեցի Լենինական.— կայարանն արդեն արտասավոր տեսք ուներ:

Մախիսի 7—8-ին մեր գյուղն էյի: Մախիսի 10-ին, յերեկոյան ժամը 6-ին Լենինականից Ալիս ստորագրությամբ Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի անունից հետեյալ հեռախոսագիրն ստացանք՝ Ալեքսյուր հայտարարվեց խորհրդային, վաղը պիտի հայտարարվի ամբողջ Հայաստանում խորհրդային իշխանություն, դուք այդտեղ կազմակերպեցեք Ռազմա-հեղափոխական կոմիտե և անցեք բոլոր հակառակորդ ուժերի զինաթափման աշխատանքներին»: Խնձ հրահանգվեց անմիջապես գնալ մեր գյուղը (Փ. Պարնի) և սկսել զինաթափումը՝ բոլոր աչքի ընկնող դաշնակներին: Ստացած զենքերը բաժանվեց անմիջապես չքավորներին ու կազմակերպության անդամներին. ամբողջ գիշերը սկսեցինք զինաթափումը, վորը շարունակվեց մինչև հետեյալ ուրը: Զինված չքավորության հետ շրջելով գյուղում, հավաքեցինք բոլոր զենքերը. գյուղի գլավինը, վորը դաշնակ մաուզերիստ էր, արդեն փախել էր գյուղից: Դյուղի ամենամեծ շենքի ծայրին բարձրացրինք կարմիր դրոշակը, իսկ գյուղում յեղած սերմացույի ֆոնդը, մոտ 400 փութ ալյուրը բաժանեցինք չքավորությանը: Զինված ապստամբներին հավաքել էյինք մի տեղ և ռազմական դրություն հայտարարել. հաճախ զինված խմբերով դուրս էյինք գալիս գիմադրում գյուղի կամ շրջանի գյուղերի վրա հարձակվող դաշնակ հրոսակախմբերին:

Մախիսի 12-ին դաշնակ զորախմբերից հարձակվեցին Քյավթաուլի վրա, շրջանի զինված գյուղացիությունը մեծ վոզեորությամբ հետ քշեց նրանց և հետապնդեց: Նախքան ապստամբությունն, ամսի 9-ին ցերեկով նրանք սպանեցին Քյավթաուլում մի գյուղացու (խմբապետ Ոհանի ձեռով):

Մախիսի 14-ի ցերեկը սկսեցին լուրեր տարածել գյուղում, վոր քաղաքում իշխանությունը տապալվել է. այս լուրը քանի զնաց, սկսեց համառ կերպով տարածվել, գյուղից փախած դաշնակ գլավինը կապվելով Արթիկում 4-րդ գավմասից յեկած հաղահեղափոխականների հետ, սկսեց պանիկայի մատնել գյուղացիությանը. գյու-

զի ներքին ըլուրների վրա նրանք կանգնեցրին սպիտակ զրոշակներ, վորոնք հետզհետե մոտեցրին գյուղի ներքին թաղի կտուրների վրա, սկսվեց ծածանվել նրանց սպիտակ զրոշակները, իսկ մեր կարմիր զրոշակը, վորը ամբացրած էր գյուղի վերին մասում, սկսեց պրո-վաեացիայի նյութ դառնալ գյուղի կուլակների համար: Հիշյալ գը-լավու կողմից պատգամավորներ եյին ուղարկվում՝ ասելով «Յեթե բոլշեիկները չվերցնեն կարմիր զրոշակը՝ Սեպուհի խումբը գալիս է և ամբողջ գյուղը կկոտորի, վորպէս բոլշեիկներին»: Գյուղացիներն սկսեցին խնդրելով զիմել մեզ, վոր վերցնենք զրոշակը, քանի վոր խմբերը կկոտորեն իրենց. մենք մինչև վերջը համառութեամբ չվեր-ցրինք զրոշակը. գյուղը ալեկոծվում էր պրովակացիայի ուժեղ ազ-դեցութեան տակ, վորին և յենթարկվել էր մեր զինված ուժերի մի մասը:

Գյուղի գրութիւնը քանի դնում, ավելի լուրջ բնույթ էր ստա-նում. այս մոմէնտին պրովակացիան սկսվում է նաև Քյավթաուլում, վորտեղ գտնվում էր շրջանի Ռազմա-հեղափոխական կոմիտէն. նրան ևս սկսել էյին պաշարել քաղաքից յեկած պրովակատորներն ու զին-ված ուժերը. մեր գյուղի գրութեան մասին հարկավոր էր հայտնել Ռազմա-հեղափոխական կոմիտէին, վորի համար էլ յես ղիմեցի դեպի Քյավթաուլ՝ ողնութեան: Այնտեղ յեղած հակահեղափոխական-ներն արդէն հարձակվել էյին Ռազմա-հեղափոխական կոմիտէի վրա և բանտարկել մի քանիսին. հրացանի կրակոցները լսվում էյին ան-ընդհատ մինչև իմ Քյավթաուլին մոտենալու Քյավթաուլի մոտ պա-տահեցի Ա. Մովսիսյանին փախչելիս: Նա ինձ հայտնեց Քյավթ. գրութեան մասին, վոր բժիշկ Փանյանին (Ռազմահեղափոխա-կան կոմիտէի նախագահ) արդէն ձերբակալեցին: Մենք այդ տե-ղից միասին փախանք սարերը՝ Ղուլիջան գյուղի ուղղութեամբ, ուր նույնպէս կար ապստամբ կազմակերպութիւն՝ ընկ. Սողոմոն Գալոյանի ղեկավարութեամբ: Արդէն մութն էր, Ղուլիջանի կողմից անցնելիս լսվում էյին հրացանի կրակոցները, այդտեղ ևս խմբերը տեսնում էյին իրենց սև գործը: Մենք թաքնվեցինք գյուղերում: Ապստամբութիւնը ճնշելու համար յեկել էր մեր գյուղը պատժիչ զորամաս, խմբապետ Մուրադի ղեկավարութեամբ. նրանք տարել էյին ապստամբութեան ղեկավար ընկերներին տներից սերմացու ցորեն, տավար և այլն. բանտարկել էյին հիշված ընկերների ծնողներին, պահանջելով մեծամեծ կաշառքներ՝ ազատելու համար:

Յե. Գալոյան

ՀԻՉՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՍԻ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱԼ ԱՃԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻՅ

Արհմիությունների յերկրային կոմիտեն ինձ առաջարկեց ցուցակագրվել, գնալ Հայաստան գաղտնի աշխատանքի համար և տվեց հետևյալ մանդատը՝

Մ ա ճ ղ ա ս

Անդրկովկասի և Դա-
ղստանի պրոֆմիու-
թյունների Յերկրա-
յին Գործադիր
կոմիտե.

1919 թ. 10 ապրիլի.
Նո-350

Բազու . . . Կ ն ի ք .

Սույն ներկայացնող ընկ. Դոգուցըր, հանդի-
սանում և Անդրկովկասի և Դաղստանի Արհմիու-
թյունների Յերկրային գործկոմի ներկայացու-
ցիչը Հայաստանի ամբողջ տերրիտորիայի վրա,
պրոֆեսսիոնալ և գյուղացիական համագումարներ,
բանվորական կոնֆերանսներ և այլն կազմակեր-
պելու գործում:

Նախագահ՝ (Ֆրոյնով)

Քարտուղար՝ Լ. ՄԻՐՉՈՅՍՆԵ)

Ապրիլի վերջին մենք, թվով 38 մարդ ճանապարհվեցինք Բագ-
վից: Դեռ գնացքում խոսակցություն բացվեց քաղաքական հարցերի
շուրջը և այստեղ պարզվեց, վոր ուղևորների մեծ մասը Ռե(բ)ի
անդամներ են, վորոնց թվում հիշում եմ կային՝ Յեգոր Սեյանը,
Ս. Սուրենյանը, Վաղարշակ Հովհաննիսյանը և այլն: Այդ առաջին
բանվորական կորիզն եր, վորոնք Բագվից յեկան Հայաստան և ցըր-
վեցին յերկաթուղիների ամբողջ հայկական գծի վրա: Լենինակա-
նում դեռ մինչև մեր գալը կային կոմ. կուսի 6—8 անդամներ. դրան-
ցից բյուրոյի մեջ մտնում էին Դարիբջանյանը, Ոհանջանյանը, Վագ-
գանուշ Հակոբյանը և այլն: Տեղի աշխատողները մեզ դիմավորեցին
բավականին սառը, վորովհետև այդ ժամանակ նրանց մեջ տարած-
ված եր այն մտայնությունը, վոր Հայաստանում անլեգալ աշխա-
տանք տանել չի կարելի, քանի վոր սովի մատնված յերկիր ե. վորն
իր գոյությունը պահպանում ե միայն շնորհիվ Անգլիայի և Ամե-
րիկայի ոգնության, վոր մեր առաջին պարտականությունը պետք և
լինի ոգնել և ժփանդակել գոյություն ունեցող կառավարությանը,
յերկրի տնտեսական կյանքը, վերաշինելու համար:

Վորպեսզի կուսակցական աշխատանքում անցկացնենք մեր գիծը,
մենք դրեցինք բլիշ կազմակերպելու և նոր կոմիտե ընտրելու հա-
մար կոնֆերանս հրավիրելու խնդիրը: Մինչև կոնֆերանսը նամակ
գրեցինք Բագու, վորտեղից և մեզ ոգնելու համար ուղարկեցին ընկ.
Սաշա Գրիգորյանին: Դեռ մինչև Սաշա Գրիգորյանի գալը, մեր կող-

մից արդեն կազմակերպված եր 20-անդամից բաղկացած յերկու բջիջ: Սաշա Գրիգորյանի գալուց հետո արդեն սկսվեց յերկաթուղայինների 1-ին համագումարը, (գումարվեց նո. 61 ճաշարան—վագոնում): Այդ համագումարին մեզ թույլ եյին տվել մասնակցել, բայց հետագայում, ընտրությունների նախորդակին, մավզերների և բոունցքների սպառնանքի տակ մենք հեռացվեցինք: Համագումարի պատգամավորները վոչ թե ընտրված եյին, այլ նշանակված: Այդ համագումարին դաշնակների կողմից արված եյին բավականին կեղծ մանդառներ, համաձայն վորոնց զանազան անձնավորություններ հանդիսանում եյին տարբեր ցեխերի, կայարանների և այլններկայացուցիչներ, թեեւ վոչ մի առնչություն չունեյին այն կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների հետ:

Մայիսմեկյան միտինգի վայրը Լենինականում.

Համագումարում ընտրվել եր Հայաստանի յերկաթուղայինների Միություն: Այդ Միության կազմը միանգամայն համապատասխանում եր համագումարի կազմին:

Այդ ժամանակներում Հայաստանի բանվորների սոսկական գրությունը սոսկալի յեր: Բանվորները շարաթններով հաց և այլ մթերքներ չեյին ստանում: Բանվորներին հասանելիք բաց թողնված հացը և մթերքները վաճառվում եյին շուկաներում և թիֆլիսում, և այդ գումարներով միության և կոոպերացիայի պատասխանատու աշխատողները թիֆլիսում սներ եյին գնում (որինակ Համբոն, Մանուկ-Ողլյանը և այլն): Բանվորների արգար պահանջների դեպ-

քերում բռնութիւններ եյին գործադրվում իշխանութեան կողմից։ Այդպէս բազմաթիւ բանվորներ ծեծվել եյին. ինչպէս որինալ՝ պատահեց ընկ. Լեոն Ուլիբեկյանի, Յեղոր Սեյանի և ուրիշների հետ։ Հետզհետե ուժեղանում եր բանվորական շարժումը, կոմ. կուսակցութեան ազդեցութիւնը, անընդհատ աճում եր նրա քանակը։ Յեւ այդ իսկ պատճառով վերջից հրավիրել 2-րդ կուս. կոնֆերենցիան։ Կոնֆերենցիան հրավիրվեց, վերաեղ և բնաբվեց Ալեքսուլի դաժանի 2-րդ կուսակցական կոմիտե՝ հետեյալ ընկերներից՝ Պանոյան Սերգո, Գոգունց Արշակ, Գրիգորյան Սաշա, Նուրիշանյան Ալիա, Ուլիբեկյան Լեոն, Տեր Սահակյան Աշոտ, Դարբիշանյան Բաղդասար, Մանուկյան Թադեոս, Սեյան, Հանեստղյան Դ. Տեղիմեների բնորութիւնների ժամանակ դաշնակցական գեղին միութիւնները պարտութիւն կրեցին և կարողացան տեղիմներում իրենց անդամներից անցկացնել շատ աննշան քանակութեամբ մարդիկ։

Դաշնակցական յերկաթուղային արտակարգ կոմիտեին սկսեց ձեռքաւարութիւններ անել և ցրել նոր ընտրված, բայց իրենց կազմով «անհամապատասխան» տեղիմները։

Այստեղ պետք ե շեշտել, վոր չնայած դաշնակիների կողմից ձեռք առնված արտակարգ միջոցներին, պրոֆմիութիւնն ընդունեց մեր դիժը և մենք համարյա ամբողջովին զբաղեցինք պրոֆմիութիւնները, իսկ գեղին միութիւնը քնաց, ինչպէս ասում են, վորպէս առանց բանակի գնեւրալ և սկսեց քայլեր անել մեղ հետ հարցերի կոմպրոմիսային լուծման և միասին աշխատելու հնարավորութեան համար։ Բայց այդ նրան չհաջողվեց։

1920 թ. ապրիլ ամսին յերկաթուղայինների 2-րդ համագումարը փակվելուց հետո, Ալեքսուլի յերկաթուղային արհեստանոցների տեղիմը, գեղին միութեանը բոյկոտ հայտարարեց, վերից հետո բանվորական ժողովներից հեռադրներ եյին ստացվում, վերաեղ բերվում եյին նրանց վորտումները գեղին միութեան բոյկոտի մասին։ Յերբ բանը հասավ այստեղ, դաշնակները դադադած, ամբողջ յերկաթղծում և մի շարք քաղաքներում սկսեցին ձեռքաւարութիւններ անել։ Իրենց կուսակցութեանն ոգնելու համար, լաջն բանվորական մասսաների և քաղքենիութեան շրջաններում կառավարական միջնորդները գեղեւցումներ եյին տալիս, վորտեղ խոսում եյին «ծովից—ծով» մեծ Հայաստանի և մեր՝ բայրէիկներին մասին, մեղ համարելով տաճկական ազնեաներ, վաճառված տաճկական վոսկիներով։ Բայց, բանվորական ժողովներում այդ միջնորդներն ամենուրեք դիմադրութեան եյին հանդիպում։ Որինակ, հաղորդակցութեան միջնորդ Զամալյանը յերկաթուղայինների տեղիմում գեղու-

ցելիս, սուլոցներից բացի վոչինչ չստացավ: Բոյլշեիկներն սկսեցին ռացարձակ յերույթներ ունենալ բոլոր ժողովներում, իսկ դաշնակ-
ների դեմքը, վորպես բուրժուազիայի լակեյներ, ավելի և ավելի յեր
պարզվում:

Մայիսի մեկի նախորդակին, նորից սկսվեցին բոյլշեիկներին
ձերբակալել և արսորել Հայաստանի սահմաններից: Ձերբակալվեցին
և արսորվեցին ընկ. Ս. Սանոյանը, Սաշա Գրիգորյանը, և ուրիշ-
ները: Այդ ընկերները, բացի ընկ. Սանոյանից, վոր մնացել էր Դա-
րաբլխայում, բոլորն գաղանի վերադարձան գեռապրիլի 29-ին: Այդ
որն առաջին լուրն ստացանք բոյլշեիկներին հաղթանակի և Ադրե-
ջանի խորհրդայնացման մասին: Դաշնակներն սկսեցին ձերբակալել
արգեն միւսթյան և տեղկոմի անդամներին, վորպեսզի ստորագրու-
թյուն վերցնեն, մայիսի մեկին յերույթ չուսնենալու համար:

Մայիսի մեկին առավոտյան ժ. 9-ին յերկաթգծի արհեստանոց-
ների բոլոր ցեխերում և քաղաքի ձեռնարկություններում դադա-
րեցին աշխատանքները: Բանվորները կարմիր դրոշակներով, Մարք-
սի, Լենինի և մյուս առաջնորդների նկարներով, սկսեցին միտինգը:

Այստեղ, արհեստանոցներում միտինգը վերջանալուց հետո, յե-
կան գծի սպասարկության բանվորները, խնդրեցին ոգնել, վորով-
հետե դաշնակներն արգելում են նրանց մոտ ևս միտինգ կազմա-
կերպել: Այդպիսով մեզ միացան ավելի և ավելի շատ բանվորա-
կան խմբեր, և յերբ մենք կայարանի ուղղությամբ շարժվեցինք
դեպի քաղաք, մեզ դեմ հանդիման յելան դաշնակ մասսաներն իրենց
դրոշակներով: Գծի բանվորների և դաշնակների միջև բռուկցքամարտ
տեղի ունեցավ. բանվորները խեցին նրանց դրոշակները և արա-
գությամբ պոկեցին դրոշակի ծայրերից կապած դեղին ժապավեն-
ները. և նրանց (կեցցե, «ծովից-ծով Հայաստանը» լողունգը ջնջելով,
գծեցին «Կեցցե Խորհրդային Հայաստանը» լողունգը: Յերթը շարժ-
վեց դեպի քաղաք և յերկաթգծի դպրոցի մոտ բացվեց միտինգը:
Դաշնակների կողմից այստեղ սկսվեց հայհոյանք և բզավոցներ: Բան-
վորի շոռեր հագած Ավիսը խոսելիս, դաշնակները գոռում եյին «բան-
վորի հագուստով ինտիլիգենտ, դավաճան»:

Այստեղ վոչինչ չպատահեց: Քաղաքի աշխատավորության հետ
անցանք քաղաքային այգին և այդտեղի հրապարակում միտինգը
շարունակվեց: Դաշնակներն իրենց հույսը կորցնելով, արագությամբ
պահակային վաշտը կանգնեցրին Սևերսկի զորանոցները տանող խը-
ճուղու վրա: Յերբ յերթն անցնում էր նրանց մոտով, զինվորները
մոտեցան, բարձրաձայն հայտարարեցին, վոր իրենք ղերքերից վոչ
մի դնդակ չեն արձակի մեզ վրա, և վոր այժմ նրանք համոզվել են,

վոր դուրս գալով մեր դեմ, նրանք զրանով իրենց դեմ են դուրս գալիս:

Նրանք պահանջեցին, վոր մենք անցնենք Սևերսկի զորանոցները:—մենք այդպես ել արինք: Ճանապարհին հանդիպեցինք զիրքեր բռնած մի վաշտ զինվորների, վորոնց հրամայված եր մեզ թույլ չտալ զորանոցները: Կրակելու փոխարեն նրանք սկսեցին մեզ ուղեկցել և լռեցնել մեր տոնակատարությունը բղավոցներով խանգարողներին: Բոլոր զինվորներն իրենց սպաների և զեներալ Պաշատուրովի հետ, շարժվեցին զորանոցների առաջ: Գնե. Պաշատուրովն անվերջ խնդրում եո մեզ՝ քաղաքացիներին չխառնել զինվորներին հետ, և ցանկություն հայտնեց մեզ մոտ պահակներ դնել, վորպեսզի միտինգը կազմակերպված ընթանա:—բայց ընդհակառակը դուրս յեկավ. զինվորները և բանվորները խառնվեցին իրար և նույն իսկ սկսեցին համբուրվել, վորպես մի ընտանիքի անդամներ: Իսկույն միտինգը բացվեց, վորտեղ ճառով հանդես յեկան ընկ. Ավիսը, Մուսայեյանը, Գոգուցը, և ուրիշները: Դաշնակների կողմից փորձեց խոսել «բանվոր» Սերգոն, բայց նրան մի բոպե անգամ չվիճակվեց մնալ տրիրուհայի վրա. բանվորները և զինվորները նրան իսկույն ցած քաշեցին և ընկզմեցին ջրով լի տակառի մեջ: Նորից բարձրացավ ընկ. Մուսայեյանը և սկսեց հանգստացնել փոթորկված բանվորական և զինվորական մասսաներին: Նրան սկսեցին ձեռքերի վրա ճոճել, և հենց այստեղ զինվորները յերգվեցին, վոր այսորվանից նրանք իրենց հայտարարում են կարմիր բանակայիններ և պիտի լսեն միայն կարմիր կոմիսարներին:

Միտինգից հետո մենք կազմակերպված կերպով շարժվեցինք դեպի քաղաք: Ալեքսանդրյան փողոցի անկյունում նորից յեղավ միտինգ,—վորտեղ բանվորները պահանջեցին ազատել բոլոր բանտարկվածներին: Դաշնակները պրովակացիոն նպատակով կրակեցին: Յերեկոյան Ժ. 6-ին միտինգը փակվեց:

Մայիսի 2-ին յերկաթուղայինների ակումբում դաշնակներն ընդհանուր ժողով հրավիրեցին: Այդ ժողովին գնացինք և մենք: Ժողովի վերջում Ավիսը և Մուսայեյանը ձայն խնդրեցին, բայց նրանք մերժեցին: Մուսայեյանը դուռալով պոկեց իր ուսադիրները, շրպտեց նրանց նվեր և դուրս յեկավ, Ավիսը նույնպես հեռացավ: Յես հանդես յեկա խոսելու. դաշնակները հանեցին մառզերները, ըստ յերևույթին մտադիր եյին նրանցով գործել, բայց վորովհետև մեր շուրջը վաղորդք պատրաստ կանգնած եյին զրահապատից մի խումբ զինվորներ, ուստի մեզ հաջողվեց այդ ժողովից կենդանի դուրս գալ:

Կայարանն արդեն մերն եր, բայց քաղաքում դեռ դաշնակցա-

կան իշխանություն եր: Այեքալովի կոմիտեն նամակներ ուղարկեց Յերեան, Թիֆլիս, և Խորհրդային Ազգրեջան: «Սահղծված գրությունը քննելու, ապաստամբության խնդիրը վորոշելու և գիրեկտիվներ ապու համար»: Յերեանից յեկան Արմենկոմի ներկայացուցիչները՝ ընկ. Մելքոնյանը և Դրաստամատ Տ. Սիմոնյանը: Այեքալովի կոմիտեյի և ակտիվի նիստում ընարվեց Ռազմահեղափոխական կոմիտե:

Դեռ այդ ընարություններից առաջ, քաղաքից հեռանում էյին Ամերկոմի ներկայացուցիչները, վորոնք կարգադրել էյին Բաթումի իրենց ներկայացուցիչներին, վորպեսզի զարարեցնեն Հայաստանին հաց ուղարկելու: Կոմիտեն վորոշեց նրանց արդելել զուրա գնալ, բայց նրանք խոտացան և խոստումնադիր ավելին, վոր բարբ այն մթերքները, վորոնք ճանապարհված են Հայաստանի համար, անարգել տեղ կհասնեն, անկախ յերկրի իրավադարպից: Դեռ սկսած մայիսի մեկից յուրաքանչյուր ժամ ամբողջ շարաններով զինվորներ էյին դալիս մեզ մոտ՝ նոր գիրեկտիվներ: Նրանք պահանջում էյին մեզնից— իշխանությունը գրավել, առաջարկում էյին իրենց ամբողջ ուժերը արամադրել ավանտյուրիստ դաշնակների դեմ պայքարելու համար, վորոնք խոսում են ժողովրդի անունից, բայց միևնույն ժամանակ հանդիսանում են արտասահմանյան կապիտալի նյու սպասավորները:

Այս բոլորը միտաին Ռազմահեղկոմին ստիպում եր պատրաստություններ տեսնել իշխանությունը գրավելու համար, քանի վոր ուրիշ յեղք ել չեր մնացել:

Մայիսի յերկուսից հետո դաշնակցականներն սկսեցին կատարելապես թալանել թե ամերիկացիների և թե պետական պահեստները, վորպեսզի իշխանությունը գրավելուց հետո, մենք կրիտիքական գրության մեջ ընկնենք:

Մայիսի 7-ին դաշնակները բժիշկ Բաղդասարյանի գլխավորութեամբ հալածել էյին (վոմանք դեռ սպիտակ գոգնոցները կապած)՝ խանութպաններին և յեկել կայարանի դիմացի, այսպես կոչված «գեգերտիրսկի» բազարը, վորի դիմաց կանգնած եր զրահագնացքը: Այդ ժամանակ զրահապատին մոտեցան յերկաթգծի բանվորները և սկսեցին յերդել հեղափոխական յերգեր, իսկ դաշնակները դուքանչիների հետ մյուս կողմից յերդում էյին ռմեր հայրենիք: Բժ. Բաղդասարյան իրենց միտինգը հայտարարեց բացված, բայց բանվորները մոտեցան և բռնեցքամարտ սկսվեց: Միայն դրանից հետո, խանութպանները ցրվեցին: Յերեկոյան զրահապատից և Սևերսկի զորանոցներից մերոնք հրթիռներ էյին բաց թողնում: Յերը դաշ-

նակներն իրենց բոլոր հույսերը կորցրել էյին, բանակցությունները համար մինչև անգամ յեպիսկոպոսին էյին ուղարկում:

Ռ.Ն.Կ. կողմից մայիսի 10-ին Ալեքսպոլում և ամբողջ Հայաստանում հայտարարվեց խորհրդային իշխանություն: Պետք է հիշատակել այն մեծ վոգեւորությունը, վորով զինվորները զինավորում էյին խորհրդային իշխանությանը:

Մայիսի 10-12-ին Յերեւանից առաջանում էյին խմբապետական զորամասեր, վորոնց զեմ ուղարկվեց զրահազնացքի մի պլատֆորման, վորը կովով դաշնակներին քշել եր յերկաթգծի սահմաններից: Նույն օրը Յերեւանի կողմերում գտնվող «Ազատամարտ» զրահազնացքից և հրետանի զնդից յերկու պատգամավորներ յեկան, վորոնք «Ազատամարտը» զրավելու և հրետանի գնդում ապստամբության հող պատրաստելու համար համապատասխան ցուցմունքներ ստանալով, վերադարձան:

Ալեքսպոլից քիչ հեռու, Արփաշայի մոտ, ձերբակալվեցին յերկու փոքրիկ խմբեր իրենց խմբապետներով: Մինչև այդ, ձերբակալված էյին միլիցացիներ Պահլավունին և ուրիշները, սակայն բոլորին, առանց մեր զիտության, ազատել եր Մեքքոյանը: Մայիսի 11-ին Կարսում և Սարիգամիշում, մերոնք զրավել էյին իշխանությունը:

Մայիսի 13-ին յերեկոյան ժամը 6-ին կուսակցական կոմիտեյի նիստում զրված եր Ռազմահեղափոխական կոմիտեյի կողմից իշխանությունն առանց կովի հանձնելու խնդիրը: Լսելով այդ մասին, յես սկսեցի հավատացնել, վոր նման խնդիր Ռ. Ն. Կոմիտեյում չի դրվել, վոր Ռ. Ն. Կ. բոլոր անդամների և ակտիվի մեջ այն հոստատ համոզմունքն ու վճիռը կա, վոր պետք է կովել մինչև վերջ: Բայց յերեկոյան ժամը 10-ին բացվեց Ռ.Ն.Կ. նիստը, վորտեղ նույնպես զրված եր այդ նույն խնդիրը: Յերկար վիճաբանությունից և մտքերի փոխանակությունից հետո, վորը տեց մինչև գիշերվա ժամը մեկը, կոիվը շարունակելու հարցը դրվեց քվեարկության.—3 հոգի քվեարկեցին կոիվը շարունակելուն կողմ, յերեքը՝ հանձնվելու, վորպեսզի արյուն չթափվի, իսկ մեկը՝ Մուսայեւյանը ձեռնպահ մնաց:

Նիստը վերջանալուց հետո, մենք ցրվեցինք, ով վորտեղ ցանկացավ:

Մոտավորապես գիշերվա ժամը 3-ին յես և Մուսայեւյանը զնացինք զրահապատի պլատֆորման, վորպեսզի զնանք Որթաքիլիսա կիսակայարանը, բայց զինվորները հրաժարվեցին, հայտարարելով, վոր իրենք կովում են, իսկ մենք մտադրվել ենք հանձնվել և այլն: Յես պահանջեցի մի շոգեշարժ, վորով յերեք հոգի պիտի զնայինք, բայց այդ ժամանակ քարտեզը ձեռքին հայտնվեց կապիտան Մա-

միկոնյանը և ցանկություն հայտնեց մեզ հետ զնալ—յես հրաժար-
վեցի զնալ, վորովհետև չեյի վստահում նրան:

Մուսայեկյանը նրա և միքանի զինվորների հետ շոգեշարժով
ուղևորվեց զեպի Որթաքիլիսա, վորտեղից վոտքով պետք է անց-
նեյին զեպի Ախալքալաք: Ճանապարհին նրանց ձերբակալել էյին:

Ա. Գոգուկց.

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊԱՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱԼԵԳՊՈԼՈՒՄ

(Հիտոգուրյուններ)

Ալեքսյուլի մեր կուսակցության փոյնաշարը կազմում եր, իհար-
կե, յերկաթուղին, վորն առաջնակարգ դեր եր խաղում ապստամ-
բության ընթացքում: Առանձնապես ուժեղանում և կուսակցական
աշխատանքը յերկաթուղում մարտ-ապրիլ ամիսներին. որինակ՝ ապ-
րիլ ամսում մենք միայն զեպոյում ունեյինք չորս կուսակցական
բջիջ, մոտ 100 անդամով: Աշխուժանում և մանավանդ պրոֆես-
սիոնալ աշխատանքը՝ հատկապես յերկաթուղային համագումարի
շնորհիվ: Մարտի 25-ից մինչև ապրիլի 15-ը Ալեքսյուլում տեղի յե
ունենում համահայաստանյան յերկաթուղային համագումարը, վոր-
տեղ բոլշևիկները, չնայած վոր ունեյին ընդամենը 16 պատգամա-
վոր—51-ից, այնուամենայնիվ խոշոր աշխատանք էյին տանում, դարձ-
նելով համագումարը հեղափոխական ագիտացիայի մի նոր տրիբունա:
Համագումարը վերջնականապես դիմադուրկ արեց դաշնակցա-
կաններին յերկաթուղային բանվորութւան առաջ և մասնավորապես
այն շերտերի առաջ, վորոնք զեռ մինչև համագումարը շարունա-
կում էյին դուրս մնալ կոմունիստական ազդեցությունից (զծի
և յերթեկեկության սպասավորությունների բանվորները):

Դաշնակցական միության կենտրոնական կոմիտեն, վորն ըն-
տրվեց յերկաթուղային համագումարում, բացարձակապես մի ֆա-
շիստական որդան եր: Բավական և ասել, վոր նրա մեջ մտնում ե-
յին յերկու մասուղերիստներ, մի մոնարխիստ և մի լրտես: Մեր
պատգամավորները, վորոնք զեմոնստրատիվ կերպով դուրս էյին յե-
կել համագումարի վերջին նիստից, ձեռնարկեցին կազմակերպելու
յերկաթուղային նոր, կարմիր միություն, հենվելով զեպոյի, շոգե-
շարժային բրիգադների և կապի հեղափոխական սեկցիաների վրա:

Ապրիլի 30-ի զիշերը հավաքվել էյինք Ալեքսյուլի կոմիտեյի ան-
չեզալ պոլնկոտերից մեկում, զեպոյի բանվոր՝ Իվան Հայրապետյանի
տանը և ծրագրում էյինք հետևյալ որվա տոնակատարման կարգը:

Շատերը վախենում եյին, վոր դաշնակցական տերրորի հետեանքով մեզ չի հաջողվի խոշոր քանակությամբ բանվորներ համախմբել մեր շուրջը: Վրոմանք ասում եյին, վոր մենք նույնիսկ 100-ից ավելի չենք կարողոտնա յերկաթուղադժու մեր հետեից տանել: Ամենալավատեաները կանգ եյին առնում 500 թվի վրա: Այնուամենայնիվ, վո-

ԱԼԵԳՊՈԼԻ ԸՆԴՀԱՆՍԵՍ ԿՈՄԻՏԵՑԻ ԿԱԶՄԻՑ

Վ. Գրիգորյան
(Մահացած)

Թադեվոս Մանդալյան

Թեգոր Սեվյան
(Գնդակահարված)

Գ. Հանեսողլյան

Բ. Ղարիբջանյան
(Գնդակահարված)

Ս. Խանյան

ըռշվեց անպայման առանձին յերթ կազմակերպել, նպատակ ունենալով, չափել ու պարզել մեր ուժերը: Քանի վոր դաշնակցականներն իրենց յերթը կազմակերպելու յեյին Բեհրության (այժմ № 16) փողոցով, մենք վորոշեցինք մեր յերթն անշատել և տանել դեպի քաղաք՝ Պուշկինյան փողոցով (այժմ № 20):

Առավոտյան կայարանից դաշնակցականներն ուղում եյին տանել յերթը դեպի Բեհրության փողոցը, սակայն մեծամասնութիւնը, դեպոյի գլխավորությամբ դարձավ դեպի Պուշկինյանը, և դաշնակցականների յերթը խանդարվեց: Յերկաթուղու ամենահետամնաց՝

գծի սպասավորության բանվորները, վորոնք կրում էին դաշնակցական դրոշակները, վերցրին այն դրոշակները և յեկան մեզ հետ: Գծի վարպետներից վոմանք ցանկացան խել բանվորների ձեռքից դրոշակները: Սակայն փոքրիկ ընդհարումից հետո, բանվորները հաղթեցին: Այսպիսով, դաշնակցականների յերթը քայքայվեց, և նրանց ղեկավարները զլխիկոր ընկան մեր յերթի հետևից՝ մնալով զենքերաւներ առանց զորքի:

Մի փոքր հետո, յերկաթուղու յերթին, միացան նաև քողաքի ցուցարարները, և ընդհանուր յերթը շարժվեց զեպի նախկին տուտորական դպրոցը, վորտեղ սկսվեց մեծ միտինգ: Յերեացին նոր լողուկներ «Բագուն ընկավ, հերթը Յերեանինն է», «Կեցցե Պորհրդային Հայաստան», «Կորչի խմբապետական կառավարութիւնը»: Դաշնակցականները փորձում էին խանգարել միտինգը զանազան պրովոկացիաներ տարածելով խորհրդային Ադրբեյջանի մասին, բայց ապարդիւն: Առետրական դպրոցի մօտից ցուցարարները քաշվեցին զեպի Սեվերսկի զօրանոցները: Չնայած զինվորական հրամանատարութեան ձեռք առած միջոցներին, զինվորներին չհաջողվեց հեռու պահել ցույցից: Զօրանոցի մօտ բացվեց միտինգ, վորտեղ հանդես յեկան մի շարք զինվորներ և զրահագնացքի պետ կապիտան Մուսա յեյլանը, վորն առաջին անգամն էր հրապարակօրէն հանդես գալիս իբրև բոլշևիկ:

Յուլյը շարժվեց զեպի քաղաք: Զինվորները, վորոնցից շատերին փակել էին զօրանոցում, թռչելով պատահաններից, կտորելով դռները, դուրս էին գալիս և միանում ցուցարարներին, չնայած սպաների հայրոյանքներին ու ծեծին: Մեր հաղթութիւնը կատարյալ էր: Հեղափոխական տրամադրութիւնը բռնկել էր քաղաքը: Յերը ցույցի վերջում, յերեկոյան, կոմմունիստական կուսակցութեան ներկայացուցիչներն արդեն խոսում էին զալիք ապստամբութեան մասին, դաշնակցական կառավարութեան դեմ, նրանց ապստամբական կոչերն ընդունվում էին անվերջ ուռաներով և կեցցեններով, զինվորական ու բանվորական մասսաների կողմից:

Մայիսի 2-ից արդեն մեր զրահապատ գնացքը՝ «Վարդան զորավարը», դարձավ կատարյալ ուխտատեղի: Պումբ-խումբ և ամբողջ զօրամասերով զորքերը գալիս էին կայարան, ներկայանում կապիտան Մուսայեյլանին և հայտնում, վոր իրենք հեղափոխութեան կողմն են: Բնորոշ է, վոր ոֆիցերութիւնը, վոր սկզբում թշնամական դիրք էր բռնել մեր նկատմամբ, հետզհետե, մի որվա ընթացքում, սկսեց անցնել զեպի մեր կողմը: «Մենք կգնանք ձեզ հետ, միայն թե բանակը չքայքայվի», այդ էր նրանց առաջադրած հիմնական ֆորմուլան:

Վոչ մի կուսակցական մարմին դեռ չէր վորոշել հեղաշրջում կատարել, սակայն այդ հեղաշրջումն արդեն տարերայնորեն կատարվում էր: Դաշնակցականները խուսափում էին նույնիսկ մոտենալու կայարանին, բայց հարկավոր էր ձևակերպել դործը, մշակել մանրամասնությունները և վերցնել կուսակցություն ձեռքը ապրտամբությունը և նրա ռազմական ղեկավարությունը: Արմենկոմը, վորին Ալեքսանդրի կոմիտեն դիմել էր, խնդրելով սանկցիա տալու ապստամբությանը, դանդաղում էր պատասխանելուց, չէր վստահում յեղած ուժերի վրա և կարծես դեռևս վորոշ հյուսեր էր տածում խաղաղ յեկքի նկատմամբ: Այդ անորոշ գրությունը տեեց մինչև մայիսի 5-ը: Մայիսի 5-ին Յերևանից յեկան Հայաստանի կոմիտեյի յերկու ներկայացուցիչները, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, Արտաշես Մեղքոնյանը: Նույն որը յերեկոյան, ժամը 5-ին հրավիրվեց մի խորհրդակցություն, Արմենկոմի, Ալեքսանդրի կոմիտեյի և դավառից յեկած ընկերների մասնակցությամբ: Խորհրդակցությունը մասնակցում էին 13 հոգի, այն է՝ Ավիսը, Մուսայեկյանը, Դրաստամատը, Մեղքոնյանը, Գոգունցը, Մանդակյանը, Սաշա Գրիգորյանը, Կոստյա Այվազյանը՝ Դիլիջանից, Ազոկը՝ Սարիղամիշից, Ղուկաս Ղուկասյանը՝ Կարսից, Նահապետ Կուրդիյանը՝ Քաֆթալույի շրջանից՝ կարծեմ, Աշոտ Տեր-Սահակյանը և Ուլիբեկյանը: Խորհրդակցությունը տեղի յեր ունենում զրահապատում: Արմենկոմի ներկայացուցիչը ղեկուցեց Յերևանի գրություն և մայիսի 1-ի տոնակատարության մասին: Ամբողջ Հայաստանում մայիսի 1-ը տոնվել էր մեր զրոշակի տակ, ապստամբության խնդիրը սուր կերպով դրված էր վողջ յերկրում, սակայն Հայաստանի կոմիտեն նախքան տարերային շարժման գլուխ անցնելն անհրաժեշտ էր համարել կապվել Թիֆլիսի հետ: Հայկազ Կոստանյանն ուղարկվել էր Թիֆլիս՝ ապստամբության սանկցիա ստանալու համար:

Մտքերի փոխանակությունը տեեց մինչև ուշ գիշերը: Ներկա յեղողները գտնում էին, վոր հեղաշրջումն անխուսափելի յե, չոգտվել ստեղծված գրությունից՝ նշանակում էր քայքայել և վոհնչացնել կուսակցական կազմակերպությունը: Ապստամբության ռազմական նախագիծը, վորը բոլորի կողմից հավանություն գտավ՝ հետևյալն էր՝ Ղազարից մեր ընկերները կապվում են Ադստաֆայում կանգնած Կարմիր բանակի զորամասերի հետ, սկսում շարժումը և տեղեկացնում են մեզ, վորից անմիջապես հետո ապստամբվում են Ալեքսանդր, Կարսը և Սարիղամիշը: Ղարաքիլիսան միանում է Դիլիջանին և այսպիսով Հայաստանի հյուսիս-արևելքն ամբողջովին բռնկվում է, և ապա մեր զորամասերը շարժվում են Յերևանի վրա,

Ալեքսանդրից և Դիլիջանից միաժամանակ, և ստիպում դաշնակցական-ներին՝ կամ նահանջել, կամ կռիվն ընդունել: Յերեսանում ապստամբություն չեր սպասվում:

Նիստը վերջանում է գիշերվա ժամը 2-ին: Միաձայն վորոշվում է ապստամբություն բարձրացնել: Հետևյալ որն ստեղծվեց Հայաստանի Ռազմա-հեղափոխական Կոմիտեն, վորի մեջ մտան Ավիսը, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, Արտաշես Մելքոնյանը, Մուսայելյանը, Ղինվոր Պետրոս Պետրոսյանը, յերեք բանվորներ յերկաթուղագծից՝ Գողունցը, Ուլիբեկյանը և Գեվորգ Սարգսյանը և Ալեքսանդրի կողմից՝ Աշոտ Տեր-Սահակյանը: Մուսայելյանը նշանակվեց Հայաստանի Կարմիր բանակի հրամանատար:

Մինչդեռ հեղափոխական կոմիտեն առանց շտապելու պատրաստվում էր ապստամբությանը, զժգոհությունը բանվորական ու զինվորական շրջաններում ավելի ու ավելի յեր աճում. պահանջում էին ավելի վճռական քայլեր, պահանջում էին անմիջապես ապստամբվել և դիմել զինվորական զործողություններին: Բանվորների մարտական որգանները, կարմիր արհեստակցական միությունները, մայիսի 7-ին կայացնում են Ալեքսանդրի յերկաթուղային հանգույցի կոնֆերենցիան, վորն անցնում է ամբողջովին մեր յողունգի տակ, և վորը պետք է տեղավորեր նոր ստեղծվող Կարմիր պրոֆմիությունը: Բայց նա հնարավորություն չունեցավ անցնելու առոյշա կազմակերպչական խնդիրներին, քանի վոր հեղաշրջում էր կատարվում և նա ստիպված էր դուրս գալու փողոց:

Ապստամբությունն արդեն փաստորեն սկսված էր: Գիտեր այդ Յերեսանը, բայց կառավարությունը դեռ ուզում էր ժամանակ շահել ու վերադաստիարակել իրեն ուժերը: Զրահապատի մի մասը, վորը գտնվում էր Ղամարլվում, Մուսայելյանի ոգնական Դասպար Յեվանդյուլյանի ղեկավարության տակ, այդ որը զազանի կերպով շարժվել էր և յեկել էր Ալեքսանդր՝ հակառակ զինվորական միևիտարի կարգադրության: Դաշնակցական միևիտարը ուղիղ հեռագրագծով պահանջում էր Մուսայելյանից զրահազնացքը բերել Յերեսան: Սակայն կապիտանը պատասխանել էր նրան. «Կգամ, յերբ անհրաժեշտ կդառնամ»:

Կապիտան Մուսայելյանն անպայման շարժման առաջնակարգ դեմքերից մեկն էր: Զինվորական և հեղափոխական լինելով հանդերձ, կապիտանը շատ մեղմ և ռոմանտիկ ընավորություն ուներ: Նա հույս ուներ և ջանքեր էր գործ էր դնում, վորպեսզի հեղաշրջումը անարյուն անցնի: Նա անկեղծորեն հավատում էր, վոր դաշնակցական կառավարությունն Ալեքսանդրի ապստամբությունից հետո

մեղա կզա, և ինքնակամ կհանձնի իշխանությունը. Փոխանակ մարտական կազմակերպչական գործը կանոնավոր հիմքերի վրա դնելու, զինվորների իրավունքները լայնացնելու, բանվորներին և զինվորներին ավելի սերտ կապելու իրար հետ, անձնվեր սպաներից կարմիր սպայակույտ ստեղծելու՝ կապիտանն ամբողջ տառ ու շարունակ հավաքում էր իր կուպեյում սպաներին և քարոզներ եր կարդում՝ նրանց հեղափոխական վողի ներարկելու համար: Հիշում եմ մի յերկար նամակ, վոր նա ամբողջ ուրը գրում էր: Նամակն ուղղված էր Յերևան—դենեբալ Հախվերդյանին, և նպատակ ուներ գրավել դենեբալին հեղափոխության կողմը, թեև Հախվերդյանը բանակի անմիջական ղեկավարությունից հեռու յեր կանգնած և նրա դիրքը հեղափոխության համար առանձին նշանակություն չուներ:

Մայիսի 9-ին վորոշված էր, վերջապես, ապստամբվել հետևյալ ուրը: Փոխանակ գիշերով ճակատը գրավելու, փոստն ու հեռագրատունն իր ձեռքը վերցնելու և նույն գիշերը Ղարաքիլիսայի ճանապարհը մաքրելու, ամբողջ ուրը մենք պաշարում ենք բոլոր զինված ուժերով քաղաքը, ուր մնացել էին միմիայն միքանի տասնյակ մատուցերիսաներ, վորոնք արդեն վաղուց թափվել էին: Մայիսի 10-ին, առավոտյան, լուսաբացին հեծելագործը Սեվերսկի զորանոցներից շարժվեց դեպի Կազաչի պոստը և այնտեղ տեղավորվեց: Արտիլերիան նույնպես դիրք էր բռնել քաղաքից բարձրացող բարձունքներում, և կազմ—պատրաստ սպասում էր հրահանգի: Քաղաքը շրջապատված էր կարմիր զորամասերով:

Ռազմհեղկոմը բանակցություններ էր վարում դաշնակցականներին հետ: Վերլիններս անձնատուր լինելու համար մի շարք պայմաններ էին դնում, աշխատելով ձգձգել գործը՝ թագստյան տեղ գտնելու և առհասարակ ժամանակ շահելու համար: Պատասխանը նրանք պետք է ժամը 12-ին տային, բայց չտվին. ապա նորից պատասխանի ժամկետ տրվեց մինչև ժամը 4-ը, վորից հետո պետք է սկսվեր հրացանաձգություն:

Զինվորների տրամադրությունը բարձր էր. նրանք պատրաստ էին կռվելու: Սպաներն ամեն կերպ աշխատում էին ապացուցել իրենց անձնվիրությունը, սակայն մեծամասնությանն այդ չէր հաջողվում: Արդեն սպայության վորոշ շրջաններում փախսում էին զինվորական դիկտատուրայի մասին: Հրամանատարական կազմը առում էր դաշնակցական խմբապետներին, բայց քանի վոր նա ընդհանուր շփման վող մի կեստ չուներ կոմմունիստական շարժման հետ, նա յերագում էր՝ ոգտվելով այդ շարժումից, հետագայում հարվածել բոլշևիկներին և սահմանել Հայաստանում զինվորական դիկ-

տատուրա: Սխալված չենք լինի, յեթե ասենք, վոր սպաների մեծամասնութիւնը, կոխի սկսվելու դեպքում, կաշխատեր չքանալ, Դժբախտաբար բանվորներից համարյա վոչ վոք չէր կցված զինվորական մասերին, յեթե չհաշվենք մեկ-յերկու ընկերոջ, վորոնք ամբողջված էյին առանձին զնդերի:

Ժամի 4-ին լուր ստացվեց, վոր քաղաքն անձնատուր ե լինում:

Հեծելազորի մի մասը մտավ քաղաք, մյուսը մնաց Կաղաչի պոստում: Փողոցները լի էյին ամբոխով: Վոչ մի վողջույն: Առեւտրական թաղերը փակված էյին: Կրպակների մոտ ամուր կանգնած էյին տերերը և լուռ ու կասկածոտ դիտում հեծելազորի արշավը: Յերեկոյան տեղեկութիւններ ստացվեցին Կարսից և Սարիղամիշից, վոր իշխանութիւնը զբաղված ե և «կատարյալ հանգրստութիւն ե տիրում»: Թվում եր, վոր հաղթութիւնը կատարյալ ե: Մի հատ զինվոր չէր մնացել զաշնակցականների տրամադրութիւն տակ: Խմբերը լուրջ հակառակորդ չէյին կարող համարվել:

Հետեյալ որը, մայիսի 11-ին, խորհրդային իշխանութիւն հիմքերն էյին հաստատվում Ալեքսպոլում: Խորհրդային հիմնարկների թիվը շատ սահմանափակ եր: Ծիշտն ասած՝ բառիս բուն իմաստով խորհրդային չէր կարելի համարել նրանց, վորովհետև մենք վերցրել էյինք զաշնակցական ապստամբ իր ամբողջութեամբ, շատ թեթեւ փոփոխութիւն յենթարկելով միայն: Պարզ եր, վոր հետագայում պետական վարչական ապստամբը պետք ե փոխվել: Բայց առայժմ ստիպված էյինք բավարարվել յեղածով: «Նախկին մարդիկ» ցուցադրում էյին հպատակութիւն, բայց սարոտաժն արդեն սկսվել եր:

Յեթե մի կողմ թողնենք զավառային և քաղաքային միլիցիան, մեր հիմնարկները սահմանափակվում էյին հետեյալով—զավառային կոմիտարիատ (Սաշա Գրիգորյան), վորտեղ կենտրոնացած եր գաւառի վողջ վարչական գործը, արտակարգ հանձնաժողով, պարենավորման խորհուրդ և ազիտացիոն բյուրո: Բոլոր զաշնակցական գաւառական մասշտաբի պաշտոնյանները կանչվել էյին Ալեքսպոլ: Դրանցից մի քանիսները մկրտվեցին խորհրդային պաշտոնյա, մյուսները հեռացվել էյին: Սակայն աշխատանքն ավելի հեռու չգնաց, վրա հասավ նահանջը: Արտակարգ հանձնաժողովը վոչ մի գործնական քայլ անգամ չարեց, նա մինչև վերջն ել կազմակերպչականորեն չձեռնարկեց, թեպետ վորոշ շտատ արդեն հավաքել եր: Պարենավորման խորհուրդն ընդհանրապես չկարողացավ իր աշխատանքները ծավալել: Ազիտացիոն բյուրոն, վորը մի յուրահատուկ որդան եր, ուղարկում եր գաւառ ազիտատորներ: Այդ աշխատանքը նա հաջողութեամբ կատարում եր: Մեր ազիտատորները շրջում էյին գաւառ-

ները և անցնում նույնիսկ թուրքական շրջանները (Աղբաբա), վորտեղ թուրքական դյուղացիութիւնը խանդավառութեամբ ընդունել էր հեղաշրջման լուրը և խոստանում էր ամեն տեսակի աջակցութիւն ցույց տալ, հակառակ տեղական բեկերի ու աղալարներէ սպառնալիքներին:

Բացի վերոհիշյալին, յերկաթուղում ևս կային ուրույն կազմակերպութիւններ, վորոնք ստվեղծվել էյին շարժման ընթացքում. բանվորական գվարդիա, վորի մեջ էյին մտել բազմաթիւ անկուսակցականներ և ամբողջ գեպոն: Գվարդիան հսկում էր կարգապահութեանը, Գվարդիան էր, վոր կարևոր մոմենտին պետք էր ներշնչել բանակին հեղափոխական վողի:

Ստեղծված էր յերկաթուղային վարչական խորհուրդ, վորն ուներ գիկատտորական իրավունքներ:

Ռազմահզկումը շարունակում էր մնալ զրահազնացքում. այդ հանգամանքն ազդում էր վորոշ չափով տրամադրութիւնների վրա: Հեղկոմի անդամներն ապստամբութեան ամբողջ ընթացքում միայն մի անգամ յեկան քաղաք և կես ժամից վերադարձան: Զրահապատում էր գտնվում նաև շտաբը, վորի պետն էր հայտնի գնդապետ Ղորղանյանը (գնդակահարվեց Արտակարգ հանձնաժողովի կողմից), իբրև հակահեղափոխական, 1921 թ. փետրվարի 1-ին). նա կապ ուներ գաշնակցականների հետ, բայց մեզինց շատերն այդ ժամանակ չէյին գուշակում այդ:

Չի կարելի ասել, վոր դաշնակցականները հանգիստ էյին այդ յերեք որվա ընթացքում, մինչև ամսի 13-ը: Հենց առաջին որերում Ալեքսանդրովսկի ու Պուշկինյան փողոցների անկյունում փակցվում է մի հայտարարութիւն, վորով դաշնակցական կոմիտեն տերրորի սպառնալիքի տակ, արգելում էր կուսակցութեան անդամներին և առհասարակ քաղաքացիներին աշխատել խորհրդային հիմնարկներում:

Հետեյալ քայլը յեղավ գեներալ Սաչատրյանի սպանութիւնը: Բեհբութեան փողոցով կառքով անցնելիս, գեներալը հարձակման յենթարկվեց և մի գնդակով վիրավորվեց թևից: Կարող էր արդոք նման վերջը մահացու լինել, իսկ նա մեռավ յերկրորդ ուրը. դրա մասին գուցե կարելի լինէր հարցնել բերդի դաշնակցական բժիշկներից: Գեներալ Սաչատրյանը մեկն էր այն սպաներից, վոր սկզբնական շրջանում խոշոր տատանումներ ունենալով, հետագայում անցել էր ծառայելու Կարմիր բանակին: Դաշնակցութիւնն Ալեքսովում ուներ միջանի զինված մատչերիստական լամբեր, վորոնք իրենց ներկայացուցիչ Սմբատի բերանով համոզում էյին

ռազմհեղկոմին, վոր իրենք իբր թե չեղոք կմնան և «հայի արյուն չեն թափի»:

Յերկաթուղու վրա դրությունը սկսում եր բարդանալ: Խմբապետ Յեղիշե Պահլավունին և հայասնի դաշնակցական ուրեր-կոնդուկտոր Համբոն, իրենց խմբով, քանդել էին Ջաջուրի տոննելը, այնպես, վոր զրահապատը զրկվեց Ղարաքիլիսայի գիծն անցնելու հնարավորությունից, Մյուս կողմից, Յերեանից արդեն սկսվել էին շարժվել դաշնակցական զորամասերը Սեպուհի գլխավորությամբ: Զորս որվա ընթացքում միայն կարողացան նրանք մոտենալ Ալեքսպոլին: Բանակը լրված եր, նա չեր ուզում կռվել բոլշևիկներին դեմ, և զինվորները փախչում էին ճանապարհից: «Նմաների տղերքը» ըստիպված էին լինում հավաքել նրանց, ուժով յետ բերել:

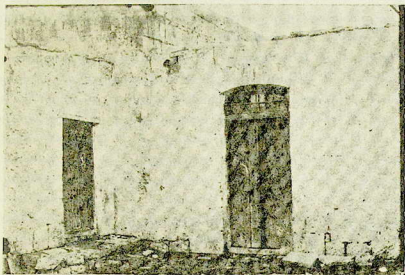
Դիլիջանից ու Ղարաքիլիսայից տեղեկություններ չկային ու չկային Կարսից անմիջիթար լուրեր էին գալիս: ապստամբութունը վիժել եր, բանակը բաժանվել եր յերկու մասի: Մի խոսքով դրությունը վատ եր: պահանջում էին զրահադնացք ուղարկել, բայց հեղկոմը տատանվում եր, և մինչև վերջը Կարսին ոգնություն չբերվեց:

Սարիգամիշում համեմատաբար լավ էին պայմանները: այնտեղ հեղաշրջումը կատարվել եր և չորրորդ գունդն անցել եր կոմունիստների կողմը, բայց կապը Սարիգամիշի և Ալեքսպոլի միջև բացակայում եր: Ի դեպ, պետք ե նկատել, վոր միայն Սարիգամիշում ռեպրեսիվ միջոցներ էին ձեռք առնվել դաշնակցականներին նկատմամբ: յեղել էին բանտարկություններ, գնդակահարվել եր մեկը: Այլ եր Ալեքսպոլում: բացի այն, վոր դաշնակցականներին շատերն ազատ զրոհնում էին, նրանք գալիս էին նույնիսկ զրահադնացք, զրուցում և զնում: Բանվորները կատարում էին ձերբակալություններ, բայց հեղկոմն անմիջապես ազատում եր: Ահա բոլշևիկներին այս «գաղանկությունները» հիմք ծառայեցին Սեպուհին և դաշնակցական կառավարությանը միջանի որից Հայաստանը բանվորների ու կոմունիստների արյունով ներկելու համար:

Թագհեղկոմը տարաւամ քաղաքականություն եր վարում: նրա անվճռականությունը, նրա հորդորանքները՝ չբանտարկել դաշնակներին, ռազմական գործողություններից խուսափելը մեծ դժգոհություն եր առաջացնում, թե կուսակցական կազմակերպության, թե մանավանդ, յերկաթուղայինների շրջանում, թե Ալեքսպոլի կոմիտեում: Այդ դժգոհությունն արտահայտություն գտավ ամսի 13-ի յերեկոյան հավաքված խորհրդակցության ժամանակ:

Այդ որը յերեկոյան ինձ կանչեց Սաշա Գրիգորյանը տպարա-

նից, վորտեղ սկսվել եր շարվել «Կոմմունիստ» թերթի առաջին համարը (այդ թերթն այդպես ել չտպվեց. ռազմհեղկոմը ըաց թողեց միայն մի դեկլարացիա, վորի տեքստը, դժբախտաբար կորել է)։ Սաշա Գրիգորյանը հայանեց, վոր կայարանից շտապ կանչում են։ Գնացինք կայարան. հավաքվել եր Ալեքսանդրի կոմիտեն, քաղաքում և յերկաթուղում աշխատող բոլոր պատասխանատու ընկերների հետ։ Տրամադրությունը բարձր եր։ Վոչ մի կասկած չկար, վոր մեկ կամ յերկու որից հետո պետք եր կուվել և հաղթել։ Հավաքվեցինք մի վազոնում. հեղկոմից կար Ավիսը և Գոգունցը. ընդամենը ներկա ելին 26 հոգի, և ընկերներից մեկը, յեթե չեմ սխալվում Սեվոյանն հանաքով ասեց—«26 կոմիսարներն են հավաքվել»։ Կարող ել նա գուշակել, թե վորպիսի դառն ճշտություն պետք ե դառնալին հետևյալ ուրը նրա իրաքերը։

Լեփնակաւնի բնդնասակյա կոմմունիստների տունը

Խնդիրն այս եր. խմբապետ Սմբատը յեկել եր և ասում եր, վոր Սեպուհն ուզում ե տեսակցել ապստամբության ղեկավարների հետ և անարյուն կերպով վերջացնել կոնֆլիկտը։ Նա հանձն եր առնում համոզելու Սեպուհին և բերելու նրան զրահապատ՝ բանակցելու համար։ Դա մի շատ պրիմիտիվ խորամանկություն եր, բայց ռազմհեղկոմի անդամներից վոմանք, կարծես սկսել ելին տատանվել և հրավիրել ընկերներին խորհրդակցելու, թե արդյոք ղիջում անել և հեշտ կերպով լուծել խնդիրը, թե կռիվն ընդունել։

Այստեղ յերևան յեկավ կուսակցության ներսում վաղուց գոյություն ունեցող յերկու հոսանքները. մի քանիսը անսպասելի կեր-

պով հայտնեցին, վոր իրենք չեն եւ յեղել ապստամբութեանը, համարել են այն վաղաժամ եւ այժմ ել պնդում են, վոր իշխանութիւնը հանձնվի դաշնակցականներին, Կային եւ այնպիսիները, վորոնք ավելի հեռու յեյին գնում՝ պահանջելով կոալիցիոն կառավարութիւն ստեղծել դաշնակցականների հետ, վորոշ քաղաքական գիշումներ անելով՝ Ուրիշներն առաջարկում եյին կոալիցիայի մտնել մենշկիկների եւ ես-երների հետ, կարծելով, վոր այդպիսով հնարավոր կլինի վախեցնել Դաշնակցութեանը Մյուս կողմից Ալեքսովի կոմիտեյի մի շարք ներկայացուցիչները եւ յերկաթուղազծի աշխատողներս, մերկացնելով այդ ընկերների յելուջիւնների մենշկիկական ելութիւնը, պնդում եյինք եւ պահանջում վճռական քայլի դիմել։ Հեղկոմը պետք ե թողներ իր տարտամութիւնը եւ լուսադեմին հարձակվել դաշնակցական բանակի վրա։ Կոալիտուլյաններն ուժեղ փոքրամասնութիւն եյին կազմում, բայց անցավ մեր բանաձեւը։ Հանդատանալով, վոր խնդիրն այդպիսի լուծում ստացավ, մենք ցրվեցինք։ Եւս մտա զբաղապատի կուպեններից մեկը եւ պաակեցի, մի յերկու ժամ քնելու մտադրութեամբ։ Հանկարծ մեկը զարթեցնում եւ բարձրացնում եմ գլուխս, բաց անում աչքերս՝ Մուսայեւյանը գունատ ու ցրված։ Ինչ վոր բան եւ ասում, չեմ լսում, նորից քնում եմ։ Կարող եյի արդոք մըտածել, վոր վերջին անգամն եյի տեսնում նրան։ Նորից մեկն արթնացնում եւ Սաշա Դրիգորյանն եր. հեղկոմը չկա,— հայտնում ե՛նա։ Դուքս ենք վաղում վազոնից. դուքսը հավաքվել ե բանվորական գվարդիան. պարզվում ե, վոր հեղկոմը, առանց հաշվի առնելու խորհրդակցութեան վորոշումները, վորոշել ե նահանջել։ Բանվորները վրդովմունքից լալիս եյին բաժանվելով միմյանցից եւ ցրվելով։ Մտանք շտաբի վազոնը. սեղանին քարտեզի առաջ անխռով նստած եր գնդապետ Ղորղանյանը, եւ մտածմունքի մեջ ընկած, շվարած ու ցրված, մի անկշունում ընկած եր Ալիսը։ Յես սկսեցի հարց ու փորձ անել. նա ձեռքը թափահարեց՝ «Հիմա մենք չենք կարող սառնասիրտ կերպով դատել, թե ինչ կատարվեց, յերկու տարուց հետո միայն»...

Դուքս յեկանք. պետք եր գնալ. նահանջի փոխարեն ստացվել եր փախուստ։

Մեզ միանում են Դբաստամատը, Մեղքոնյանը, Մեհրաբյանը, Նիկալայ Դուկասյանը եւ մի յերկու ուրիշները։ Դիմեցինք քաղաք եւ մի խուլ ու մութ փողոցում բաժանվեցինք ու գնացինք, վոմանք՝ դեպի բանտ ու աքոոր, վոմանք՝ դեպի թաղուստ ու ստորյեբկրյա վորջեր, վոմանք՝ դեպի մահ ու գնդակահարութիւն։

Թ. Մանգալյան

20 ԹՎԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՈՐԵՐԸ ԿԱՐՍՈՒՄ

Մարտ ամսվա սկիզբն եր, վոր Արմենկումը Կարս գործուղ-
ղեց Ղուկաս Ղուկասյանին: Այն ժամանակ մեզ մոտ կար մի քանի
կազմակերպված բջիջ—յերկաթ գծում, գարաժում, զինվորական
մասում ու մեկն ել քաղաքում աշխատող զանազան հիմնարկների
կոմմունիստներին:

Դեկտեմբեր ամսում բջիջների ներկայացուցչական ժողովում
մենք ընտրել եյինք 5 հոգուց բաղկացած կոմիտե: Դադանի կոմի-
տեյի շենքը գտնվում եր կայարանի մոտ: Հետագայում Ղուկասը
հաճախ այնտեղ եր գիշերում, մշտական բնակարան չունենալու
պատճառով:

Կոմիտեյի նիստում առաջին անգամ Ղուկասի մասնակցու-
թյամբ (Վուստ Աղայանի բնակարանում) քննության առնվեց «մեր
աշխատանքները զինվորական մասերի մեջ և տաքտիկան հետագա-
յում» խնդիրը: Այդ նիստում, բացի կոմիտեյի անդամներից՝ ներկա
եյին նաև ընկ. ընկ. Մխոյա Մելիքյանը (զինվորական մասից),
և Ադուկը (Անդրանիկ Ճուղուրյանը՝ Սարիգամիշի կազմակերպու-
թունից): Այդ նիստի վորոշումները խոշոր բեկում առաջացրին մեր
աշխատանքների մեջ:

Մեր աշխատանքների համար բարենպաստ հող կար զինվորա-
կան մասում: Դաշնակցական գործը կազմալուծվում եր, որստորև
քայքայվում. դասալքութունը մեծ չափերի յեր հասել: Զինվորա-
կան մասերը հոգնած ազգամիջյան կռիվներից ուզում եյին տուն վերա-
դառնալ:

Տնտեսական սուր ճգնաժամ եր. «ամերիկյան սպիտակ հացը
ու քաղցը կաթը» շատ թանկ եր նստում աշխատավորության վրա:
Որ չեր լինում, վոր այդ առթիվ զանազան եկեղեցիներ տեղի չունե-
նային: Հիշում եմ քաղցածների բռնադ, վորը տարերային կերպով
կազմակերպել եյին կանայք ու յերեխաները քաղաքային ինքնա-
վարության շենքի առաջ. և այդ առթիվ քաղաքագլխի ոգնականին
կիսաշունչ դրությամբ հազիվ փախցրին ամբոխի ձեռքից: Բայց և
այնպես մենք այդ բոլոր բարենպաստ պայմանները չեյինք ոգտա-
գործում: Մեր աշխատանքների ուշադրության կենտրոնն եր կազ-
մում քաղաքի յերկաթ—գծի, գարաժի մի յերկու ձեռնարկության

բանվորութիւնն ու զինվորական մասերը: Պետք է խոստովանել, վոր Կարսի շրջանի գյուղացիութեան մեջ անհրաժեշտ աշխատանք չեր տարվում: Այդ հանգամանքը շատ լավ կերպով կարողացավ ոգտագործել մեր հակառակորդը ու զանազան պրովակացիաների միջոցով մեր դեմ հանեց գյուղացիութեան վորոշ մասը, գլխավորապէս տաճկահայ գաղթականութիւնը:

Մայիսի մեկի ցույցը խոշոր քայլ էր դեպի առաջ՝ մեր ուժերի մօրելիկացիայի տեսակետից, վորը ազդակ հանդիսացավ մայիսի 11-ի ապստամբութեանը:

Դեռ մայիսի մեկի ապստամբութեան նախորդակին, ձախ ետերները, վորոնք հատ ու կենտ գոյութիւն ունեյին Կարսում, մեզ առաջարկեցին միասին դուրս գալ մայիսի մեկին: Այդ որերին Դուկասը մեկնել էր Յերևան: Յսկերների այդ առաջարկը խոշոր վիճաբանութիւն առաջացրեց մեր կազմակերպութեան ներսում. դրա մասին կենտրոնից դիրեկտիվ չունեյինք: Առաջարկը ընդունվեց, սակայն ցույցն անցավ մեր կազմակերպութեան ղեկավարութեամբ:

Դաշնակցականներն զգում էյին մոմենտի լրջութիւնն ու աշխատում էյին մեզ խանդարել: Նրանք մտադիր էյին մայիսի մեկին ակումբ բաց անել «բանվորական ակումբ» անվան տակ: Մենք վորոշեցինք ինչ գնով ել վոր լինի, դրավել այդ շենքն ու ակումբն ոգտագործել դաշնակցութեան դեմ: Մի քանի ընկերներիս հանձնարարված էր լոգունգներ պատրաստել և դեռ լույսը չբացված, դրավել այդ շենքը: Յաֆրակովի բնակարանում ամբողջ գիշեր լոգունգներ պատրաստելուց հետո՝ լուսաբացին գնացինք, շենքը դրոշակներով ու լոգունգներով զարդարելու: Ակումբը գտնվում էր քաղաքի Լորիսմելիքյան մեծ հրապարակում. դրանով ազդանշան տվինք աշխատավոր մասսաներին, այնտեղ հավաքվելու: Ինքնաբերաբար գալիս էյին նաև զինվորական մասերն ու հավաքվում հրապարակում: Մեր տրամադրութեան տակն էյին նաև ապրանքատար ավտոները: Գարաժում մենք ունեյինք ուժեղ բլիշ, վորի ակտիվ անդամներին էր շօֆեր Լևոն Հովհաննիսյանը, վորին դաշնակցական արտակարգ դատարանը վորոշեց 10 տարվա բանտարկութեան. հետագայում նըրան գնդակահարեցին Յերևանի բանտում: Մեր ցույցին միացավ նույնպէս քաղաքի աշակերտութիւնը: Որվա լոգունգներն էյին «Վորչի Դաշնակցական Կառավարութիւնը», «Կեցցե Խորհրդային Հայաստանը», «Կեցցե Խորհրդային Ռուսաստանը», «Վորչեն ազգամիջյան կռիւները», «Կեցցե ազգային համերաշխութիւնը», և այլն:

Յերթը հրապարակից շարժվեց դեպի կայարանը, ճանապարհին միանալով կայարանի բանվորութեանը:

Բարձր եր մասսաների տրամադրութիւնը, ելեկտրականացած: Մեծ խանդավառութեամբ ելին լսում Ադրեշանի խորհրդայնացման մասին: Յերբ հռետորներն ամբիոն ելին բարձրանում, ցուցարարները պահանջում ելին իմանալ խոսողի քաղաքական դեմքը: Յեթե խոսողը կոմիտէիստ եր, ապա բռն լողեկորութեամբ ծափահարում ելին նրան, իսկ յեթե անկուսակցականի անվան տակ փորձում եր խոսել դաշնակցականը՝ նրան շվացնելով հեռացնում ելին ամբիոնից:

Կ Ա Ր Մ Ի Ռ : Կ - Ի Կ Ա Ջ Մ Ի Յ

Դ. Մելիկով

Դ. Դուկասյան

8 տարեկան, (Սպանված)

Վ. Ն. Վաղանյան

Մեր ընկերներից մեկը յեր խոսում եր խորհրդային Ռուսաստանի մասին—ծալոյալ դաշնակցականներից մեկը տեղից գոռաց—«ազգի դավաճան».—նրա այդ բացականչութիւնը մեծ հուզում առաջացրեց մասսաների մեջ, վորոնք պատրաստ ելին խանդարողին տեղըն ու տեղ ինքնադատի տալ:

Մեր կազմակերպութիւնը նպատակ չուներ այդ որը զինված ապստամբութիւն կատարելու ու ավելորդ եկեցեաների տեղիք չեր ուզում տալ: Սակայն դեպքերն ավելի քան արագ ելին զարգանում. մասսաները դուրս ելին գալիս խաղաղ ցույցի սահմաններից: Նյա-կանն այն եր, վոր այդ որը միայն ձեռնադրեան եր քաղաքը դաշնակցութեան ձեռքին գտնվում:

Դաշնակցական ջոջերը որվա ցույցից արհաբեկված՝ Թադնվել ելին: Բարձրացող հեղափոխական ալիքների մեջ դաշնակցութիւնը տեսնում և զգում եր իր կործանումը, և եր վերջին ջղաձգութիւնների մեջ զանազան պրոպականդաներ եր տարածում մեր հասցեյին, անվանելով խռովարարներ, հայ ազգի դավաճաններ, կաշառված տաճկական փոսկիներով:

Միտինգից հետո դաշնակցականները դուրս գալով իրենց Թա-գստատեղիներից՝ սկսեցին գործադրել իրենց վարչական ու մատ-ղերիստական ուժը, քայլ առ քայլ հետևելով մեզ:

Արմենկոմի կողմից կոնկրետ դիրեկտիվների բացակայութան պատճառով, մեր կազմակերպությունն ստիպված յեղավ սպասել... և միայն Ալեքսանդրի հրահանգով զինված յելույթ կազմակերպվեց մայիսի 11-ին:

Մայիսի 6-ին, թե 7-ին, լավ չեմ հիշում, Ղուկասի վերադառնալուց հետո, գումարվում և կոմիտեյի նիստը ակտիվի մասնակցությունը. ընդունեցինք ապստամբության անցնելու վորոշումը:

Մայիսի 8-ին կազմակերպվեց Ռազմհեղկոմ հետևյալ կազմով. նախագահ՝ Ղուկաս Ղուկասյան, Վոսմ Ղազանջյան, Արշակ Թովմասյան, Միտեա Մելիքյան, (կարմիր զորամասերի հրամանատար) Բաթումցի: Յեվ վորոշվեց Ալեքսանդրի ազդանշանից հետո գրավել իշխանությունը: Այսպիսով փաստորեն մեր կազմակերպությունը շարժվում ու գործում եր Ալեքսանդրի կոմիտեյի և վոչ թե Արմենկոմի հրահանգներով: Պետք և ասել, վոր մեր կապն Ալեքսանդրի ու Սարիգամիշի հետ ուժեղ եր: Դեռ հունվարից մեր ընկերներից Վոսմ Ղազանջյանին գործուղել էինք Ալեքսանդրի հետ կապ հաստատելու, մի ընկերոջ ել Յերեվան՝ Արմենկոմի հետ կապվելու: Ընկ. Բաթումցիյանին (այժմ Տրոցկիստ և) ուղարկել էինք Սարիգամիշի կազմակերպությունն ուժեղացնելու:

Մայիսի 9-ին Ալեքսանդրից մեզ հայտնում են, վոր զրահապատը գալուն պես, անմիջապես դրավել իշխանությունն, առանց ձերբակալությունների: Ռազմհեղկոմի առաջին նիստին այս հարցի առթիվ առաջ և գալիս տարաձայնություն. ընկերների մի մասն առաջարկում և վերցնել իշխանությունը ձերբակալելով դաշնակցականներին: Ալեքսանդրի առաջարկը՝ սպասել զրահապատին ու ձերբակալություններ չկատարելը առաջ և բերում տարտամ դրություն: Ռազմհեղկոմը անհրաժեշտ վճռականություն չի հայտնաբերում և դարձյալ վորոշում և սպասել: Այդպիսով մեր դանդաղկոտությունը հնարավորություն և տալիս մեր հակառակորդին իր ուժերը համախմբել: Մայիսի 10-ին նորից Ալեքսանդրից հայտնում են, վոր զրահապատը չի գալու, անմիջապես վերցրեք իշխանությունը: Մայիսի 10-ին լույս 11-ին Կարսը հայտարարվում և խորհրդային: Իրար հետևից ապստամբում են զինվորական մասերն ու մեզ միանում (կարծեմ բացի պահակային բաժնից):

Մեզ հաղորվում և նրանցից խել 4 գնդացի, սակայն չենք կարողանում ամբողջ բաժնիսնը զինաթափել:

Իշխանությունը դրավելով, մենք անմիջապես չենք կազմալուծում մեր հակառակորդի ուժը: Տեղական իշխանության ներկայացուցիչներին, քաղաքագլուխ Նորհատյանին, միլիցիայատ Գյույա-

նին ու շտաբ-կապիտան Զիլինդարյանին ձերբակալում ենք հետեւյալ որը. նահանգապետ Կարգանովին տեղից չենք շարժում, իսկ զեներալ Փիրումովն առերես յենթարկվում ե Ռազմհեղկոմին: Սակայն յերբ Ալեքսովը լսում ե ձերբակալումները մասին, Մուսայելյանի կողմից կտրուկ առաջարկվում ե ազատել դաշնակցական բանտարկյալներին ու ձերբակալություններ չկատարել:

Մի քանի ժամից հետո դաշնակցականներն ազատվում են: Հակառակորդը մեր սխալն ողորդործելով, անմիջապես անցնում ե կազմակերպչական աշխատանքների, մանավանդ, վոր մի շարք հիմնարկներ մենք դեռ չեյինք գրավել. — հատկապես քաղաքի ակումբներում դաշնակցականները հակաբոլշեվիկյան ագիտացիա յեն մղում ե միեւնոյն ժամանակ կազմակերպում Կարսում կուտակված դադթականական մասսան: Մայիսի 11-ին ցերեկվա ժամը 2-ին դաշնակցականները՝ մովզերիստ Մացակի գլխավորութայմբ հարձակվում են Ռազմհեղկոմի ե շտաբի վրա, սակայն չեն կարողանում զինաթափել:

Ղուկասը, վոչ միայն իրեն չի կորցնում, այլ զգալով այն ճակատադրական սխալը, վոր արել եր Ռազմհեղկոմը՝ դաշնակցականներին ազատ արձակելով, վճռում ե ուղղել: Իրեն հատուկ հեղափոխական տեմպերամենտով նա նետվում ե առաջ ու հեղափոխական զինվորները հետ միասին հետ մղում դաշնակցական վոնմակը ու պաշտպանում Ռազմհեղկոմը: Մինչդեռ յեղան ընկերներ, վորոնք խուճապի յենթարկվելով, փախան:

Շրջանի մոլական ու թուրք գյուղերն ապստամբության լուրն առնելով, անմիջապես ուղարկում են իրենց ներկայացուցիչները, խնդրելու Ռազմհեղկոմին, վոր իրենց զենք տան՝ դաշնակցականներից պաշտպանվելու համար: Նույն առաջարկն անում ե նաե Կարսի ռուսական ազգային խորհուրդը: Ռազմհեղկոմը այդ առաջարկը կտրուկ կերպով մերժում ե:

Մեր կազմակերպության աշխատանքների թուլությունն ու անվճռականությունը, մյուս կողմից պարենի սուր պակասը, այդ որերին, Ռազմհեղկոմին դրել եյին ծանր կացության մեջ, այնպես վոր այլևս անհնար ե լինում մնալ քաղաքում: Ռազմհեղկոմը վճռական հարձակման փոխարեն, մտածում ե ինքնապաշտպանության մասին. ե մայիսի 12-ի գիշերը բարձրանում ե բերդը, կտրվելով վոչ միայն քաղաքից, այլ նաե Ալեքսովից ու Սարիգամիշից, վորը ե վորոշում ե ապստամբության բաղդը:

Դաշնակցականներն անմիջապես գրավում են կայարանը: Ռազմհեղկոմը ամբողջովին ողակված եր թշնամիներով: Ռազմհեղկոմը հա-

վատարիմ մնացած զինվորներով հետ եհանանջում միանալու Ալեքսանդրի ապստամբներին, չիմանալով թե ինչ ե կատարվում այնտեղ։ Նահանջի ժամանակ մեր ընկերներն յերեք տեղ կույի յեն բռնվում դաշնակցականների հետ։ Մեկը Մացրա գյուղի մոտ մի դաշնակցական խմբի հետ, տերտերի ղեկավարությամբ։ Յերկրորդը՝ Բաջրադիբլար կայարանի մոտ, իսկ յերրորդը Արզինայի ջրաղացի մոտ՝ մատկերիստ Մացակի խմբի հետ, վորտեղ մերոնցից զոհվում են 11 հոգի։ սրանց թվումն եր նաև Ղուկաս Ղուկասյանը, Պետյա Յաֆրակովը և ուրիշները։ 10 հոգի գերի յեն ընկնում, իսկ մնացածները կարողանում են փախչել։

Ապստամբության ճնշումից հետո դաշնակցությունն սկըսում ե «յերկիրը խաղաղացնող» քաղաքականությունը—ներքին խռովարարներից։ Մեր կազմակերպությունը քայքայման ե յենթարկում։ Բոլորս բանտարկվում ենք։ հալածվում են նաև այն ընտանիքները, վորոնց կոմմունիստ զավակները փախել եյին Կարսից։ Բայրուրդյանը կարողացել եր փախչել Սարիղամիշից, սակայն դաշնակցականները նրա պառավ մորը բռնում են, վզից մի մեծ քար կապում ու յերկար ծեծից հետո, խեղդամահ անելով, գցում գետը։

Արտակարգ դատարանը շատ կոմմունիստների գնդակահարում ե, դատավարությունը ձեռկան ընույթ եր կրում ու տեղում ե կես ժամ դռփակ և ամենադաժան միջոցների յեր դիմում բանտարկված կոմմունիստների բերանից վոևե խոսք կորզելու։ Բայց քանի վոր նրան այդ չեր հաջողվում, ապա սկսում եյին ծեծել ու ամեն կերպ տանջել։

Մեզ յերեքիս՝ Սաշա Լալայանին, ինձ ու Լևոն Հովհաննիսյանին դատեցին միասին, գործողությունը տեղեց մոտ մի ժամ։ Նախնական դատավճիռը, վոր ընթերցվեց—վճռել եր յերեքիս ել գնդակահարել, բայց այդ վճիռը փոխում են ու վորոշում ինձ յենթարկել 4 տարվա տարժանակիր աշխատանքի, Լևոնին՝ 10 տարի, (վորին հետագայում գնդակահարում են Յերեվանի բանտում), իսկ Սաշա Լալայանը յենթարկվում ե ցմահ կալանքի։

Աճուռ Փոքսուղյան։

1930 թ. Յերևան։

ՀԻՃՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԱՐՍԻ ԱՊՍՏՆԱՐԻՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ոգոստոսի 10, 1924 թ.

Յերևան

Մայիսի մեկը մի սպառնալի սզդանշան հանդիսացավ Հայաստանում հասունացող դեպքերի համար։ Մեր Կարսի նկուղային կազմակերպությունը շահագրգռված լինելով Մայիսի 1-ի տոները հաջող անցկացնելու մեջ, ամենաբարձր յեռանդ ցուցադրեց այդ գործում։ Արդյունքները սպասածից դուրս յերան. ամբողջ աշխատավոր մասսաները, և կայազորի զինվորները, գրեթե առանց բացառություն, մեր հետևից ելին գալիս, հաջողությունը հսկայական եր, մեր կազմակերպած միտինգը մեծ հաջողությամբ անցավ։ Դաշնակիների կողմից մեր միտինգները խանգարելու բոլոր փորձերը հաջողություն չունեցան. միջանի մեր դեմ դուրս գալու փորձ անող դաշնակիները սուղոցի յենթարկվեցին, մասսայի կողմից։ Նույն ուրը քաղաքի մյուս մասերում դաշնակիների կազմակերպած միտինգները հաջողություն չեն ունեցել։ Դաշնակիները կանգնելով իրենց մահացու վտանգի, բայրլեիզմի դեմ հանդիման, առաջին պահուն իսպառ կորցրել ելին գլուխները և հետևյալ ուրը միայն ձեռնարկեցին միջանի ընկերների ձերբակալման։ Բայրլեիզմի դեմ կռվելու համար նշանակված եր Ներսես Կորգանովը, և նույն նպատակով մի շարք արտակարգ միջոցներ ելին ձեռնարկել. ամենուրեք գործում ելին դաշնակ լրտեսները, մեր ընկերների հետևից սկսվեց ուժեղացած հետախուզություն։

Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեյի կողմից—ուղարկված ելին ընկ. Ղուկաս Ղուկասյանը և ապա հրահանգներով յեկավ Ալեքսանդր Նազարյանը։ Յես առաջին անգամ առիթ ունեցա հանդիպելու Ղուկաս Ղուկասյանին մեր կազմակերպության նախավերջին ժողովում, ուր յես մեծ դժվարությամբ անցա։ Ընկ. Ղուկաս Ղուկասյանը, վոր մի յերիտասարդ աշխատող եր, մեծ տպավորություն թողեց ինձ վրա։ Նրա կրակոտ ճառը վոր լի յեր յերիտասարդական թափ ու հրով, նրա հաստատ անհողդողդ, հավատը դեպի մեր գործի հաղթանակը, ատելությունը դեպի իր դասակարգային թըշնամիները, և ինչ ել լինի մինչև վերջը կռվելու հաստատ վճռակա նությունը, մեր ներկա յեղող ընկերների հիացմունքն եր առաջացնում, նպաստելով հեղափոխական վոգու և արամադրության բարձրացման։ Այդ նիստում ընդունվեցին մի շարք լուրջ վորոշումներ ապստամբության տեխնիկայի վերաբերյալ, Հետևյալ նիստերին (մինչ

ապստամբութիւնը) յետ չկարողացաւ լինել: Մեր բոլոր ընկերները նիստի ժամանակ շրջադառնով ելին մատուցելու համար, բայց շնորհիւ պարետային վաշտից շուտափութիւն հասած զինված ընկերներին, հաջողից ցրել մատուցելուներին և այսպիսով ազատել ընկերներին: Նախընթաց որը յետ տեղեկացել ելի պատրաստովոյ ապստամբութեան մասին և սպասում ելի ընդհանուր ազդանշանին:

Մայիսի 9-ին, վաղ առավոտյան ապստամբութեան սկսվեց: Ամրոցները մեկը մյուսի հետեից սկսեցին ապստամբվել. սկզբում ապստամբվեց Բուչիկէն ֆորտը, այնուհետեւ «Լորիս Մելիկովը» Ալեքսանդր II ֆորտը, «Շատիրով» և «Ֆադդեևը»: Սպանները հաղվազույթ բացառութեամբ պատրիվ ելին և չեյին զիմադրում: 5-րդ գունդը գնալիս մեզ հանդիպեց զնդի հրամանատար գնդապետ Շահգուբադովը, վարը հայտարարեց, թե իրեն արդեն հայտնի չե Կարսում կատարված հեղաշրջումը և վոր ինքն իր բոլոր սպանների հետ միասին քննելով այդ հարցը, վորոշել ե ճանաչել Պորհրդային իշխանութիւնը և հպատակվել Կարսի Կայսրի Ռազմահեղափոխական Կոմիտեին: Մեր գալուստն իմանալով, զինվորները խուճը-խուճը մոտենում ելին մեզ, մեր ընկերները մի շարք ճառերով բացատրում ելին զինվորներին հեղաշրջման իմաստը և այնուհետեւ գունդը կատարյալ կարգով անցավ հանդիսավոր մարշով: 5-րդ գնդի վիճակի մասին միամտովելով, մենք գնդացիներսով զինված բեռնակրի վրա անցանք քաղաք դեպի գարաժը, վորտեղ մեզ սպասելու չեյին, մեր քաղաքացիական ընկերները այն ե՝ Արշակ Թոմասյանը, Մաշա Նազարյանը, Ղուկաս Ղուկասյան, Ղազանջյան, Լալայան, Կրեստովսկի, Յավրակով, Փորսուղյան ու ուրիշները: Գարաժին հասնելով, մեզ շրջապատեց մի ահագին ամբոխ դադանացած մատուցելուներին, վորոնց մեջ հատկապես աչքի յեր ընկնում Կարսի մեջ նշանավոր մատուցելու Մացակը և ապա տաճկական ծառայութեան պորուչիկ Յենոբյանը: Շնորհիւ մի բուռն անվեհեր և անձնվեր ընկերների ձեռք առած արագ ու վճռողական միջոցների, հաջողից ցրել մատուցելուներին: Գարաժում հավաքվելով, մենք պարզեցինք վոր բերդում գտնվող միջանի մասեր չեն ցանկացել հարել ապստամբված հեղափոխական մասերին, այն ե՝ բերդի ամբողջ ստորին մասը իր ֆորտերով: Հենց սկզբից և յեթ զրութիւնն աննպատակ եր և կռիվն անհավասար, սակայն չնայած դրան, մեզ հաջողից գրավել կայարանը, հեռագրատունը, փոստը ու այլ հիմնարկութեանները: Յանկալի չհամարելով կտրվել մասսաներից, վորոշված եր հեղեմը տեղավորել քաղաքում: Գարաժում հեղկոմին հատկացրված վայրը շատ անպետք եր ըստ ամենայնի, բայց մենք հնարավորութեւն

չունեցանք ավելի լավ շենք վերցնել: Հեղկոմը մեծ մասամբ պահպանվում եր մեզ մինչև վերջը անձվեր մնացած և հավատարիմ պահեսային վաճճով, վորի ոգնությամբ մեզ հաջողվեց Կարսի պահակային բատալիոնից հետ խել 4 կանոնավոր զնդացիներ. բայց դժբաղդաբար մեզ հաջողվեց զինաթափել ամբողջ բատալիոնը: Ալեքսանդրից Հայաստանի բոլոր զինված կարմիր ապստամբյալ մասերի հրամանատար Մուսայեյյանը հաղորդեց Ալեքսանդրում տեղի ունեցած անարյուն հեղափոխության մասին. բոլոր մասերն իրենց սպաների գլխավորությամբ անցել էին կարմիրների կողմը: Ընկ. Մուսայեյյանը մեզ առաջարկեց Ալեքսանդրի որինակին հետևելով ձեռնապահ մնալ անխմաստ արյունահեղությունից և ձերբակալություններից, խորհուրդ տալով համաձայնության գալ գեներալ Փիլոսովի, Հովսեփյանի և գեներալ Նահանգապետ Կարգանովի նե: Իր հրամաններն իկատար չածելու համար ընկ. Մուսայեյյանը սպանում էր մեզ—տրիրուհալի դատին հանձնել: Այնուհետև նա խոստացավ միջանի ժամից իր զրահապատով ժամանել Կարս:

Ազգաբնակչություն իսկույն իմացավ, վոր մեր գլխավոր հրամանատար Մուսայեյյանը, պատրաստվում եր ժամանել: Մենք բոլորս անհամբերությամբ սպասում էինք զրահապատի գալուն, բայց վերջապի մենք զարմացանք յերբ հայտնի յեղավ, վոր Ալեքսանդրում գործերը գնացել են դեպի վատը և վոչ մի խոսք չի կարող լինել զրահապատի գալու մասին:

Մարիդամիչից ոգնություն էլին խնդրում, հաղորդելով մեզ մառդերիսանների հետ յեղած ընդհարման մասին, վորի ժամանակ սպանվել եր նշանավոր մառդերիստ Խանզոն. ժամանակն անցնում եր, հակահեղափոխական ուժերն աճում էին ու կազմակերպվում, գյուղերում բայլչեկների դեմ սևեղացած հարձակումներ եր լինում: Կարսի ազգաբնակչությունը զանազան պրովակացիաների ազդեցության տակ ինչպես որինակ, թե հեղկոմը կաշառված է տաճիկներից, Աղբաբայի թուրքերից, մալականներից և այլն, հետզհետե անջատվում եր մեզանից:

Կազմալուծումը տեղի յե ունենում նաև մեր մասերում, նրանց վրա չէին կարող ազդել նաև ընկ. Ղուկասյանի և մյուս ընկերների կրակոտ ճառերը և չէին կարող վերականգնել դրությունը:

Մեր անել դրությունը հաշվի առնելով գեներալ Փիլոսովը և նրա մյուս համախոհների շայկան, վոր առաջ սպասողական դիրք էին բռնել, հարություն առան, սկսեցին մեր դեմ ակտիվ գործել. կազմակերպվում էին սպաներին: Հեղկոմը գտավ, վոր ուժերի նման փոխհարաբերությամբ մենք այլևս չէինք կարող պահել մեր ձեռ-

քում քաղաքը, կայարանը, փոստհեռագրատունը և այլ հիմնարկները, և ռազմական տեսակետից ավելի քան անգրադիտություն կլինե՞ր այդ պայմաններում մեզ համար նման աննպաստ դասավորությամբ դաշնակիների հետ կռիւ բռնվել: Այլևս անկարելի յեր մնալ քաղաքի մեջ. այսպես նրանք մեզ կբռնեյին, կհռչակեյին: Վորոշված եր հեղ-կոմը փոխադրել Ալեքսանդր II ամրությունը, այնտեղ եւ ամրաց-նել մեր ուժերը:

Այդ բանն արվեց ապստամբության յերրորդ որը. հետեւյալորն ամրությունից դիտելիս, մենք քաղաքում ինչ վոր կենդանություն նկատեցինք: Քաղաքի կողմը հետախուզության ուղարկված յիրկու ղինված բեռնակիրները ղինաթափ արվեցին և զրավեցին դաշնակ-ներից: Այս յերևութը տեսնելով, յես հրամայեցի ամրությունից կրակ բանալ քաղաքի կողմը, վորի հետեանքով հաջողվեց հետ վերց-նել մեքենաներից մեկը: Մեր ամրության մեջ յեղած հրետանիների ղինաթերքի պակասությունն ստիպեց ինձ մարդ ուղարկել «Շա-տիլով» ֆորտը, վորպէսզի այնտեղից մեր կողմը փոխադրեն գոնե մի վաշտ յերեք զուլմանոց մզիչ թնդանութեով, սակայն իմ ուղար-կած մարդիկ վերադարձան դատարկ, հայտարարելով, վոր «Շատի-լովցիք դավաճանել են և անցել են դաշնակիների կողմը: Այդ վի-ճակում այլևս չեր կարելի հապաղել: «Շատիլովի» ամրությունը ունենալով ամենալավ մարտկոցային ղինավորումը և տեղեկազորու-թյունը իր 4 մարտկոցների 16 թնդանութ ներառյալ, նաև ժամ 6 դշումանոցները խաչաձևող կրակով կարող եր մեր ամրությունը վռնչացնել և ջնջել միքանի բոպեյի մեջ: Ստեղծված դրությունից դուրս գալու մի յեւք եր միայն մնացել—անցնել «Բուչկիև» ֆորտը կից ֆորտերով այն ե Բարոն-Բոպպ «Մուխա» ե Լոուիս—Մելիքով: «Բուչկիև» ամրությունը կարող եր միմիայն մրցել «Շատիլովի» դեմ: Հեղկոմը փոխադրվեց Բուչկիև ամրությունը: Ֆորտից մենք թնդանութաձգությունով հարվածում եյինք քաղաքը, կայարանը և այբրողումը վերջում (ըստ մեր տեղեկությունների թոչքի համար և մեր դիրքերի վրա ուումբեր ձգելու սավառնակներ եյին պատ-րաստում): Դաշնակներն աստիճանաբար շրջապատում եյին մեզ սա-կայն չեյին համարձակվում մեզ վրա. դրոն տալ, քանի վոր դա շատ դժվար եր և հսկայական զոհերի պատճառ կլինե: Ամրության մեջ առանց մթերքի ու ջրի մնալով, ամեն կողմից մեր թշնամիներ-ով շրջապատված լինելով, մենք պարզ բան ե, վոր այս դրությամբ յերկար մնալ չեյինք կարող: Վորքան վոր հնարավոր եր ղիմանում եյինք, մինչև վերջին ճիզը: Գիշերները մենք լուսատու հռավառու-թյամբ, անընդհատ լուսավորում եյինք շրջապատը, յեր-

կյուղ կրելով գրոհից: Գիշերվա ժամ 2-ին հավաքվեցինք մի խումբ այն ընկերներից, վորոնք ցանկանում էին դաշնակների ոգակից անցնել և գնալ Ալեքսուլ: Տասնեկոթ հոգի-գինվելով, բավական հեշտ կերպով հաջողվեց ավելի թույլ վայրերով խփելով դաշնակների պահակային պատնեշները: Դուրս թոչել Ձախմախ, մալականների գյուղի միջով դեպի Մազրայի կողմը: Մազրայի քահանան, վորին դաշնակներն իմաց էին տվել մեր փախուստի մասին, իր շուրջը հավաքելով մաուզերիստներին և այլ նման սրիկաներին, բռնեց կամուրջը և դրանով մեր ճանապարհը կտրեց: Տեղի ունեցավ կռիվ, վորի հետևանքով մենք ջարդեցինք քահանային իր բանդայով, գրավելով ահագին թվով զենքեր և յերեք ձի: Հապաղել չեր կարելի, պետք էր գնալ առաջ: Մազրայից մինչև Ալեքսուլ լեռնային ճանապարհներով էինք գնում: Պարենավորման բացակայությունը դժվար, անանցանելի, յերկար մոտ 70 վերստ լեռնային ճանապարհը, դրան ավելացրած և Կարոում անցկացրած վեց անքուն գիշերները մեզ բոլորովին ուժասպառ էին արել, բայց մեր վողին ամուր էր, մենք տոգորված էինք մի ցանկությամբ, ինչ գնով էլ վոր լինի հասնել մեր ընկերներին: Ճանապարհին մենք միքանի անգամ առիթ ունեցանք զենքով ուղի բանալ: Վերջապես հասանք Արգինե գյուղը՝ Ալեքսուլից 18 վերստի վրա: Ընակիչներից տեղեկանալով վոր մենք արդեն գտնվում ենք խորհրդային իշխանության ազդեցության շրջանում և խորհրդային հողամասերում, մյուս կողմից ինկատի ունենալով, մենք հոգնածությունը և այլ հանգամանքներ, մենք վորոշեցինք այդ գյուղում ջաղացի մոտ հանգստանալ, մեր պահակների պահապանության տակ: Բայց մեր հանգստանալուց հազիվ մի ժամ չանցած միքանի բեռնակիրներ մաուզերիստներով, 70 հոգուց վոչ պակաս թվով, գլխավորությամբ Մացակի, Ջելիմ-Սաանի և Մուրադ-Սաանի, գալով խճուղիով և անցնելով Արփաչայի կամուրջը կանգ առան, իջան և սկսեցին առաջանալ մեզ վրա, կատաղի հրացանային և գնդացիրային կրակ բանալով:

Մենք նույնպես պատասխանեցինք, պահելով կամուրջը մեր անմիջական կրակի տակ, նրանք միքանի անհաջող փորձ արին կամուրջն անցնելու: ամեն անգամ մեր խփած մաուզերիստները ջուրն էին ընկնում, այնտեղ էլ վիրավորվեց մեր գնդակով՝ յերկու վոտքից նաև ինքը նշանավոր Մացակը: Մեր ուժերը թուլանում էին. փամփուշտներն սպառվում, ընկ. Ղուկաս Ղուկասյանը մահացու վերք ստացավ, փոխադրվեց ջրաղացը, վորտեղ հետո խփվեց դաշնակների կողմից: Մինչ այս, մինչ այն մաուզերիստների մի խումբ մյուս կամուրջով մեր հետեֆն անցավ, նպատակ ունենալով մեզ շրջապա-

տել: Բոլոր ծայրերից ու գյուղերից հավաքվում էյին զինված զաղ-
թակաները, մաուզերիսաներին ոգնություն հասնելու: Յես 5 ընկեր-
ների հրամայեցի գերիշխող բարձունքը գրավել և մեզ հրաձգությամբ
ոգնել, հնարավորություն տալով մնացյալ ընկերներին նահանջել
տեղից: Սկսվեց դիմացի գերք վազելը: Այդ պերերեժկաների ժամա-
նակ յես վիրավորվեցի ձախ ձեռքիցս, սակայն արյունահոս շարու-
նակում էյի, կրակելով նահանջել: Այդ մամհտին դաշնակները վրձ-
ռական արշավանք կատարեցին, գրավեցին կամուրջը: Մեր այն հե-
րոս ընկերները, վորոնց չհաջողվեց նահանջել, առյուծների պես
էյին կռվում շեշտակի զնտակահարելով մաուզերիսաներին և ձեռքի
ռումբներ արձակելով, և քաջերի մահով ընկան դահիճների ձեռքից:
Սպանվեցին՝ Ղուկաս Ղուկասյանը, Սուրեն Ծառուկյանը, Յավրա-
կով, ընկ. Կրեստովսկին ընկ. Ունիկ, ընկ. Ոհաննես, յերկու շոֆեր-
ներ և այլք, վորոնց տնուն ազգանունը չեմ հիշում: Մենք վողջ
մնացածներս, անցանք լողալով Արփաչայ, ոգավելով գիշերային
մթությունից, այս այն կողմը ցրվեցինք: Յես վիրավոր ձեռ-
քով, ընկ. Նազարյանի հետ միասին վոչ մի կռակի փող չունենալով,
սոված, խոտով կերակրվելով, մի շարք դեղերումներից, տանջանքից
ու չարչարանքներից հետո անցանք Ալեքսովով Ախալքալակ, Բակուր-
յանի, Բորժոմ և Թիֆլիս:

✓ Կարսի կայազորի բոլոր ապստամբված կարմիր զորամասերի
հրամանտար:

Մ ե լ ի կ ո Վ

1920 թ. Մայիսին

ՍԱՐԻՂԱՄԻՅ

ՀԻՃՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԱՐԻՂԱՄԻՅԻՑ

Խոսելով Սարիղամիշի գաղտնի կազմակերպության մասին, չի կարելի չը խոսել այն ժամանակ Սարիղամիշում կանգնած Հայաստանի ամենահեղափոխական զնդրի՝ 4-րդ զնդրի մասին: 20 թ. կարծեմ փետրվարին եր, զնդրից մեզ մոտ յեկավ Լևոն Քոչարյանը և հայտնեց, վոր զնդրում կան հեղափոխական ընկերներ, պետք է կապվել նրանց հետ և միասին աշխատել: Կարճ ժամանակում զնդրից ծանոթացանք ընկ. Կարո Գարազաշի հետ, վորի միջոցով և ղեկավարությամբ զընդում ևս կազմակերպեցինք բջիջներ: Ամբողջ բանվորությունը և 4-րդ գունդը, բացառությամբ մեկ-յերկու վաշտի, մարտ ամսից հետո ամբողջովին կանգնած եյին մեր կազմակերպության թիկունքում:

1920 թ. ապրիլին յես գնացի Ալեքսպոլ և գեկուցեցի կոմիտեյի անդամներին մեր դրության մասին: Կոմիտեն Սարիղամիշ ուղարկեց պրոֆեսորնալ կուսակցական ընկ Ադոկին (Անդրանիկ Ճուղուրյան—գնդակահարվեց): Ընկեր Ադոկը մեր կազմակերպության վոգին դարձավ: Զնայած թոքախտով ծանր հիվանդ եր, բայց կարճ ժամանակում անցավ կազմակերպության զլուխ և վոտքի կանգնեցրեց:

Զորքի և բանվորության կապը ամրացավ: Բջիջները շատացան: Կարազաշից և Քոչարյանից բացի, զնդրից մեզ հետ ակտիվ աշխատում եյին Արփիար, Սա. Խուրաբյան, Ս. Խուրաբյան, իսկ սպաներից ամենաակտիվ կերպով մասնակցում եյին ընկ. ընկ. Լիպարիտ Մխչյան, Լևոն Նալբանդյան, Ա. Հակոբյան և մայիս մեկից հետո Զմշկյան: Վերջինիս դաշնակները ոգոստոսին գնդակահարեցին Յերևանի բանդում, իսկ Լ. Մխչյանը և Լ. Նալբանդյանը հետագայում կարմիր հերոսներ եյին, և զոհվեցին փետրվարյան ավանտյուրայի ժամանակ: 20 թ. սկզբներին Մխչյանը և Նալբանդյանը ձախ եսեր եյին, բայց եսերություն չեյին անում և ամբողջովին նվիրված աշխատում եյին մեզ հետ: Ընկ. Ա. Ճուղուրյանի հրավիրած առաջի ժողովում նշանակվեցին բջիջի ղեկավարներ: Մենք ունեյինք հինգ բջիջ, 3 բանվորական, յերկուսը զինվորական: Զինվորների հետ ժողովներին մասնակցում եր զնդրի զրազիր Պարոնիկյանը, վորը և ըստ տեղեկությունների մեր գաղտնի ժողովների մասին հայտնել եր իշխանությանը: Պարզ իմանալով, վոր բանվորներին պաշտպանում են զինվորները, իշխանությունը վորոշել եր նախ

գնդի կազմակերպությունը քայքայելու Ապրիլի 16-ին դաշնակները բանտարկեցին Կարազաշին, Լ. Քոչարյանին և Արփիարին: Կոմիտեն իմաց տվեց գնդի ընկերներին և Լ. Մխչյանի և Լ. Նալբանդյանի ղեկավարությամբ, հետևյալ ուրը ապրիլի 17-ին 4-րդ զուռնը շրջապատեց Սարիզամիշի կայարանը, իմաց տվին Ղարաղուրդան հետախուզական կամանգին, վորը նույնպես յեկավ և միլիցիայետից պահանջեցին արձակել ընկերներին: Միլիցիայետը տեղյակ չլինելով, դիմեց գնդապետ Միրիմանովին: Վերջինս խոստացավ արձակել բանտարկյալներին յեթե զինվորները ցրվեն: Բայց կոմիտեն վորոշել էր, վոր զորքը չպիտի հեռանա, մինչև վոր բանտարկված ընկերներին նրանց ներկայությամբ չարձակեն: Այդպես ել յեղավ:

Ապրիլի 22-ին Սարիզամիշ յեկավ գնեւերալ Ոսիպովը՝ քննելու վերոհիշյալ գեպքը. 23-ին բանտարկության վորոշած զինվորներին առանձնացրին մի վագոնում, իսկ զորքին խալաստոյ փամփուշտներով հանեցին մոտիկ անտառը զինավարժության, վորպեսզի կարողանան բանտարկյալներին դադարի հեռացնել քաղաքից: Մենք հետևում էյինք Ոսիպովի արարքներին. կայարանում պատահեց բանտարկվածներին փնտրող զինվոր Քեշիշքեհչյի Սեթո Մուրադյանը, վորի միջոցով շտապ իմաց տվի Լ. Մխչյանին, թե ինչ և կատարվում կայարանում: Անմիջապես յերկու գնդացիքային կամանդներ մոտեցան կայարանից վերստ ու կես հեռու մի փոքր բլուրի վրա դիրք ընկեցին և սկսեցին կրակել գնացքի վրա: Ընկերներին անմիջապես ազատեցին. զինվորները վերադարձան ուռաներով: Գնեւերալ Ոսիպովը հենց ասաջին կայարանից վերադարձավ Սարիզամիշ, վախենալով, վոր գնդի մեջ կարող էր թյուրիմացություն պատահել: Բայց յերկաթուղու կոլլեկտիվը և գնդի ընկերները պահանջեցին անմիջապես հեռանալ: Յերկու ժամից հետո գնեւերալը վերադարձավ հենց իր բերած պարավոտով: Նույն ուրը յերեկոյան բանվորների և զինվորների ընդհանուր ժողովում, շնորհավորելով մեր տարած հաղթանակը, յերգվեցինք միացյալ ուժերով, թե թեի թված պաշտպանել մեր այս հաղթանակը, կովելով մինչև վերջը: Մոտենում էր մայիսը: Պատրաստվեցինք տոնելու մայիսի 1-ը: Կարմիր կտոր քաղաթում չկար, դիմեցինք բժիշկ Լիզա Կարողայանին, նա հիվանդանոցում յեղած կարմիր կտորներից տրամագրեց մեզ— Լոգունգները գրեցինք անտառում: Ապրիլի 30-ին կոլլեկտիվի միացած ժողովում վորոշվեց տոնակատարության վայրը և ընկերների անելիքները: Մի սաստավ ուղարկեցինք, վորպեսզի Կարաուրդանից սկսած, բանվորներին և զինվորներին բերի Սարիզամիշ, մեզ հետ մասնակցելու տոնին: Մայիսի մեկին Ղարաուրդան ուղարկված գնացքը վերա-

դարձավ առավոտյան ժամը 6-ին, բերելով իր հետ մի քանի հարյուր զինվորներ և բանվորներ։ Նրանք յեկան գոռնայով և դրոշակներով. մենք զինավորեցինք և միասին անցանք 4-րդ գունդ։ Ճանապարհին մոտեցավ պարլամենտի անդամ Նիկոլայ Ոդարաշյանը, մի քանի դաշնակների հետ և խնդրեց, վոր ճառերին սուր կերպարանք չտանք։

ՍՍԲԻՂԱՄԻՁԻ ՖԷԿ-Ի ԿԱԶՄԻՑ

Կարագաե Կարն
(Մահացած)

Միսյան Լիպարիս
(Սպանված)

Առաքելյան Ալեքսանդր

Կարակաշը և մյուս զինվորական ընկերները հայտնեցին, վոր զինվորներից վտանգավոր տեղերում պահակներ ե դրված։ Միտինգը բացվեց. առաջին խոսքը արվեց մատուցելիստ Խնուսցի Ափրոյին. նա իր ճառի մեջ ասաց, վոր «պետք չե հեղափոխություն, մեր հայրենիքը շրջապատված ե թշնամիներով և մեր մայր Հայաստանը ձեռքից կզնա»։ Այդ խոսքերից հետո, մասսան թույլ չտվեց շարունակելու. նրանից հետո խոսեց մի ուրիշ ուսանող, և մի շարք ընկերներ. դաշնակների կողմից բարձրացավ պարլամենտի անդամ Նիկոլայ Ոդարաշյանը, վորը խոսեց մեծ և ահեղ Հայաստան ստեղծելու մասին, և հորդորում եր, վոր պետք ե որինակ վերցնել մեր նախնիքներից, վորոնք զոհվել եյին ազգի փրկության և կրոնի համար»։ Նրանից հետո խոսեց յես՝ բացատրելով մայիսի 1-ի նշանակութունը, մատնանշելով դաշնակների արարքները, զինվորների և բանվորների վրա գործադրած հետապնդումներն ու ճնշումները, վորոնք կատարվում են հենց Սարիգամիշում։ Դուրս յեկավ պալկովիկ Պապոնցը, և ասաց, վոր այստեղ ձեզ համար ամբիոն չե, խնդրեմ ձեր ճառի տոնը փոխեք։ Դրությունը լրջացավ, և մենք միտինգը փոխադրեցինք կայարան։ Կայարանում խոսեցին ընկ. Անդրանիկ Ճուղուրյանը, վորը բացատրեց մայիսի մեկի նշանակութունը բանվորների, զինվորների, գյուղացիների և

բոլոր ազգերի աշխատավորութեան սերտ դաշինքի մասին: Դուրս
 յեկավ ընկ. Կարո Կարապաշը և իր վողջույնի մեջ հայանեց, վոր
 Սարիգամիշ են յեկել մի խումբ մատուցերիստներ, Միխո, Շարո,
 Աբո, Արջ Պետրոս և ուրիշները, վորոնք իրենց խմբերով սպանում
 են կոտորել բոլշևիկներին: Խոսեցին ղինվորներ և հայաարարեցին,
 վոր յեթե մի դեպք պատահի, 4-րդ զունդը պատրաստ ե հատու-
 ցում առլ այդ բոլորին: Զինվորութունը պահանջեց, վոր այդ
 խմբապետները իրենց խմբերով հեռանան, հակառակ դեպքում
 զորքն ինքը կկատարի այդ: Միտինգի վերջում քաղաքից յե-
 կավ աշակերտութիւնն իրենց ավագ ուսուցիչ Վ. Տ. Գրիգորյանի
 հետ կարմիր դրոշակներով, կեցցե բանվորութիւնը և այլն լողունդ-
 ներով:

Պրոֆիւթիւթեան դաշնակներից կազմված վարչութիւնը ևս վո-
 րոշել եր տոնել, բայց նրանց հետեից բանվորութիւն չգնաց այլ
 միայն մեկուսացած նայում եյին միտինգին:

Այդ որվանից այլևս բանվորները և ղինվորները չեյին յեն-
 թարկվում իշանութեանը, համբերութեան բաժակը լցվել եր: Մենք
 արագութեամբ սկսեցինք պատրաստվել: Մովզերիստները ևս անցել
 եյին աշխատանքի: Յերկու-յերեք որից հետո լսեցինք, վոր խմբա-
 պետները և մյուս պաշտոնյա դաշնակները անտառում գաղտնի ժո-
 դով են գումարել և փորձում են քաղաքում միտինգ անել, վորպես-
 ղի գան և մեզ սամասուդ անեն: Շտապ նիստ հրավիրեցինք, ակ-
 տիվ ընկերների պահպանութիւնը հանձնեցինք ընկ. Լ. Մխչյանին,
 վորը գնդի ղինվորներով գրավեց քաղաքի գլխավոր կետերը: Կոմի-
 տեյի կողմից գրավոր ուղտիմատումներ կայացրինք, գնդապետ Միրի-
 մանովին — դադարեցնել հալածանքները և հեռացնել խմբապետներին:
 Խմբապետները փախան և թաղնվեցին: Դաշնակներն սկսեցին դա-
 նազան պրովակացիաներ տարածել մեր հասցեյին, վոր իբր Սարի-
 ցամիշի կոմունիստները Ղարադուրդանի ճակատի զորքը հետ են բե-
 րել և սահմանը թողել թշնամու առաջ բաց. դրութիւնը լուրջ եր:
 Ընկ. Ադուկի հետ 6-ին ուղեւորվեցինք Ալեքսպոլ՝ ղեկուցելու և կոմի-
 տեյից հրահանգներ ստանալու: Ադուկի հիվանդութիւնը խանգարում
 եր, նա մնաց Կարսում, յես գրավոր դիմումով գնացի Ալեքսպոլ:
 Մեր այդ գրավոր ղեկուցումը Ալիսը ընկ. Պետյա Կուզնեցովի մի-
 ջոցով ուղարկեց Արմենկոմին: Այդ որը Մուսայեկյանի գրահազնաց-
 քում կոմիտեյի նիստ եր, վորտեղ ներկա եյին ընկ. ընկ. Ալիս,
 Մուսայեկյան, Դաստամատ Տ. Սիմոնյան, բժ. Մեքենյան և այլ ըն-
 կերներ: Յես ղեկուցում տվի, վորտեղ յես նկարագրելով դրու-
 թիւնը և մեր 4-րդ գնդի պատրաստ լինելը, առաջարկեցի թույլ

տան Սարիղամիշից սկսել ապստամբութիւնը: Այդ մասին արտահայտվեցին և ինձ առաջարկեցին վերադառնալ Սարիղամիշ, պատրաստվել և սպասել Ռազմհեղկոմի հեռագրին: Շտապ վերադարձաւ Նիստ հրավիրեցինք և ընտրեցինք Ռազմհեղկոմ—ընկ. Ադոկի նախագահութեամբ, անդամներ Մխչյան, Ասաքեկյան, Կոխմալազին, Կարազաշ, Մխչյանը նշանակվեց կարմիր բանակի հրամանատար, Կարազաշը նրա ոգնական, Կոխմալազինը քարտուղար և գծի կոմիսար: Ընտրվեցին ակտիվ ընկերներից կոմիսարներ: Սամվել Վախանյանը բանտից ազատվեց յեկավ—նրան ընտրեցինք հաղորդակցութեան կոմիսար, Բ. Աբելին արտակարգ կոմիսարի նախագահ, Պ. Մատիչկան քարշի, Լ. Յերգինկյանը պարենավորման. մյուս ակտիվ ընկերները ևս նշանակվեցին այս կամ այն գործերի ղեկավար: Որինակ. Վ. Բայբուրդեցյանցը, Լ. Նալբանդյանը, Հակոբյանը, Վ. Տեր-Գրիգորյանը, Խուզգարյանը, Ս. Ասիրյանը, Արփիարը, Զմշկյանը և այլն:

Մայիսի 8-ին հեռագիր ստացանք, վոր պատրաստվել և սպասել բրոնեիկի գալուն:

Մայիսի 10-ին ժամը 5-ին հեռագիր ստացանք Ալեքսպոլից—ապստամբվել: Ստորագրել եր Հայաստանի Կարմիր բանակի հրամանատար Մուսայեկյանը: Գիշերը պաշարեցինք քաղաքային վարչութեան շենքը, վորտեղ ուղարկեցինք բլիշի անդամ զինվոր Սեդրակին, վոր կոմիտեյի անունից առաջարկի դաշնակներին անձնատուր լինեն: Մավգերիստ Դարիւր խիեց և սպանեց Սեդրակին: Սկսվեց հրացանաձգութիւնը, մեր զինվորներին հրամայվեց գնդացիրային կրակ բաց անել շենքի վրա, վորի ժամանակ սպանվեց, մավգերիստների ղեկավար խմբապետ Միխոն: Նրանք անձնատուր յեղան և բուրին բանտարկեցինք: Նույն որը յես և Կարազաշը գնացինք Ալեքսպոլ՝ գեկուցելու բանտարկյալների վերաբերյալ: Զորքը պահանջում եր բանտարկվածներին գնդակահարել: Մեզ ասացին, վոր բանտարկվածներից վոշ վոքի չխփել մինչև Ռ. Հ. Կ. կարգադրութիւնը: Այդտեղ հայտնեցին վոր Սեպուհը Սարգսրաբատի ուղղութեամբ գալիս ե Ալեքսպոլի վրա: Մարդատար գնացքով վերադարձանք Սարիղամիշ: Յերեկոյան Կարսի կայարանում ապստամբված ընկերները խուզարկում եյին գնացքը, վոր դաշնակները չանցնեն: Կարսում հանդիպեցինք ընկ. Ղ. Դուկասյանին, վորն ասաց. դրութիւնը՝ շատ լուրջ ե, մավգերիստները գլուխ են բարձրացնում, պետք ե ուժեր ուղարկել: Սարիղամիշում վորոշեցինք շտապ պատրաստել մի զրահապատ գնացք և Կարսին ոգնութեան հասնել: Մի գիշերվա մեջ Կոխմալազինի ղեկավարութեամբ 4 վագոնից պատրաստեցինք բրոնեիկ, 2-ը բաց, իսկ յերկուսը փակ, պատերի շուրջը դարսելով ափագով լցրած

տուպրակներ: Բոլոր վագոններում տեղավորեցինք զնդացիներն: Զբահագնացքի պետ նշանակվեց Կարազաշը և ճանապարհ ընկավ: Դաշնակները հեռագրաթելերը կտրել էին: Մեր զբահապատը վերադարձավ և հայտնեց, Վոր դաշնակները, 12-ին ուղարկված զնացքը Կարսում կանգնեցրել են և չեն թողել գնա Ալեքսպուր: Գիծը անապահով էր: Մի քանի անգամ մեր գնացքը փորձեց անցնել, բայց Բեգլի-Ախմեդ կայարանից չկարողացավ անցնել: Մենք կտրվեցինք զբոս աշխարհից: Պարենի խիստ պակաս էինք զգում:

Մենք ներսից վտանդ չունեինք, բոլոր ակտիվ դաշնակներին և հակառակորդ զինվորականներին բանտարկել էինք, իսկ մի քանիսը փախել, թաղնվել էին: Իսկ թե ինչ եր կատարվում դուրսը, չգիտեցինք:

Լուր եր տարածվել, Վոր Կարսն ու Ալեքսպուր հաղթվել են: Միայն 16-ին Միսյանը հայտնեց, Վոր Կարսից գնա. Փիրումովից Միրմանովի հասցեյով հեռագիր և ստացվող այն մասին, Վորտեղ հայտնում է, Վոր Սեպուհը մեծ ուժով գալիս և Սարիզամիշ:

Քաղաքում վտանգավոր շարժում սկսվեց. հայտնեցին Վոր Ղազար աղի տան շուրջը մավզերիստներ են շարժվում, այդտեղ մեր կոմիտեն էր: Այդտեղից տեղափոխվեցինք կայարան: Մայիսի 16-ի յերեկոյան նիստում վորոշվեց հացի պաշար պատրաստել վորպեսզի Սեպուհին դիմադրենք. դեմ առարկեց պարեն. կոմիտեար Լ. Յերզկինկյանը, նրան զինաթափ արինք, հանձնեցինք Միսյանին: Այդ ժամանակ վորոշ զինվորների կողմից սկսվեց թալաններ (Ամերկումի պահեստներ): Կոմիտեն միտինգ հրավիրեց և կարգը վերականգնեց:

Սեպուհին դիմադրելու մեր վորոշմանը չեղոք մնաց մեզ հետ յեղած սպայությունը: Յերկու գնդացիքային կոմանդաները վնասկանապես խոսք սվեցին միևիշվ վերջը դիմադրել յեվ հավասարիս զինվորների յեվ բանվորների հետ դիրք բռնեցին: Բրոնեկիլը պատրաստ կանգնած եր կայարանում: Քաղաքացիները զգալով դրության լրջությունը, պատգամավորություն ուղարկեցին, վորպեսզի կռիվ չսկսենք: Ամսի 18-ին 17-ի ուղարկած մեր պատգամավորները վերադարձան (Կուխմալագին, Արփիար, Լևոն Նալբանդյան և փոխ. զնդապետ Պապոնցը) հայտնեցին Կարսի և Ալեքսպուրի անկման մասին:

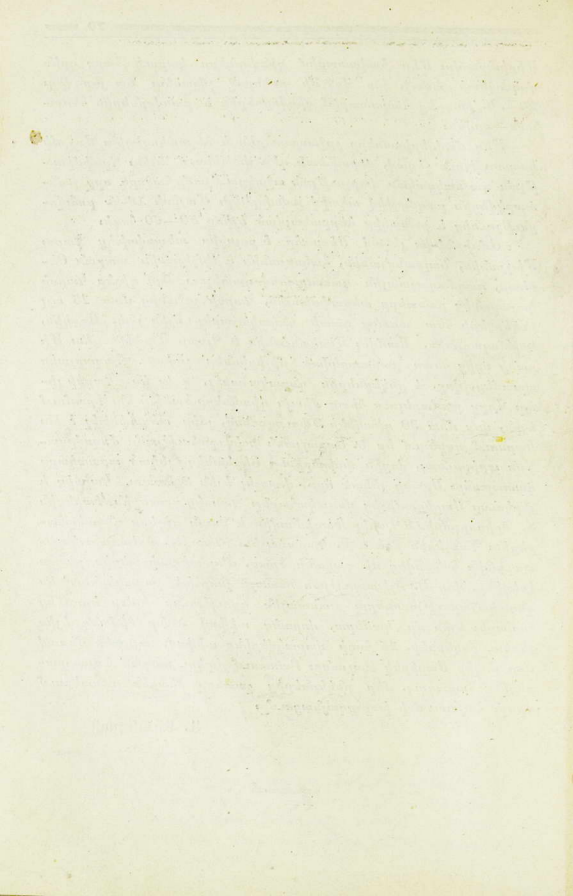
Նախքան այդ, մեր շարքերում լքում եր սկսել. դեռ 17-ի առավոտյան մեզ թողեցին և Տաճկաստանի սահմանը անցան Վ. Տ. Գրիգորյանը, Վ. Բաբուրդյանը և Արել Բարիսը: Լ. Քոչարյանը դեռ մայիսի 1-ից առաջ գնաց Լենինական: Կոմիտեն իր վերջին խորհրդակցությանը վորոշեց անձնատուր լինել: Յեկավ զնդապետ

Միբրիմանովը: Մեր հավատարիմ զինվորները կտրուկ հարց դրին գնդապետի առաջ, վոր վոչ մի ընկերոջ չփասսն: Նա յերգվեց: Ռ. Հ. Կ. խնդրեց հավատարիմ զինվորներին և բանվորներին հեռանան—ցրվին:

Մեզ մավգերիստները շրջապատեցին և ձերբակալեցին: Վոչ մի կոպտություն չեղավ, վորովհետեւ դեռ վախենում էին: Պրոֆմիուլթյան դաշնակցական վարչության աջակցությամբ հաջորդ որը բանտարկվեցին բազմաթիվ ակտիվ բանվորներ: Մայիսի 19-ին բանվորությունից և բանակից ձերբակալված էինք 50—60 հոգի:

Ամսի 21-ին յեկավ Սեպուհը և բոլորիս տեղափոխեց Կարս: Միչյանին, Նալբանդյանին, Հակոբյանին և Չմշկյանին տարան Յերևան, ռազմադաշտային դատարանով դատելու: Այդ գիշեր Կարսի կայարանից բանտերը տեղափոխելիս, Կարսի շրջանից մոտ 15 այլ ընկերների հետ առանց դատի գնդակահարել էին ընկ. Ադոկին, Կոխմալազինին, Սամվել Վոսկանյանին և Պյոտր Մատիչկային: Մի քանի որից հետո բանտարկված միլիցիոներ չոփուռ Վաղարշակը պատմեց, վոր, 4 ընկերներին գնդակահարել, գցել են Կարսի լիճը: Վորի ցամաքելուց հետո միայն դիակները ծածկել են: Պատմում էին, վոր մոտ 30 դիակներ Ձֆուրգունով, լճից տեղափոխել էին: Կարսում գործում եր Ն. Աղբալյանի նախագահությամբ ժողովրդական տրիբունալ, վորին փոխարինեց Յերևանից յեկած արտակարգ դատարանը: Սրանց յեկած որը վորոշել էին Ձ հուգու Կարսից և յերկուսը Սարիղամիշից գնդակահարել: Կարսից դատեցին Գարեգին Տ. Գրիգորյանին և Վասիլ Ռադիոնովին և նույն գիշերը գնդակահարեցին: Կանչեցին ինձ և Կ. Կարազաշին: Քննության ժամանակ դատարանին հանձնվեց մի գաղտնի ծրար. մեզ տեղափոխեցին բանտ: Լսեցինք, վոր Ս. Իշխանության նոտայի շնորհիվ դադարեցնում են գնդակահարությունները: Բանտային դրությունը ծանր եր: Մեզ հավաքել էին մի կամերա, վորտեղ տիֆով ծանր հիվանդ էին յերկու ընկերներ. 15 հոգի վարակվեցինք տիֆով, այդտեղ մեռավ մեր ընկեր Սարիբեկ Ջալյանը: Բանտում յերկու անգամ հայտարարեցինք հացադուլ. մեր ընկերներից շատերը միացին բանտերում մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Ա. Առաքելյան

ԸՆԴՀԱՏԱՆԿԵՄ ԵԶԻՆՏՈՂ ԿԻՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐ

Անդրեասյան Ասիսեն

Փոստուղյան Անուշ

Մխիթարյան Վերգինե

Բուդունյան Աղավնի
(Սպարապետ)

Զուլայան Արփիկ

Բադիկյան Ա.
(Սպարապետ)

Քիլիկյան Հռիփսիկ

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏ

ՄԱՅԻՍԵԱՆ ԵՊԱՏԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏՈՒՄ

1918 թ. վերջերից դաշնակները, նկատելով վոր Նոր Բայազետի դավառումը բալլշերիկների գործնելութիւնը լաջն ծավալ ե ընդունում ե աշխատավոր գյուղացիութիւնը համախմբում ե բալլշերիկյան կազմակերպութիւն շուրջը, վախենալով լուրջ հետեանքներից, պահանջ են դնում աքսորել Նոր-Բայազետի սահմաններից կուս. կազմակերպութիւն ղեկավար ընկ. Հովհաննես Սարուխանյանին: Այդ վորոշումն իրագործվում ե, յերբ արդեն մեր բնկերները կոմ. կուսակցութիւն անունից բացարձակ կերպով ժողովներում ու նիստերում դուրս ելին գալիս ե մերկացնում դաշնակներին: Նրանց ուշադրութիւնից չեր վրիպում ե այն, վոր հետզհետե մեր կապն ուժեղանում եր Արմենկոմի հետ ե վերջինից անխզալ պրակտիկութիւն, թուլցիկներ ե թերթեր ելինք ստանում: Գրականութիւնը տարածելու համար դեռ 20 թ. ապրիլ ամսի վերջին Նոր-Բայազետում դաշնակները ձերբակալում են մի շարք ընկերներին, վորոնցից Հովհաննես Ղամարյանին ե Պապիկ Մկրտչյանին աքսորում են Դիլիշանի գավառ, իսկ Հովհաննես Սարուխանյանին քանտարկում: Միքանի որից հետո ստորագրութիւններ վերցնելով, կալանքից ազատում են ընկ. Սարուխանյանին, ե աքսորում Յեւեան:

Մայիսի սկզբներին Արմենկոմը վորոշում ընդունելով ղինված ապստամբութիւն, ընկ. Սարուխանյանին համապատասխան լի եկտրիկներով մայիսի 8 ին գործուղում ե Նոր-Բայազետ: Ծանապարհին ընկ. Սարուխանյանը Յելենովկա ե Որդակլու գյուղերի միջև հանդիպում ե Նոր-Բայազետի գավ. կոմիսար Մովսիսյանին, վորն առաջարկում ե ընկ. Հովհաննեսին անմիջապես վերադառնալ Յերևան: Բացասական պատասխան ստանալով նա փորձում ե համոզել, ասելով վոր Նոր-Բայազետում նրան Վահ ե սպասվում, բայց ե այնպես ընկ. Հովհաննեսը հրաժարվում ե յենթարկվել կոմիսարին ե սկսում ե շարունակել ճանապարհը, վորը սակայն արգելում ե Մովսիսյանը ե կարգադրում ե վերադառնալ Յելենովկա ու սպասել գավառից կարգադրութիւն: Շտապ մեկնելով Յելենովկա, հետեւալ բովանդակութիւն մի հեռագիր ե ուղարկում, Վարանյուխ, շտապ, Գենեբալ Սիլիկովին. Որդակլուի ե Յելենովկայի միջև հանդիպելի

Հովհաննէս Սարուխանյանին, վորը վերադառնում եր Նոր-Բայազետ, վորքան համոզեցի չգնալ, նա ինձ չլսեց. խնդրում եմ անել կարգադրութիւն գալ. կոմիսար Մովսիսյան»:

Սիւրիկովն այդ հեռագրին իսկույն պատասխանում ե, վոր թույլ տրվի Սարուխանյանին անարգել անցնելու Նոր-Բայազետ, և մեկ ուրիշ հեռագիր ել ուղարկում ե Սարուխանյանին հետևյալ բովանդակությամբ «Նոր-Բայազետ Սարուխանյանին. խնդրում եմ զաջ Ղարանլուխ անձամբ խոսելու»:

Այդ հեռագրին ստանալուց մեկ օր անց, մայիսի 10-ին յերեկոյան ընկ. Հովհաննէսը գալիս ե Մարտոնի, ուր առաջին հերթին տեսնվում ե ընկ. Սուրեն Մակարյանի և ինձ հետ, ու մի. ժամ խորհրդակցելուց հետո վորոշվում ե կազմակերպել զինված ապստամբութիւն և Սիւրիկովի առաջարկութեանն երին ընդառաջ չգնալ:

Այդ խորհրդակցութիւնից հետո ընկ. Հովհաննէսը դնում ե Սիւրիկովի մոտ. վերջինս այդ ժամանակ ընակվում եր իմ բնակարանին կից փոստ-հեռագրատան սենյակներից մեկում:

Հարկ չեղած դեպքում մեր բնակարանների միացնող փակ դռան հետևից պարզ կերպով լսվում եյին հարևան սենյակի խոսակցութիւնը. այն օրն ել, յերբ Հովհաննէսն անցավ Սիւրիկովի մոտ, յես ել մտա իմ սենյակը, վերապահի հարկ չեղած դեպքում ռզնուութիւն ցույց տայի Սարուխանյանին:

Սիւրիկովն իր մոտ մի. ժամվա խոսակցութեան ընթացքում աշխատում եր համոզել ընկ. Սարուխանյանին հրաժարվել կուսակցական աշխատանքներից, խոստանալով տալ նշան լավ պաշտոն, չաղ աշխատավարձ և թույլ տալ մշտապես ապրել Նոր-Բայազետի գավառում:

Բայց ընկ. Հովհաննէսը կտրականապէս հրաժարվեց և հայտնեց, վոր կոմմունիստական կուսակցութեան անդամները սովոր չեն վոչ անաշխատ յեկամուտով ապրելուն և վոչ ել մեր թշնամիների թելադրանքը կատարելու՝ չաղ վարձատրութեան համար:

Դրանով վերջանում ե բանակցութիւնները և Սարուխանյանը հեռանում ե գնեքալի սենյակից: Քիչ հետո Սիւրիկովը հրավիրում ե խորհրդակցութիւն մասնակցութեամբ գլուղի խմբապետների ու բարձր աստիճանավոր ռֆիցերների, վորոնք յերկար ու բարակ խոսելով «հայրենիքի վատ դրութեան մասին», վորոշում են խիստ հսկողութիւն ունենալ ընկ. Հովհաննէսի վրա մինչև դաշնակցական Հայաստանում վերջ կտրվի խառնաշփոթ դրութեանը և ապստամբութիւններին:

Այդ լսելուց հետո կրկին անգամ տեսնում եմ Սարուխանյանին և նրան ծանոթացնում դրութեան հետ: Նույն յերեկոյան ապստամբութիւն կազմակերպելու առթիւ կատարվում ե աշխատանքի բաժանումը ստ վորում յես և Սուրենը միջանի զինվորականների հետ ստա-

նալով համապատասխան ցուցմունքներ անցնում ենք աշխատանքի և յերեք դիշեր անընդհատ մտնելով գլուզացիների ողաները, վորտեղ հրավիրում ելինք և զինվորներին, նախապատրաստական աշ-

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՌԻԿ-Ի ՖԵՎ ՍՈՎԴԵՊԻ ԿԱԶՄԸ

Քաշիկյան Քաշիկ
(Քնդահաբաբա)

Սարուխանյան Հով.
(Քնդահաբաբա)

Մախարյան Սուրեն
(Մախաբաբա)

Միրունյան Վանո

Պեսրոսյան Միհրան

Խանկերյան Լազր

Լազարյան Արամ

խատանքներ ենք տանում: Մեր աշխատանքի արդյունքն այն ելի-
նում, վոր Մարտունում գտնվող զինվորները չեն յենթարկվում իրենց

հրամանատարներին, պոկում են իրենց ուսադիրները, գլխարկի նշանները և զենքերը պատրաստ սպասում են Ռադմա-հեդափոխական կոմիտեյի հրամանին: Բայց ապստամբություն կատարելը մեկ յերկու օրով հետաձգվում է շնորհիվ նրան, վոր Մալխի 11-ին Բասարգեչարից հեռադրով մեզ հայտնում են, վոր աջնտեղ դռնված զինվորները վորոշ անտեսական պահանջներից զրոյված չեն յենթարկվել խմբապետ Համադասպի կարգադրություններին և չեն ցանկացել գնալ Ղարաբաղ Ազգամիջյան կոմիտեի մասնակցելու: Այն հանգամանքը, վոր նրանից առաջ Ղարաբաղ ուղարկված զորամասերը պարտություն են կրել, և վոր Դաշնակցական կառավարությունը նրանց համարյա թե սոված է պահում և ամեն օր այս ու այն կողմը քշում, վերջապես միջանի վաշտ ապստամբվում են և շարժվում գեպի Նոր-Բալաղետի կողմը: Բասարգեչարում փոքր քանակությամբ զինվորներ հավատարիմ մնալով Համադասպին, չեն ցանկացել միանալ տուն վերադարձող զինվորներին: Այդ տեղեկությունն ստանալուն պես, այդ շարժումը կանոնավորելու և Մարտունում գտնված ընկերների հետ միացնելով, նրանց ևս ոգտագործելու համար իսկույն Բասարգեչար ե ուղարկվում Սուրեն Մակարյանը, վորը Գյուգակերտից գյուղում հանդիպելով զինվորներին նրանց համոզում է մեզ հետ միանալու համար և համապատասխան հրահանգներ տալով, վերադառնում է Մարտունի: Մալխի 13-ին առավոտյան Ալդալաղալու գյուղի ներքևի կողմում յերևում են Բասարգեչարից լեկած զինվորները, վորոնք տեղավորվելով բլուրի վրա սպասում են մեր կարգադրություններին: Այդ զինվորներին դաշնակները Մարտունուց նկատելով օֆիցերներից մեկին պատգամավոր են ուղարկում նրանց մոտ, վորոնք կառավարության անունից խոստանում են ներում շնորհել նրանց, վորոնք կվերադառնան Բասարգեչար, կշարունակեն մնալ բանակում և լսել հրամանատարներին: Իսկ հակառակ դեպքում բոլորը կգնդակահարվեն: Սակայն նրանց ասածները մնում են օդի մեջ և պատգամավորությունը դատարկ ձեռքով վերադառնում է Մարտունի և փորձեր անում աշտեղի զինվորներից մի մասին դուրս բերել Ալդալաղալու գտնվող զինվորների դեմ, բայց այս նրանց չի հաջողվում և նրանք գլուխները կորցրած ընկնում են այսու այն կողմը, դրությունից դուրս գալու համար միջոցներ փնտրում: Վերջապես դաշնակներն ստիպված են լինում դուրս բերել իրենց կազմակերպութան անդամներին ու խմբապետներին, վորոնք վախենալով վորևե ուղղական գործողություններ սկսելուց, սկսում են մեզ հետևել: Տեսնելով, վոր Ավդալաղալ հասած զինվորները չեն գալիս և սպասում են մեր ազգա-

նշանին, մենք առաջժ, մեզ չմատնելու համար, ստիպված ենք լինում խնդրել խմբապետ Մխիթարին ու յերկու ուրիշ դաշնակներին, վոր մեզ հետ միասին դան Ավդալաղալու դռությունը պարզելու համար։ Նրանք համաձայնվում են և ինձ, Սուրեն Մակարյանի և Հակոբ Խաչատրյանի հետ դնում ենք Ավդալաղալու և մի կողմից այդ դաշնակներին տեղի կոմիսարի հետ խոսակցությամբ զբաղեցնելով, յերկուսս մտնում ենք զինվորների մեջ, մեր անելիքներին մասին ցուցմունքներ տալուց հետո, զինվորներին հետ միասին շարժվում ենք Մարտունի և տեղավորվում դպրոցի բակում։ Մեզ մոտ են դալիս Մարտունիի շրջանի զինվորական հրամանատար Կաֆյեյ, մոտ 25 ռֆիցերներին ու խմբապետներին հետ և սկսում են համոզել հայտնելով, վոր դաշնակցական ծեղից ծով Հայաստանը ծանր դրության մեջ է գտնվում», վոր իրենց հանրապետութունը շրջապատված է 4 կողմից թշնամիներով, վորոնց գլխավորը հանդիսարում են տաճիկները, վորոնք դաշինք կնքած բայրակիկներին հետ կամենում են խորտակել անկախ Հայաստանը ու յերկրագնդի վրայից վերացնել «Հայ ազգաբնակչությունը»։ Սակայն զինվորները շվիտցներով և ադմկելով խանդարում են նրանց ճառը, Կաֆյեյն ստիպված հարց է տալիս. — ինչ է ձեր պահանջը, ընտրեք մեկ պատգամավոր մեզ հետ բանակցելու, բայց զինվորները պատգամավոր չեն ընտրում և բացականչում են միաձայն «մենք ուզում ենք «կրասնի վլաստ»։ այդ միջոցին զինվորներին միջից դուրս է դալիս մեկը ու կախ ընկնում Կաֆյեյի ուսադիրներից, վոր պոկի. Կաֆյեյը վախենալով շինելը հանում է ու դցում գետին, այդ յերևույթը ռֆիցերներին չինին անթույլատրելի համարվելով, ռֆիցեր Հայկ. Հայրիկյանը ասորճանակից կրակում է ողի մեջ. անմիջապես զինվորները ևս կրակում են և փախցնում ռֆիցերներին։

Տեսնելով, վոր գեներալ Սիլիկովը անհետացել է, մենք հետապնդում ենք նրան ու գտնում փոստ հեռագրատանը, հեռախոսի փողը ձեռքին հայտնում է Նոր-Բալադետի դաշնակցականներին, վոր Մարտունում ապստամբութուն է։ Այդ բոլորի վրա յենք հասնում հեռախոսի փողը խլում, ապտակում և զինաթափելուց հետո կալանավորում։ Դրանից հետո ընկ. Հովհաննեսը հրավիրում է խորհրդակցութուն։ Այստեղ ընտրվում է Ռազմ. Հեղ. Կոմիտեի հետևյալ կազմով՝ Նախագահ Հովհաննես Մարտիանյան, անդամներ Սուրեն Մակարյան, Միրան Պետրոսյան, քարտուղար Լևոն Ներսեսյան, Հակոբ խաչատրյան, Զուլխաջեցի Բեգլար Ավետիսյան, Սարգիս Բոստանյան։ Ընտրությունից հետո կատարվում է Ռազմ. Հեղ. Կոմիտեի անդամների միջև ալլատանքի բաժանում։ Հեռա-

խոսադրով հայտնում ենք Նոր-Բայազետի կոմսոնիստներին Մարտունում կատարված ապստամբության մասին և խնդրում ենք ուղարկել համապատասխան ընկերներ, մեզ ոժանդակելու համար: սակայն այդ նրանց չի հաջողվում և մայիսի 14-ին դաշնակցականները կողմից կալանավորում են Սևանի կղզին աքսորվում Հայկ Զարգարյանը, Սուրեն Միքայելյանը, Պետիկ Պետրոսյանը, Մարուքե Դուրգարյանը, Սերգո Բոչնազյանը, Գերասիմ Թելումյանը, Արշավիր Ղարադուլյանը և ուրիշները, թվով 13 հոգի: Այդ բանն իմանալով Ռազմ. Հեղ. կոմիտեն հրավիրում է նիստ հետևյալ որակարգով.

1. Ռազմական գործողությունների ծավալման և
2. Ֆինանսներ ու պարենավորում ձեռք բերելու մասին:

Այդ հարցերը իրենց դրական լուծումն ստանալուց հետո ընտրվում է գինվորական գյուղացիական խորհուրդ հետևյալ կազմով, Ադիրեզ Նալբանդյան, Սրապ Վարդանյան, Լալր Պանֆերյան, Արմենակ Լազարյան, և շրջկոմիսար Վանո Սիրունյան: Համաձայն այդ որոշման վորոշումների, խուզարկություն ենք կատարում մի շարք կուլակներին և խմբապետների տներում, վորոնցից հայտնաբերվում է մեծ քանակությամբ խտացրած կաթ, սպիտակ ալյուր, սապոն, շաքարավազ և այլ մթերքներ, վորը հանձնվում է պահեստին, գինվորներին բավարարելու համար: Մայիսի 15-ին ցերեկվա ժամը 3-ին 6 վաշտ գինվորներ Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի միջանի անդամների ղեկավարությամբ ու Սարուխանյանի գլխավորությամբ Մարտունուց դուրս գալով շարժվում են դեպի Նոր-Բայազետ: Ն. Ադիլյամանում աշխատավոր գյուղացիությունը մեզ զինավորում է ազ ու հացով, գունդացով, կարմիր դրոշակներով: Այստեղ ընկեր Հովհաննեսը կազմակերպում է միտինգ և բացատրում է խորհրդային իշխանության անելիքների մասին, վորից հետո անցնում ենք Գյուլ գյուղը: Այստեղ նույնպես մեզ մեծ խանդավառություն էր գիմավորում: Այդ որը լերեկոյան մեզ մոտ են գալիս Ղարանդուղի ուսուցիչներ Փառնակ Միքայելյան և Հայկ Շուքարյանը, վորոնք ստանալով ընկեր Հովհաննեսից համապատասխան ցուցումներ գյուղացիներին զինելու և դուրս բերելու մասին, վերադառնում են Ձորագյուղ և հաջորդ որը առավոտյան իրենց հետ բերում մոտ 30 զինված գյուղացիներ: Սրանց միացնելով մեր զորքին, շարժվում ենք առաջ: Ճանապարհին միտինգներ ենք կազմակերպում ճանապարհի վրա ընկած Յիբանոս, Բյուզաջի գյուղերում: Դիշերը շարժվելով, առավոտյան հասնում ենք Սարուխան գյուղը, ուր մեզ դիմավորում է վոգևորված աշխատավորության մեծ բազմություն:

Դեռ նախքան Սարուխան մտնելը, մենք Բայազետում մնացած

ընկերներէից ստացել ենք մի նամակ, վորով հայտնում են թե դաշնակները վորոշել են Ն.-Բայազետում ուժեղ դիմադրութիւն ցուց տալ—ուստի ընկ. Հովհաննեսի կարգադրութեամբ լես և Սուրենը գնում ենք Բայազետ.

Հուլիսի գլուղում պատահում ենք դաշնակների զինվորներին, իմանում ենք նրանց զորքի դասավորումը, և նրանց քթի տակ գլուղ համայքի ժողով ենք հրավիրում և գլուղ հեղկոմ ընտրում: Տնդեկանալով դաշնակների զինվորական ուժի և նրա ռազմական դասավորման հետ, վերադառնում ենք Սարուխան գլուղը, և յերկու կողմից սկսում առաջխաղացում: Ապստամբների մի մասը շարժվում ե Հուլիսի գլուղի ուղղութեամբ, իսկ մի մասը Փաշաքլանդի վրայով մտնում ե Նոր-Բայազետին: Քաղաքի մոտ դաշնակներն սկսում են իրենց դիրքերից մեզ վրա կրակ բաց անել, սակայն մոտ 2-3 ժամ դիմադրութիւն ցուց տալուց հետո—յերբ Բայազետում թանգնված կոմսնիստները ընկ. Հովհաննես Պետրոսյանի ղեկավարութեամբ խփում են դաշնակների թիկունքից, նրանք պանդխտի լինթարկվելով փախուստի լես դիմում: Մենք ցերեկվա ժամի 5-ին մտանք քաղաք: Սկսում ենք հիմնարկութիւնները զրավել և մեր ընկերներին նշանակել աշխատանքների ղեկավարման համար: Առաջին հերթին գրավեցինք փոստ-հեռագրատունը, վորի վարիչ նշանակվեց ընկ. Հովհաննես Սինանյանը: Այդ գիշերը խուզարկում ենք վորոշ հիմնարկութիւններ և դաշնակ ղեկավարների տները:

Հաջորդ որը, մայիսի 18-ին վորոշում ենք առաջանալ Յելենովկայի ուղղութեամբ: Այդ նպատակի համար լես, Սուրենը, Հովհաննես Յեզանյանը 4 միլիցիոների հետ գնում ենք ռազմական և Հաջիմուխան գլուղում հանդիպում գններալ Խանկալաւյանի ղեկավարութեամբ յեկած զորքին: Վերադառնում ենք Նոր-Բայազետ ու մեր զորքը դուրս բերում քաղաքից և տեղավորում Սալանոց և Բուդաղյանի կոչվող վայրերում:

Այդ գիշեր տեղեկացանք, վոր դաշնակցական ոֆիցեր Հայկ Գրիգորյանը, վորն իր կեղծավոր լեզվով կարողացել եր ապստամբների վստահութիւնը շահել և ապստամբ զորքի հրամանատար նշանակվել, դավաճանելով մեզ, կալանքից ազատել ե գններալ Սիլիկովին և շտաբի ոֆիցերներին ու գիշերով անցել Հաջիմուխան գլուղը միացել դաշնակցականներին:

Առավոտյան, ղեռ լուսը հացոված, անցնում ենք ֆրոնտ ու շարժվելով դեպի Հաջիմուխան գլուղը, հանդիպում ենք դաշնակների զորքին: Այդ մոմենտին մեր 18 ձիավոր միլիցիոներներից բաղկացած ռազմական Նոր-Բայազետի Բեգլար Ավետիսյանի ղեկավարութեամբ միանում ե դաշնակներին և նրանց հետ միասին հակահարձակում գործում մեր դեմ: Այլ թիւ մեր զորախումբը ընկնելով թնդանոթի կրակի տակ, նահանջում ե, իսկ ձախ թեր, վորին ղեկավարում եր Սուրենը, առաջ ե խաղում, բայց 3-4 ժամ կովից հետո, տեսնելով, վոր մենք յերեք կողմից շրջապատված ենք, Սուրենը կարգադրում

ե նահանջել դեպի սարի կողմը: Դաշնակները զբաղւում են քաղաքը և սկսում իրենց հասուկ բարբարոսութիւններ. կալանավորում են բոլոր նրանց, ովքեր տկալի մասնակցել էին ապստամբութեանը, լցնում են բանտը, ազատում քրեական հանցագործներին:

Դաշնակները յերբ մտնում են քաղաք, Հովհաննէս Սարուխանյանը և Հովհաննէս Պետրոսյանը ձիերը նստած մտադրութիւն են ունենում անցնել մեզ մօտ, բայց այդ նրանց չի հաջողւում և նրանք անցնում են Փաշաքլանդ գյուղը, ուր Հովհաննէս Սարուխանյանը թաղնւում է մի գյուղացու տան: Դաշնակցական Ավետիս Մելքոնյանն իմանալով, հայտնում է ուր վոր հարկն է և ընկ. Հովհաննէս Սարուխանյանին խմբապետ Ազիզը թաղնված տեղից ձեռնելով դուրս է բերում, քցում է Ձ ձևավոր միլիցոներների մեջտեղը, վորոնք նրա մագերից քաջքշելով, տանում են Նոր-Բալազետ: Մեծի հետեանքով կոտորվւած է ընկ. Հովհաննէսի թիւ և վոտը. զբանով չբաղականալով, սրիկաները նրան քաջքշում են քաղաքի փողոցներով թուք ու մուր տալով, թե «տեսեք հայ ազգի դավաճանին»: Այդ վարձուներից աշխատավոր մասսան ալելի յե զղվում դաշնակ գազաններից, վորոնք մինևուշն ժամանակ իրենց աչքով տեսնում եյին, թե ինչպէս միքանի զինվորներ, վորոնք հրաժարվել էյին զնալ կարմիրների դեմ, կախեցին բուլվարի մեջ լեղած փայտերից և խփեցին:

Այդ սոսկալի անարգանքներից հետո ընկ. Հովհաննէսին տեղափոխում են բանտ. 3-4 որից հետո նա համարյա անզգա ընկնում է զազանների հարվածներից: Մատգերիստները դուրս են բերում քաղաքից և ճանապարհին սպանում ընկ. Հովհաննէսին, մեկ ուրիշ ընկերով հետ: Դաշնակները այդ բարբարոսութիւններից մի լերկու ամսից հետո Հիկիկ ձեռք առնված միջոցներով ընկ. Հարութչունին և մյուս բնկերներին հաջողվում է նորից կազմակերպե և համախմբել ըլիջները, վորոնք սկսում են զազանի աշխատել, մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը:

Մայիսյան ապստամբութեան ժամանակ և հետագայում զնդակահարվեցին և խփվեցին հետեւյալ ընկերները՝

1. Հովհաննէս Սարուխանյան
2. Բատիկ Բատիկյան
3. Բեզլար Ավետիսյան
4. Գրիգոր Դադիկյան (Նորադուզցի)
5. Կապիտան Պետրով
6. Սրապ Վարդանյան
7. Աղիբեկ Նալբանդյան
8. Սուրեն Մակարյան { փետրվարյան ամանայուրայի ժաման.
9. Հակոբ խաչատրյան {
10. Ղուրդան Հովեյան (Ն. Ալուչալեցի, զինվոր) և այլն:

Մինքան Պետրոսյան

ՄԱՍԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏՈՒՄ

Մայիսյան տոներ մեր կազմակերպության կողմից Նոր-Բայազետում անցավ բավականին անշուք, վերավհետև ավելի ակտիվ ընկերները բացակայում էին քաղաքից:

Ինչ մայիսյան ապստամբությունը չբռնկված, դաշնակցական արտակարգ կոմիտեները, ռուսական դիկտատորներն ու քաղաքի վարչապետներն սկսեցին բայլշերիկ ընկերներին մեկ-մեկ հեռացնել դավաճից: Բայց մնացած ընկերները չհուսահատվեցին ղեկավար ընկերների աջակցությամբ ու ավելի համառ շարունակեցին իրենց ընդհատակյա աշխատանքները: Նոր-Բայազետի ընկերները հեղափոխականի բնազդով, ավելի ուժեղացրին աշխատանքը բանակում և դյուղական բլիշներում. կազմակերպությունն որոշտորեւ աճում և ուժեղանում էր, և նրա հեղինակությունն ավելի յեր մեծանում մասսաների մեջ:

Նոր-Բայազետի դաշնակներն ևլ էլին ուժեղացնում իրենց «աշխատանքները» թալանի և ընդունությունների բնագավառում. թալանում էլին նաև հայկական դյուղերը, վերցնելով նրա հացը, խոտը, կոշիկը, մինչև անգամ կանանց ներքին հագուստը: 1918 թ. մինչև 20 թ. մայիսը դաշնակները Նոր-Բայազետի գավառում միջանի տանյակ դյուղեր ավերեցին. վերցրած ավարը յուրացնում էլին խմբապետները, ռեփրեները, բարձր հրամկազմի անդամները, բաժին հանելով քաղաքի կուլակ-վաշխառուների տիկիկներին և դաշնակ. կոմիտեյի անդամներին:

Ձինվորների համբերությունը բաժակը լցվեց, յերը նրանց հրաման տրվեց առաջ շարժվել դեպի Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները. որերով պարեն չստացող, սոված զինվորությունը չկարողացավ այլևս տանել վայրագ խմբապետների և գեներալների բռնությունները. ապստամբությունը դրոշ բարձրացրեց և Բասարդեզարից շարժվեց դեպի Ղարանլուղ՝ իր պահանջները ներկայացնելու շտաբի պետ՝ գեներալ Սիլիկովին:

Ապստամբ զինվորները գեո Ն. Ղարանլուղ հասած՝ ընկեր Սարուխանյանը մայիսի 12-ին հասնում և Ն. Ղարանլուղ. այգտեղ աշխատող մեր միջանի ընկերների ոգնությունը հավաքում և ապստամբ զինվորներին, խրախուսում նրանց և մայիսի 13-ին բանտարկելով Սիլիկովին, շարժվում և դեպի Նոր-Բայազետ՝ իշխանությունը գրավելու համար:

Բնորոշ է, վոր յերը գեներալ Սիլիկովը հարց և տալիս ապստամբներին, թե ի՞նչ պահանջներ ունեն, ապստամբ զինվորները

բացատրելով իրենց գրութեան և դաշնակ մատուցելիստներ խայտառակ վարմունքի մասին, պատասխանում են—«Վլաստ կուզենք»:

Դաշնակցականներն իմանալով, վոր ընկ. Սարուխանյանն ապստամբ գլխավորների գլուխն անցած շարժվում է դեպի Նոր-Բայազետ, մայիսի 13-ի գիշերը նրա դեմ ուղարկեցին քաղաքում յեղած մոտ 50 հոգի միլիցիոներներին, վորոնք ճանապարհին իմանալով, վոր Սարուխանյանը գալիս է մեծ ուժով՝ վախեցել էյին և ճանապարհից հեռ յեկել:

Մայիսի 14-ին Յերևանից Նոր-Բայազետ յեկան դաշնակցական արտակարգ հանձնաժողովի կոմիսարներ Գառնիկ Շահինյանը և Գառնիկ Քալաշյանը: Սրանք իմանալով ապստամբութեան մասին, սկսեցին բանտարկել քաղաքում մնացած աչքի ընկնող ընկերներին:

1. Ս. Բոշնաղյան	8. Գ. Հովակիմյան
2. Ա. Ղարազուլյան	9. Ս. Տեր-Միքայելյան
3. Մ. Դուրգարյան	10. Մ. Մխիկյան
4. Ն. Բոխյան	11. Գ. Թելումյան
5. Հ. Զարգարյան	12. Խ. Ավետիսյան
6. Վ. Դովլաթյան	13. Ս. Փոստոյան*)
7. Հայկազ Բառիկյան	14. Հ. Դիլոյան*)

Նույն օրը բանտարկված ընկերներին վտարով քշեցին Սևան, վորտեղ արդեն Յերևանից բերել էյին 14 ուրիշ ընկերների Յերևանի կազմակերպութեանից:

Մայիսի 13-ին Ն. Ղարանդուղից գուրս գալով, ընկ. Սարուխանյանը ճանապարհին գլուղերից նորից գլխավորներ և հավաքում է նրա գլխավորների թիվը հասնում է մոտ 700 հոգու—ճանապարհին կառավարութեանից անբավական զանազան պաշտոնյաներ, ուսուցիչներ, միլիցիոներներ և այլն: Մայիսի 16-ին ապստամբ գլխավորներն առանց դիմադրութեան գրավում են Նոր-Բայազետ քաղաքը:

Հ. Սարուխանյանը քաղաք մտնելով, վերցնում է հիմնարկութեանները, հայտարարում է իշխանութեանը խորհրդային և պատրաստվում է առաջ շարժվել, հուլիս ունենալով, վոր Դիլիջանում նույնպես ապստամբած կլինեն և իշխանութեանը խորհրդային հայտարարած:

Յեթե, իրոք, Դիլիջանն էլ ժամանակին ապստամբված լինել և իշխանութեանը գրաված, և յեթե այս յերկու հավանները միանային և Յեյկնովկան պահեյին իրենց ձեռքում, մյուս կողմից էլ յեթե կապ պահպանեյին Աղբբեշանի հետ, ամենայն հավանականութեամբ,

*) Այս վերջին չերկուսը դաշնակցական լրտեսներ են լեղել:

յեթե չհաջողվեր ամբողջ Հայաստանը խորհրդայնացնել, այդ յերկու գավառը կմնային խորհրդային: Բայց մինչև վոր ընկ. Սարուխանյանը կպատրաստվեր առաջ շարժվելու՝ թալանի սովորած զինվորները քաղաք մանելիս յերբ ուզում են թալանով զբաղվել, ընկեր Սարուխանյանն արգելում է նրանց թալանել. այդ զինվորները տեսնելով, վոր իրենց թույլ չեն աալիս թալանել, թողնում են ու հետ դնում: Քաղաք մտնելու հետևյալ որն այդ զորքի մեծ մասը հետ է դնում, և ընկ. Սարուխանյանը մնում է 200—250 զինվորով:

Դաշնակցական կառավարությունը յերբ իմանում է, վոր մեծամասնականները գրավել են Նոր-Բայազետը, Յերեանից մոտ 1000 հոգի, Թնդանոթներով ու գնդացիներով, գնեճալ Խանկալամովի ղեկավարությամբ զորք և խմբեր է ուղարկում Սարուխանյանի դեմ կռվելու և ապստամբությունը ճնշելու:

Իմանալով դաշնակցականների գալու մասին, Սարուխանյանը դուրս է գալիս նրանց զիմավորելու: Յերկու հակառակ բանակներ պատահում են քաղաքից 6 վերստ հեռու Յելենովկայի ճանապարհի վրա: Ընկ. Սարուխանյանը ռազմագետ ղեկավարներ չունենալով և ինքն էլ ռազմագետ չլինելով, իր զորքի ղեկավարությունը հանձնում է յերկու սպաների, վորոնք ղիտավորյալ կերպով ելին միացել ապստամբներին և վորոնց դավաճանության պատճառով մերոնք պարտվում են. զինվորների մեծ մասը փախչում է, իսկ Սարուխանյանն ալիստեղից անցնում է հարևան Փաշաբայանդ գյուղը և այնտեղ թագնվում: Դավաճան սպաները Յելաշատովը և Սրոն ելին:

Սկանում յեղած մեր պահակ զինվորներից մեկը, վոր յեղել էր այդ կռվում դաշնակցականների բանակում՝ մեզ պատմեց հետևյալը: Յերեանից դուրս գալիս, Քանաքեռում այդ զինվորները խորհրդակցություն են ունենում, վորտեղ վորոշում են, վոր յեթե Սարուխանյանի բանակը մեծ և ուժեղ լինի, իրանք էլ կմիանան ապստամբներին և կկռվեն դաշնակցականների դեմ, իսկ յեթե այդ ապստամբների բանակը փոքր լինի և թույլ, այդ դեպքում նրանք չեն միանալու, այլ այնպես պետք է անեն, վոր ապստամբները զոհեր չտան, այսինքն՝ պետք է ողի մեջ կրակեն:

Իսկապես յերկու ժամ կռվելուց հետո, համարյա վոչ վոք չեր փնասվել, յեթե չհաջվենք յերկու վերավոր զինվորների:

Այդ կռիվը տեղի ունեցավ Սկանա լճի ափին անցնող ճանապարհի վրա:

Մենք Սկանում սարի գլխին նստած ղիտում ելինք հեռադիտակով, և ամեն անգամ Թնդանոթի ձայնը լսելիս սրտատրոփ նայում ելինք և տեսնում, վոր քանի գնում Թնդանոթի ձայնը մեզանից հեռանում է ու մոտենում Նոր-Բայազետին: Վերջապես Թնդա-

նոթներէի ձայնը կտրվեց. յերկու ամիսամբոյն արագընթաց գնում ելին դեպի Նոր-Բայազետ: Այստեղից մենք խմացանք, վոր մերոնք հաղթվել են, ու սկսեցինք դանազան յենթագրություններ անել դաշնակցականների վայրագությունների մասին:

Դաշնակցական կատաղի խմբապետները, գիմնադիւայի աշակերտները և զաղթական թալանչիները քաղաք մտնելուն պես դես ու դեն են ընկնում, մտնում են ընկ. Սարուխանյանի տունը, թալանում են ննչ վոր կարողանում են, սպառում են բաժական մեծ թվով մարքախտական գրականությունը, տալա այստեղից անցնում են կուսակցական ընկերների տները, թալանում:

Քաղաքում կարգը «վերահաստատելուց» հետո; սկսում են փրնտել ընկեր Սարուխանյանին և մյուս կոմիտէի անդամներին: Ընկեր Սարուխանյանի հետքը դանելով՝ նրանք գնում են Փաշաքանդ վայրը և բռնում նրան մի դշուղացու տան թաղնված:

Մարդկային լեզուն անկարող և նկարագրել, թե ինչ տանջանքներով ու չարչարանքներով ընկեր Սարուխանյանին քաղաք ելին բերել: Պատմում են, վոր վախճիտար Ազիզը և միլիցիապետ Հովհաննես Առաքելյանը բռնել ելին ընկ. Սարուխանյանի ձեռքից, իրենք ձիերը քշում ելին և ստիպում նրան, վոր նա ձիերի հետ վազի, և նա, յերկու ձիերի մեջ ընկած, արագ վազող ձիերի հետեից քարշ եր գալիս. կամ նրա մազերից բռնած, ձիու վրա նստած, արագ վազեցնում ելին ձիերը և նա դարձյալ քարշ եր գալիս հետևելից: Նրան այնքան են ծեծում ու տանջում, վոր նա անզգա ընկնում և և այդ գրությամբ նրան բերում են բանտ դնում: Յերկու օրից հետո «խայտառակության» օր են սարքում. ընկեր Սարությանին նստեցնում են ֆուրգոնի վրա, շրջապատում են նրան, ծեծելով, հայհոյելով, յերեսին թքելով ման են ածում քաղաքում, ցույց են տալիս բոլորին և դարձյալ անզգա բերում են դջում բանտ:

Վերջապես մայիսի 18-ի դիշերը նրան քաղաքից դուրս են տանում և 7 վերստ հեռավորության վրա գնդակահարում ու թաղում:

Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո բանտից և քարտիկից ազատված բոլոր ընկերները Նոր-Բայազետ վերադարձան և նորից կպան կուսակցական, կազմակերպչական և խորհրդային աշխատանքի:

1920 թ. մայիսի ապստամբությունից մինչև Հայաստանի խորհրդային իշխանություն հաստատվելը Նոր-Բայազետի կազմակերպությունն իր լավագույն ընկերներից կորցրեց չորսին.

1. Հովհաննես Սարուխանյան — գնդակահարված
2. Բատիկ Բատիկյան — »
3. Հովհաննես Պետրոսյան — թոքախտից մեռավ
4. Բատիկյան Հայկազ — »

Բացի սրանցից, զնդակահարված են յեղել և ուրիշ անկուսակցական յերեք ընկերներ, վորոնք ապստամբութեանը ջերմ մասնակցութիւն են ցույց տվել:

1. Ալիախյան Բալարեկ
2. Դատիկյան Դրիգոր և մի ուսն սպա,—
3. Պետրով:

Ս. Բուճաղյան

29 թ. Նոյեմբեր 5
Յերվան.

1920 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (Հիշողութիւններ)

Դաշնակցական անփառունակ իշխանութեան ժամանակ գալտան անընդհատ տեղի ունեցող թալանների ու ազդամիջյան կռիւների հետևանքով հյուծվել եր անտեսապես. չկար անդորր կյանք աշխատավոր դյուղացիութեան համար: Զորամասերը և յերիտասարդութեանը մերկ ու սոված պատերազմի թատերաբեմ քշելը, թողնելով ընտանիքի անդամներին սովի ճիւղաններում զաւարվելիս, առաջացրել էյին դյուղացիութեան և զինվորութեան մեջ անբավականութիւն և լուրջ դժգոհութիւններ հանդեպ տիրող իրավակարգի: Դրան ավելացնելով նաև այն, վոր ձմրան դժնդակ պայմաններում զինվորները կիսամերկ վիճակում գտնվում էյին Սելիմի և Զողի լեռնանցքներում, վորի անտանելի դրութեանը հաճախ ստիպում էր նրանց բռնել դասալքութեան ճանապարհը, վորի պատճառով նրանց դյուղում գտնված ընտանիքի անդամների վրա դործադրում էյին ամենապիտի և զազրելի տանջալի միջոցներ, պատրվակ բռնելով նրանց զավակները դասալքութիւնը: Այդ ժամանակ փախուստի յեր մատնված Բասարդեշարի զավառամասի 20 դյուղերի ազդաբնակչութիւնը, վորոնց մի մասը, զխաւորապես կանայք և յերեխաները, սրտաճաք էյին յեղել Դաշնակցութեան վայրադրութիւններից:

1920 թ. սկզբներին այդ դժգոհութիւնները հասնում են իրենց գագաթնակետին, յեթե դրա վրա ավելացնենք նաև խորհրդային իշխանութեան Ռուսաստանում տարած փայլուն հաղթանակները և Ադրբեյջանի խորհրդայնացման լուրը, վորը աշխատավոր դյուղացիութեան, մանաւանդ զինվորութեան մեջ առաջացրել էյին խոր-

հրդային որիննաացիա և մեծ ձգտում գեպի մեր յերկրի խորհրդայնացումը՝ այդպիսով պահելը պարզ կլինի:

1920 թ. մայիսի սկզբներին խմբապետ Համազասպը, Բասարգեշարում կազմակերպված պարտիզանական գումարտակի ղինվորներին միջոցով ցանկանում և լեռներով ռազմանյութ փոխադրել Ղարաբաղ, բայց անվախ ղինվորները հրաժարվում են նրա կարգադրությունները կատարելուց. նա սպառնում և ասելով, թե «Ձեզ տանելու յեմ այնտեղ, Ղարաբաղ, վորպես բեռնակիր, իսկ այնտեղ ինձ սպասում են իմ արծիվները». այդ արտահայտությունն ավելի յե գրգռում ղինվորներին, վորոնք ապստամբվելով, ուղևորվում են գեպի Մարտունի (Ն. Ղարանլուխ), վորտեղ կանգնած եր խորհրդային որիննաացիա ունեցող 2-րդ հետևակ գումարտակը, վորը վերակազմված եր 3-րդ ռազմա-միլիցիոներական գնդից:

Այդ որերը գեներալ Սիլիկովը (վորը գտնվում եր Մարտունի գյուղում), Բասարգեշարի անմեղ թյուրք ազգաբնակչությանը սրախողխող անող և հուշակ հանող «հերոսն» իր մոտ և կանչում Նոր-Բայազետի կոմիտեիստական կուսակցության ղեկավար ընկեր Հովհաննես Սարուխանյանին՝ նրան բանտարկելու և սպառնացող մոտալուտ ապստամբությունը կանխելու նպատակով: Ընկերները մտահոգված են ընկեր Սարուխանյանին բանտարկությունից գերծ պահելու խնդրով, վորը և հաջողվում եւ Լսելով Բասարգեշարի պարտիզանական գումարտակի ապստամբության լուրը, խորհրդակցում և վորոշում ենք ուղարկել Սուրեն Մակարյանին՝ բացատրելու ապստամբությունը շարունակելու անհրաժեշտության ու մեր պաշտպանության մասին: Նա գնում ե մինչև Գյոդակերուլաղ ու վերադառնում, բերելով միանգամայն նպաստավոր տեղեկություններ զորքի բարձր տրամադրությունների մասին: Մայիսի 12-ին ապստամբ զորքը հասնում ե Ալիզրեխ գյուղը (Մարտունուց 5 վերստ հեռավորության վրա):

Այդ որը Մարտունուում գտնված բոլոր ղինվորները, շնորհիվ մեր տարած հաջող ազդեցիկոն աշխատանքների, պոկում են ուսադիրները—ան ու զարգանդ առաջացնելով սպաների մեջ:

Համոզելու համար այդ գյուղն են գնում մի շարք սպաներ, վորին հակահարված տալու համար ուղարկում ենք ընկ. ընկ. Սուրեն Մակարյանին, Հակոբ Խաչատյանին և Միրան Պետրոսյանին: Սպաները վերադառնում են ձեռնունայն ու հուսահատ, իսկ մեր ընկերները, ընդհակառակը, բարձր տրամադրություններով:

Մայիսի 12-ին յերեկոյան, ապստամբ զորքը հաղթական քայլերով մտնում ե Մարտունի, վորոնց կանգնեցնելով գյուղի դպրոցի

մոտ, գնդապետ Կաֆիրը, Դարալադյազից յեկած գնդապետ Ստեփանյանը սկսում են համոզեցուցիչ խոսքեր ասել նրանց—վերադառնալ ծառայութեան վայրը և շարունակել պաշտպանել հայրենիքը «վոսերիմ թշնամիներէց»:

Այդ ժամանակ գեներալ Սիլիկովը Մելիք-Շահումյանների տան մոտ, վորտեղ տեղի գումարտակի շտաբն էր, համոզում էր տեղական զինվորներին՝ չմիանալ ապստամբներին:

Գնդապետ Կաֆիրը վերջացնելով ճառը, դիմում է ապստամբներին ու հարցնում, թե ի՞նչ է ձեր պահանջը. բոլորը միաձայն բղավում են «Красная власть» ենք ուզում,—վորը շմեցուցիչ տպավորութիւն է թողնում սպայակույտի վրա:

Կաֆիրը իբրև թե չհասկանալով առաջարկում է, վոր ապստամբներից մեկը դա իր մոտ և բացատրի պահանջի ելութիւնը, քանի վոր այդ բղավոցներից վոչինչ չի հասկացվում, և նա մատնացուցց է անում ընկեր Բեգլար Մինասյանին (Զուլխաչեցի): Այդ միջոցին զինվորական Գրիգոր Ավետիսյանը (Զորագլուղացի) բարձրանում է գնդապետի կանգնած պարուպի վրա, կախ ընկնելով նրա վերարկույի ուսադիրներէից, պահանջում է ուսադիրները պոկել. գնդապետը վախից հանելով վերարկուն, շարտում ապստամբներին. այդ ժամանակ պարուչիկ Հայկ Հայրիկյանը այդ քայլը համարելով անպատվաբեր՝ պատյանից հանելով ատրճանակը, արձակում է գնդակ, վորը պատճառ է դառնում հրացանաձգութեան և իրարանցման:

Հրացանաձգութիւնը դադարելուց հետո, զինվորներին հավաքում ենք ընկ. Սերյոժա Գրիգորյանի բնակարանը և ընտրում ռազմա-հեղափոխական կոմիտե հետևյալ ընկերներից բաղկացած—Հովհաննես Սարուխանյան—Նախագահ, անդամներ՝ Սուրեն Մակարյան, Հակոբ Խաչատրյան, Բեգլար Մինասյան, Միհրան Պետրոսյան, Սերյոժա Բոստանճյան (զինվորական, վորտեղացի լինելը հայտնի չէ) և Լևոն Ներսիսյան:

Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեն նշանակում հեղափոխական ապստամբ զորքի հրամանատար պարուչիկ Հայկ Գրիգորեկին (հակահեղափոխական):

Այդ գիշեր իր բնակարանում ձերբակալում ենք գեներալ Սիլիկովին, իսկ գնդապետ Կաֆիրը միջանի սպաների հետ փախչում է Բասարգեշար: Սիլիկովի դռանը պահակ ենք կանգնեցնում յերեք ամենավատահելի զինվորների, վորոնց մեջ էր նաև Յերվանդ Ալոյանը (Ն. Ալուչալեցի), մյուսների անունները չեմ հիշում:

Մնացած ցածր աստիճան ունեցող սպաներին թողնում ենք ազատ, վորոնք տեսնելով մեր թույլ քաղաքականությունը հանդեպ իրենց, դուրս յեկան թագատարաններից ու սկսեցին պրովակացիոն լուրեր տարածել, վորը ճակատագրական դեր խաղաց ապստամբության տապալման գործում և մեր զորքի քայքայման խնդիրներում:

Հաջորդ որը ընտրում ենք նաև սովորաբար վորի նախագահ ընտրվում է ընկ. Ադիրեկ Նալբանդյանը (Ն. Ղարանխուլյցի), իսկ անդամներ, յեթե հիշողությունս ինձ չի դավաճանում, ընտրվեցին ընկ. ընկ. Արմենակ Լազարյան, Լազար Խանմֆերյան, Սրապ Վարդանյան և ուրիշները, վորոնց անունները չեմ հիշում:

Շրջանի կոմիտար նշանակեցինք ընկ. Վահան Սիրունյանին, միաժամանակ կազմակերպիչներ ուղարկեցինք գյուղերը՝ գլխավորությամբ Սարիբեկ Բուդումյանի և Խաչատուր Փոշոտյանի:

Մեծ խանդավառությամբ կազմակերպեցինք միտինգ ու շրջագայելով գյուղի փողոցները ուրախություն պատճառեցինք ազգաբնակչությանը:

Կատարեցինք խուզարկություն, խմբապետներ Արտաշես Մուրադյանի և Մխիթարի բնակարաններում, վորտեղից դուրս բերեցինք մեծ քանակությամբ թագցրած, յուրացրած ապրանքներ, վորոնց հայտնաբերումը ավելի ևս խորացրեց ազգաբնակչության զգվանքը հանդեպ այդ լիտինների:

Յերրորդ որը ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի ընդլայնած նիստում ընկեր Միհրան Պետրոսյանն առաջարկեց արշավել Նոր-Բայազետի վրա, վորի գրավումից հետո, Դիլիշանի վրայով միանալ Լենինականի ապստամբներին, վորպիսի առաջարկն ընդունվեց միաձայն: Այդ նիստում հրամանատար Գրիգորեը պահանջ դրեց հրամանատարությունը գեներալ Սիլիկովին հանձնելու մասին: Այդ պահանջը տեղնուտեղը ջախջախվեց, վորպես հակահեղափոխական ըրնույթ կրող պահանջ:

Վերոհիշյալ վորոշումը իրագործելու համար, վերցնելով գեներալ Սիլիկովին, ապստամբ զորքը շարժվում է դեպի Նոր-Բայազետ, զորքի մի մասը թողնելով Մարտունիում. կոմիտեյի վորոշմամբ Մարտունիում թողնվում են Վահան Սիրունյանը, Ադիրեկ Նալբանդյանը և Լևոն Ներսիսյանը. զորքը ճանապարհեցինք մինչև Ն. Ադիաման և ապա վերադարձանք: Գյուղացիությունը ճանապարհին ապրստամբներին դիմավորում եր ադ ու հացով, վորպես ազատարարներին:

Նոր-Բայազետ քաղաքի ապստամբութիւնը կանխելու նպատակով մեր ընկերներին աքսորում են Սեանա կղզին: Թեթե դիմադրութիւնից հետո ընկնում են նաև Նոր-Բայազետը: Բասարզեշարում գտնված զորքը գտնվում եր քաղցած դրութիւն մեջ, վերսկսելու նրանք կենսամթերք ստանում եյին Մարտունի գյուղով անցնող ճանապարհով, վերն ապստամբութիւն հետևանքով փակվել եր նրանց համար: Բայց զրանից, Մարտունիի պահեստներում կային բավականաչափ ալյուր և այլ կենսամթերքներ:

Գալիս են նրանց պատգամավորութիւնը գլխավորութեամբ Բախշի Իշխանյանի (վորոնց հետ եր նաև ընկ. Հարկ Մհերյանը) մեզնից ալյուր խնդրելու: Սակայն մենք կտրականապես մերժում ենք հակահեղափոխական բանակին կենսամթերք հատկացնել, վորի հիման վրա պատգամավորութիւնը ձեռնունայն վերադառնում ե: Նույնը տեղի յե ունենում Գարալաղյազից ժամանած պատգամավորութիւն հետ: Կռիվներ ընթացքում, գիշերը հրամանատար Գրիգորը ծրայալ կերպով գետերալ Սիլիկովին փախցնում ե և անցկացնում թըշնամու բանակը: Ապստամբութիւնը ճնշվում ե մայիսի 19-ին, գետերալ Պանկալամովի հրոսակալմբերի կողմից, շնորհիվ ապստամբ զորքի մեջ գտնված սպանների դավաճանութիւն: Ծնշումից հետո սկսվում են անլուր հալածանքներ ու սպանութիւններ: Ձերբակալվում են իբրև կոմունիստ կասկածի տակ յեղոյները: Ապստամբութիւն ղեկավարները փախչում են լեռներն ու ապաստան գրտնում քարանձառներում:

Դաշնակցութիւն լկտի քաղաքականութիւնն իր դաժանութիւններով հասնում ե գազաթնակետին: Գյուղացիութիւնը հյուծվում ե այդ զգվելի լծի տակ, սպասելով սրտատրոփ իր ազատարար Կարմիր բանակին: Մայիսյան ապստամբութիւնը նախերգանք հանդիսացավ նոյեմբերյան հաջող հեղաշրջման ու դաշնակցութիւն անփառունակ իշխանութիւն տապալման ու անվերադարձ կործանման:

Բազմից նոր գալուս պատճառով, կազմակերպութիւն կոմիտեյի ամբողջ կազմին չեյի ճանաչում, միայն գիտեյի ընկ. ընկ. Հովհաննես Մարուխանյանին, Բատիկ Բատիկյանին և Սերգո Բոշնաղյանին: Մասնավորապես Մարտունու գավառամասում աշխատողներից գիտեյի Միհրան Պետրոսյանին (փոստի վարիչ), Սուրեն Մակարյանին (միլիցիայի վախմիտը), Սենյոթա Գրիգորյանին (գնդի տնտեսական մասի գործավար), Հակոբ Պաշտոյանին (գնդի ֆելդֆել), Գեորգի Փիլգուլյանին (գնդի պարուհի) և Վահան Միրունյանին (Ալիդրեսի):

Մայիսյան ապստամբութեան ժամանակ և հետագայում զոհ-
ված ընկերները.—

1. Հովհաննես Սարուխանյան (զնդակահարված մայիսին)
2. Բատիկ Բատիկյան »
3. Գրիգոր Դադիկյան » (Նորագույն)
4. Կապիտան Պետրով »
5. Սրապ Վարդանյան » (Ն. Ազիմանցի)
6. Բեգլար Մինասյան » (Զուլախաչեցի)
7. Ադիբեգ Նալբանդյան »
8. Հակոբ Խաչատրյան » (1921 թ. ավանտյու-
րայի ժամանակ ըս-
պանված).
9. Սուրեն Մակարյան »
10. Զինվորներէջ մայիսին սպանվեց Ղուրղան Հովեյան (Ն.
Ալուշալեցի):

Լ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

**ՀԱՅՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԴԻԼԻՋԱՆ-ՂԱԶԱՍԻ
ԱՊՍՏՆԱԲՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

նակցականները գնդակահարեցին)։ Դա մեր հիմնական բլիշն էր և ազիտացիոն աշխատանք էր վարում գլխավորութեան մեջ։ Մյուս գտնիքը գտնվում էր Քարվանսարայում և Սեփարում. այստեղ ևս 30 հազուց բաղկացած բլիշ գոյութուն ուներ, վորը նույնպիսի աշխատանք էր կատարում ընկ. ընկ. Ամիրխանյանի, Բեբերդյանի և Յենոբի գեկավարութեամբ։

Կուսակցութեան Հայաստանի կոմիտեյի առաջադրութեանը հետևյալն էր—վարել ազիտացիոն կազմակերպչական աշխատանք, հիմք ընդունելով բլիշային սխառմը, և ջանալ յուրաքանչյուր գյուղում ստեղծել գիտակից գյուղացիներին և 1918 թվից հետո Բազմից գաղթած բանվորներից բաղկացած բլիշներ. ամենամեծ ուշադրութեան դարձնել հատկապես զորամասերի վրա։ Համաձայն այս առաջադրութեան, ամբողջ գավառը մեր բլիշների ցանցով պատեցինք։ Բլիշներ ունեյինք նաև գաշնակցական հիմնարկներում և փոստհեռագրատանը։ Աշխատանքը հաջող էր դնում, բայց խիստ զգուշ միջոցների էյինք գիմում, վորովհետև գաշնակցականները լուրջ ուշադրութեան էյին դարձնում Դիլիշանի գավառի վրա, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր Դիլիշանը սահմանամերձ գավառ էր և այնտեղից հեշտ էր կապ հաստատել Արբեշանի հետ։ Շուտով Հայաստանի և Արբեշանի միջև ծագած կռիվի հետևանքով Ղազարի սահմանազուխը փակվեց, իսկ այդ գավառի հետ Դիլիշանի գավառը սերտ տնտեսական կապերով էր կապված, քանի վոր ամբողջ Դիլիշանը Ղազարի, այդ հարուստ ռայոնի հացով էր կերակրվում։ Յերբ սահմանները փակվեցին, Դիլիշանում հացն որբատորե սկսեց թանկանալ, սուր դժգոհութեաններ առաջացնելով բնակչութեան մեջ և մեր աշխատանքն ավելի ևս պարարտ հող էր դառնում։

Այսպիսի դրութեան մեջ էր գտնվում ահա մեր գավառը, յերբ 1920 թ. ապրելի 25-ին հրավիրվեց Դիլիշանի ընդհատակյա կոմիտեի անդամների առաջին կոնֆերանսը։ Կոնֆերանսի վայրն էր Քրդեվան գյուղը, ուր հավաքվեցին մեր կուսակցութեան 300 կազմակերպված անդամների և թեկնածուների ներկայացուցիչ մոտ 20-30 պատգամավորները։ Որակարգում դրված էյին հետևյալ հարցերը.

1. Կազմակերպչական հարց, 2. հետագա աշխատանքների մեթոդները, 3. կուսակցական պրոֆեսիոնալների թվի ավելացումը, 4. կոմիտեյի ընտրութեանը 5. ընթացիկ հարցեր և այն։ Կոնֆերանսը միաձայն հաստատեց, վոր աշխատանքը մինչև այդ տարված է յեղել ճիշտ և լավ, վոր հետագայում անհրաժեշտ է ավելացնել կուսակցական պրոֆեսիոնալների թիվը, աշխատանքը խորացնել, ազիտացիան ուժեղացնել, կենտրոնից նոր աշխատողներ և ավելի

շատ միջոցներ խնդրել, սեպհական լոգոնդներով մասնակցել մա-
յիս-մեկյան տոնակատարութեանը և խնդրել Հայաստանի կոմիտեյից,
վոր թույլ տա սկսել մարտական-կազմակերպչական աշխատանք:
Ընտրվեց կոմիտե, ուր մտան ընկ. ընկ. Ամիրխանյանը, Յենոքը
Մկրտումյանը, Բերբերյանը, Գալուստ Հարությունյանը և յես: Ինձ
ընտրեցին կոնֆերանսի կողմից գնալ Հայաստանի կոմիտե, զեկու-

ՂԱՋԱԽ. ԳԻԼԻՋԱՆԻ Ռ.Վ.Ի ԿԱԶՄԸ

Մկրտումյան Յեհիշ
(Գնդակահարված)

Ամիրխանյան Շ.

Նյվաղյան Կ.

Յաղուբյուն Հայի

Հաւուրյունյան Գ.

Բերբերյան Անանիա

ցում տալ կոնֆերանսի մասին, ստանալ անհրաժեշտ հրահանգներ
ու միջոցներ և կոմիտեյի սանկցիան կոնֆերանսի վորդուհների
նկատմամբ: Ապրիլի 26-ին կոնֆերանսը ցրվեց: Դաշնակցականները
կոնֆերանսի հոտն առել էին, բայց ուշ, բոլոր պատգամավորները
հեռացել էին:

Ապրիլի 29-ին յես ընկ. Ամիրխանյանի հետ Դիլիջան գնացի և
պատրաստվում էյի մեկնել Յերևան: Այստեղ մեր հեռագրիչ ըն-
կերներէց մեկը հաղորդեց, վոր Յերևանից գաղտնի հեռագիր ե
ստացված—Կարմիր բանակի Բազու մտնելու և խորհրդային իշխա-

նությունը հայտարարելու մասին: Այդ իմանալով, մեզ համար այլ- լիս հասկանալի դարձավ, վոր ուսանական զորամասերի մերձեցումը խլրատման կառավարչի Հայաստանի ազգաբնակչության, դաշնակ ցականների քաղաքականությունից զգուհ խավերի մեջ. Կոնֆե- րանսը ցրված էր արդեն և նորից գումարելու վոչ մի հնարա- վորություն չկար, իսկ որակարգում իշխանության գրավման հարցն էր դրված:

Ընկեր Ամիրխանյանի հետ խորհրդակցելուց հետո յես ուղեվոր- վեցի գեպի Յերևան, վորպեսզի ապստամբություն կազմակերպելու և իշխանությունը գրավելու մասին սանկցիա ստանում: Ապստամ- բության հարցը մի անդամից մեր առջնն էր կանգնում, վորովհե- տե մեզ ծանոթ էր սահմանների փակման առթիվ զգուհած մասսա- ների տրամադրությունը: Իսկ սահմանները կարող էյին բացվել այն ժամանակ միայն, յերբ մենք իշխանությունը կգրավեյինք: Ընդհանրապես բոլոր ակտիվ ընկերներն այն կարծիքին էյին, վոր յեթե Հայաստանի կոմիտեյի առաջ դրված է իշխանության գրավ- ման հարցը, ապա Ազրբեյջանի խորհրդայնացումից հետո, դա պետք է սկսել Դիլիշանի գավառից, քանի վոր նա սահմաններին մոտիկ է և Կարմիր բանակն ավելի շուտ կարող է ոգնության հասնել: Այդ վորոշումով էլ յես դուրս յեկա և մայիսի 1-ի առավոտյան արդեն Ալեքսպոլումն էյի: Այստեղ հանդիպեցի ընկեր Ավիսին: Փոխադար- ձաբար իրար տեղեկություններ տվինք: Յես նրան հայտնեցի Դի- լիշանի կազմակերպության վորոշումը, իսկ նա ինձ հաղորդեց, վոր այստեղ, Ալեքսպոլում ևս մասսաները մեր կողմն են, և նույն որվա տոնակատարությունը վերջնականապես այդ հարցը կվճռի: Նույն որն առավոտյան ժամը 8-ին յես շարունակեցի իմ ճանապարհը դե- պի Յերևան, վորտեղ հասա յերեկոյան ժամը 6-ին: Փողոցներում բոլորը խոսում էյին մայիս-մեկյան տոնի և բուլճերիկների հաջողու- թյան մասին:

Հենց նույն որը յերեկոյան յես տեսակցություն ունեցա Հա- յաստանի կոմիտեյի անդամներ ընկ. ընկ. Ստյոպա Ալլահիբեդյանի, Դանուշ Շահվենդյանի, Սերգո Մարտիրոսյանի, Դրաստամատի և Հայկազ Կոստանյանի, հետ: Կոմիտեյի նիստում, լսելով իմ զեկու- ցումը և իրազեկ դառնալով Դիլիշանի կոնֆերանսի վորոշումներին, Ռեկ Հայաստանի կոմիտեն տվեց իր համաձայնությունը ռազմա- կան—նախապատրաստական աշխատանքներ սկսելու մասին: Նույն նիստում վորոշվեց նաև ընկեր Հայկազ Կոստանյանին ուղարկել Թիֆլիս՝ Կովկասյան Բյուրոյից սանկցիա ստանալու համար:

Հաջորդ որն Ալեքսպոլից հեռագիր ստացվեց այնտեղ տիրող

հուղումնալից դրության մասին: Խնդրում եյին նույնպէս իշխանությունը գրավելու սանկցիա տալ:

Ալեքսպոլում հետեյալ դրությունն եր տիրում: Մայիսի 1-ից հետո քաղաքում փաստորեն յերկիշխանություն եր: Մայիսի 1-ի հաջորդությանը շմեցրել եր դաշնակցականներին, վորոնք վոչ մի միջոցի չեյին ձեռնարկում, այլ միայն սպասողական դիրք եյին բռնել: Ալեքսպոլ գալով գտա մերոնց բոլորին զրահապատում: Կայարանը փաստորեն մերոնց ձեռքումն եր գտնվում, իսկ քաղաքը նրանց ձեռքին: Զինվորները և բանվորներն ամբողջ որերով խռնվում եյին զրահապատի շուրջը և պահանջում իշխանությունը գրավել: Մեր ընկերները չգիտեյին ինչ անել, քանի վոր կենտրոնից սանկցիա չունեյին: Դաշնակցական կառավարությունը մայիսի 4-ին Յերևանից գնդապետ Շահմազյանին պատգամավոր ուղարկեց Մուսայելյանի մօտ՝ հանձնվելու առաջարկութեամբ: Ըսկեր Մուսայելյանը կտրականապէս մերժեց դաշնակցական կառավարութեան այս առաջարկը և իր հերթին իշխանությունից հրաժարվելու առաջարկներ կայացրեց: Յերկու կողմերն ել կազմ պատրաստ եյին և յուրաքանչյուր կողմ իր կենտրոնի սանկցիային եր սպասում՝ հարձակման անցնելու համար:

Ահա այսպիսի դրության մեջ եր գտնվում Ալեքսպոլ: Թիֆլիսից վոչ մի տեղեկություն չկար, վորովհետեւ ըսկեր Հայկազ Կոստանյանին սահմանագլխի վրա ձերբակալել եյին: Յեւ անա 5-ի յերեկոյան Յերևանից ամենալայն լիազորութեաններով գալիս են Հաստանի կոմիտեյի ներկայացուցիչներ ընկ. ընկ. Մելքոնյանը և Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը: Յերեկոյան փակ նիստ ե գումարվում, մասնակցութեամբ Ալեքսպոլի կոմիտեյի և ռայոնների ներկայացուցիչներ: Այստեղ եյին ընկ. ընկ. Ավիսը, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, Մելքոնյանը, Մուսայելյանը, Սաշա Գրիգորյանը, Գոգունցը Կարսից ընկ. Ղուկաս Ղուկասյանը, Դիլիշանից՝ լեւ և այլ ընկերներ: Բոլոր ռայոնների ղեկուցումները լսելուց հետո, հարցը դրվեց սկզբունքորեն—սկսել ապստամբությունը, թե՞ վոչ: Միաձայն ընդունվեց—սկսել: Յերկու կարծիք ստեղծվեց այն հարցի շուրջը, թե վիճակից սկսել—Դիլիշանից, թե՞ Ալեքսպոլից: Միաձայն վորոշվեց սկսել Ալեքսպոլից, բայց ռայոնների ներկայացուցիչներն իսկույն պետք ե գնային իրենց ռայոնները և այնտեղից կապվեյին Ալեքսպոլի հետ: Նույն այս ժողովում կազմակերպվեցին Հայաստանի Ռազմա-Հեղափոխական կոմիտե և զավառային ռազմա-հեղափոխական կոմիտեներ: Կենտրոնական ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի կազմում մտնում եյին ընկ. ընկ. Դրաստամատը,

Մուսայեկյանը, Մեղքոնյանը և ուրիշներ, Կարսի կոմիտեյում՝ Ղուկասյանը, Դիլիջանի՝ ընկ. Ամիրխանյանը և յես, տեղերում ընկերներին կոտորածներն կարգով ոգտադործելու իրավունքով: Քանի վոր մեր գավառը գտնվում էր արդեն խորհրդայնացած Ադրբեջանի սահմանի վրա, ուստի ինձ առաջարկեցին իսկույն անցնել Ադրբեջան՝ ոգնական ույժ ստանալու համար, վորի համար տվին հետևյալ մանդատը.

«Տրվում է սույն մանդատը Դիլիջանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի անդամ ընկ. Կ. Այվազյանին առ այն, վոր նա Հայաստանի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի կողմից ուղարկվում է խորհրդային Ադրբեջան, ինֆորմացիա տալու Հայաստանի դրության մասին և կենդանի ոգնութուն ստանալու համար: Ընկեր Այվազյանին առաջարկվում է անհապաղ մեկնել».

ստորագրել էյին Ավիսը Գնունին (Դ. Տեր-Սիմոնյանը) և Ա. Մեղքոնյանը:

Ինձ առաջարկեց նույնպես ճանապարհից իսկույն յեվեթ կապ հաստատել Ղարաքիլիսայի կազմակերպության հետ, ուր գտնվում էր այդ ժամանակ ընկ. Խանոյանը: Ամսի 7-ին այս հրահանգներով ճանապարհ յելա գեպի Ղարաքիլիսա: Յերեկոյան այնտեղ Ղարաքիլիսայի ակտիվի ժողով գումարվեց, ուր բոլորը միաձայն վորոշեցին, վոր կազմակերպութունը պատրաստ է և մասսաները մեզ հետ են: Ընկեր Խանոյանն առարկեց ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի վորոշման դեմ, բայց կուսակցական դիսցիպլինայի գծով յենթարկվեց կենտրոնի վորոշմանը: Այդ օրը Թիֆլիսից յեկավ Կովկասյան Բյուրոյի սուբհանդակ ընկ. Բալյանը, Դիլիջանի կազմակերպությանը հասցեագրված նամակով, վորով ընկ. Համո Նազարեթյանը մեզանից պահանջում էր իսկույն մարդ ուղակել Ադրբեջան և հաղորդել, թե վորտեղ է գտնվում խորհրդային գործը, Կարմիր բանակը, վորովհետև Թիֆլիսում դրությունը կրիտիքական է, բանվորական մասսաները հուզված են, իսկ Կովկասյան Բյուրոն պաշտոնական տեղեկություններ չունի, թե վճրտեղ են գտնվում ռուսական զորամասերը:

Հաջորդ օրը, մայիսի 8-ին ընկ. Մատթեոս Գրիգորյանը, վոր Ղարաքիլիսայի կազմակերպությունից էր վերցրած կապ պահպանելու համար, և Կովկասյան Բյուրոյի սուբհանդակ ընկ Յաշա Բալյանը ապրանքատար ավտոմոբիլով ուղևորվեցինք գեպի Դիլիջան: Ինձ մոտ բազմաթիվ փաստաթղթեր կային և նախապատրաստական աշխատանքի համար սահմանված գումար: Բողբեհնդ գյուղում մեր ավտոմոբիլը կանգնեցրին և գաշնակցական վոստրիկանները մեզ ձերբակալված հայտարարեցին: Յես ժամանակին կարողացա պաշուստ-

կրս տալ շոֆֆեր Դեորգ Դանիելյանին և խնդրեցի, վոր հանձնի Դիլիջան ընկ. Հայկ Յաղուբյանին և հայտնի, վոր յես ձերբակալված եմ: Յերբ ավտոմոբիլը շարժվեց, կաշառք տալով հաջողեցի ազատվել: Ինձ այդպես խորհուրդ տվին մյուս ձերբակալված ընկերները, վորովհետև լուրջ հանձնարարություններ ունեյի Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեյից: Ազատվելուց հետո, յերեկոյան հասա Դիլիջան, տեսնվեցի ընկ. Յաղուբյանի հետ, վերցրի նրանից զրամս ու պայուսակը և մեկնեցի Քարվանսարա (Իջևան) վորտեղ գտնվում եր ընկ. Ամիրխանյանը: Յերեկոյան հասա ախտեղ: Ընկ. ընկ. Յենոբի և Բերբերյանի մասնակցությամբ մի նիստ ունեցանք, վորտեղ յես հաղորդեցի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեյի վորոշումը՝ նախապատրաստական աշխատանքի անցնելու և Ալեքսուլի ու Յերեվանի հետ հեռագրական կապ պահպանելու մասին: Յերևանի և Ալեքսուլի հետ կապվել մենք չկա՛վողացանք, և յես մայիսի 12-ին, համաձայն հեղափոխական կոմիտեյի վորոշման և մանդատին, պետք է սահմանն անցնեյի:

Դիլիջանում ապստամբություն բարձրացնելու որը նշանակված եր մայիսի 18-ի դիշերը: Ալեքսուլից վոչ մի տեղեկություն չկար, մենք ել չեյինք կարողացել կապվել: Դաշնակցականների հետապնդումներն ուժեղացել եյին. ձերբակալել եյին մի քանի ընկերներ: Ընկեր Ամիրխանյանն անտառ քաշվեց: Դրությունն անորոշ եր:

Մայիսի 13-ին վերջապես ինձ հաջողվեց սահմանն անցնել և 14-ին լինել Աղստաֆա, ուր կանգնած եր 11-րդ բանակի 32-րդ դիվիզիան: Ծանոթանալով դիվիզիայի զինկոմ ընկ. Սամսոնովի հետ հայտնեցի իմ դալու նպատակը և կամեցա իսկույն Բագու դնալ: Իմ դալու մասին ընկ. Սամսոնովը հաղորդեց 11-րդ բանակի հրամանատար ընկ. Անդրոպակուն, վորից հետո հեռագրով հարցապնդեցին ինձ Հայաստանի դրության մասին լրիվ և մանրամասն ինֆորմացիա տալու համար: 15-ի յերեկոյան, դեռևս ճանապարհին, ընկեր Ամիրխանյանի միջոցով լուր եր ստացվել, վոր Ալեքսուլում ապստամբությունը դաժան կերպով ճնշված է և ընկերների վիճակի մասին վոչինչ հայտնի չէ: Յես մանրամասն ինֆորմացիա կադմեցի Հայաստանի մեր աշխատանքի, մայիսի 1-ի տոնակատարության, մեր հաջողությունների ու տրամադրությունների և Ալեքսուլի անկման մասին և հայտնեցի, վոր Դիլիջանի գավառը հեղափոխական կաթսայի պես յեռ է գալիս և անկարելի յե այլևս մասսաններին զսպել, վորովհետև ռուսական Կարմիր բանակի մոտեցումը Դիլիջանի սահմաններին, հուզում է ամբողջ ազգաբնակչությանը, և ապստամբությունն անխուսափելի յե:

Մայիսի 19-ի յերեկոյան ժամը 8-ին հատուկ զորաբաժնի յերկու ձիավոր զնդերով մենք արդեն Մախկալումն եյինք, Հայաստանի սահմանի վրա Գիշերը ժամը 12-ին Հայաստանից ավտոմոբիլով յեկան ընկ. Ամիրխանյանը և մի քանի ուրիշ ընկերներ: Ընկեր Ամիրխանյանը հայտարարեց, վոր իշխանութիւնն արդեն գրաված է և ձերբակալված են դաշնակցական զլխավորները—Մանասյանը, Զաղեթյանը, Սարատիկյանը և բոլշեիկները դեմ պայքարելու համար նշանակված արտակարգ կոմիսար Տեր-Ղուկասյանը, և բազմաթիւ այլ դաշնակցականներ ու սպաներ: Իշխանութիւն գրավման գործին մասնակցել են Սեփարուս գետեղված 6-րդ զնդի 2-րդ վաշտի զինվորները, մարտկոցի մի մասը և միլիցիայի գունդը: Մայիսի 20-ին ռուսական զորամասերը Քարվանսարա մտան: Այդ նույն որը կայացաւ հեղկոմի նիստ, մասնակցութեամբ ռուսական զորամասերի ներկայացուցիչների: Վորոշվեց, վոր հայկական զորամասերը հարձակում սկսեն Դիլիջանի ուղղութեամբ, իսկ ռուսական զորամասերը զնան նրանց յետևից: Վորոշվեց նաև, վոր յես Բագու գնամ, պարեն ստանալու և նոր աշխատավորներ բերելու համար:

Մայիսի 21-ին, հեղկոմի հանձնարարութեամբ յես բանակցութիւններ սկսեցի մեզ մոտ ձերբակալված ներքին գործոց մինիստրի ոգնական, դաշնակցական Մանասյանի հետ: Վերջինս ինձ հաղորդեց, վոր իրենք վոչինչ դեմ չունեն բալշեիկներին, վոր կենտրոնական կառավարութիւնն ինքը կհրաժարվի իշխանութիւնից, յեթե իմանա, վոր, իրոք, Կարմիր զորամասերը Հայաստան են մտել, վոր իրենք արյունահեղ կռիւ չեն ցանկանում, քանի վոր միևնույն է, հայերը ռուսական Կարմիր զորամասերի դեմ չեն գնա: Յես այդ մասին հաղորդեցի հեղկոմին, և թուլատրվեց, վոր Մանասյանն էլ հաղորդի Յերևան: Մանասյանն անձամբ հաղորդեց ընկեր Ամիրխանյանի ներկայութեամբ, բայց վոչ մի պատասխան չստացվեց:

Մայիսի 21-ին գրավեց Դիլիջանը և մեր զորամասերը քաղաք մտան: 6-րդ գունդը մեր կողմն անցավ: Քանի վոր մեր ընկերներից վոչ մի լուր չկար, ուստի հեղկոմը վորոշեց ձերբակալված դաշնակցականներ Մանասյանին, Զաղեթյանին, Իսրայել բեկին, գնեւրալ Բաղդասարյանին և Տեր-Ղուկասյանին Բագու ուղարկել՝ իբրև պատանդ մեր ընկերների փոխարեն:

Մայիսի 22-ին արդեն Բագու ելի, վորտեղ Ռիկ Կովկասյան Բյուրոյին զեկուցում տվի Դիլիջանի գավառի դրութիւն մասին: Մայիսի 23-ին ստացվեց ընկեր Ամիրխանյանի հեռագիրը, վորով հաղորդում էր, վոր ապստամբութիւնը լիկվիդացիայի յեյնթարկված, իսկ ինքը 120 մարդու հետ նահանջել է Ղաղախ Կովկասյան

Բյուրոն նիստ ունեցավ, վորտեղ վորոշվեց լիկվիդացիայի յենթարկել ապստամբութիւնը Ղազարխում և առաջարկել, վոր ռազմահեղափոխական կոմիտեն արձակվի, ապա Ղազարխում բյուրո կազմակերպել և Ղազարխի վրայով ընկերներ ուղարկել Հայաստան՝ ընդհատակյա աշխատանքի համար: 24-ին նոր հեռագիր ստացվեց Ամիրխանյանից, վորով հայտնում եր, վոր դրութիւնը լավանում ե և իրենց հետ նահանջել են մօտ 1500 հոգի զինված գլուղացիներ: Կովկասյան Բյուրոն ինձ առաջարկեց իսկույն դուրս գալ, և հրամանատարական կազմ ուղարկեց դաշնակցականների դեմ մղելիք կովի կազմակերպման համար:

Հունիսի 2-ին, Ղազարխ հասանք: Սկսվեց զորամասերի կազմակերպման և նոր հարձակման նախապատրաստական աշխատանքը: Բազմից մօտ 400 հոգի հայ Կարմիր բանակայիններ մեզ ոգնութիւն յեկան: Մի նոր հարձակում սկսվեց Քարավանսարայի վրա, վորը, յեթե չեմ սխալվում, հունիսի 15-ին դարձյալ զրավվեց: Բայց մենք չկարողացանք դիմանալ և ելի նահանջեցինք դեպի Ղազարխ:

Այս ապստամբութեան ժամանակ մենք կորցրինք մեր ամենալավ ընկերներին—Հակոբջանյանին, Յենոքին, Վաղինակին և ուրիշներին: Հուլիսի 10-ին, Ղազարխ ճակատը լիկվիդացիայի յենթարկվեց, իսկ ապստամբները դեպի Բազու նահանջեցին: Այստեղ, Բազվում կազմակերպվեց Կարմիր բանակի Հայաստանի առաջին կորիզը:

Կ. Այվազյան

1922 թ. 18 հոկտ.

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ԴԻԼԻՋԱՆՈՒՄ

Մայիսյան ապստամբութիւնների շրջանը Հայաստանում սկսվել ե ապրիլ ամսի վերջերից: Կարմիր բանակի մոտեցումն Անդրկովկասին, Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, այս վերջինիս մոտիկ հարեւանութիւնն ու սահմանակցութիւնը մի շարք հեղափոխական բռնկումներ առաջացրին Հայաստանում:

Հայաստանի աշխատավորական և կիսապրոլետարական մասսաների կողմից դաշնակցականների դեմ սկսվող այս կռիւի զրկողներից մեկն ել Դիլիջանի գավառում բռնկված ապստամբութիւնն եր:

Հայաստանում ընդհանուր դրութիւնն աննախանձելի յեր. խիստ դժգոհ և վատ ապահովված բանակը սեկ կողմից, իրենց ուղիղ նպատակին չծառայող և դաշնակցական ծառայողների միջոցով

անխզճօրնն թախանի յենթարկվող ամերիկական վոդոմոթյունները, ինչպես նաև այս կամ այն հարեանի հետ անընդհատ ընդհարում ունենալու մշտական հնարավորութունը չերկրորդ կողմից, ստեղծում ելին այն որոշակալիլ իրադրությունը, վերում մենք ըստիպված ելինք աշխատել:

Մեր պրոպագանդի ազդեցության յենթարկվելու տեսակետից Դիլիշանում ամենից ավելի նպաստավոր տարրերն ելին հանդիսանում 6-րդ գնդի զինվորները և շրջանի յերևտասարդությունն ու ծառայողները: Գլուղացիական միջավայրը մենք թափանցել չելինք կարող:

Դեռևս հունվար-փետրվար ամիսներին, չերք, շնորհիվ Կարմիր բանակի առաջխաղացման, մենք ավելի քան ակտիվացել ելինք, դաշնակցական կառավարությունը, թե Յերևանում և թե մեզ մոտ՝ Դիլիշանում, սկսեց կոմմունիստներին ձերբակալելու և աքսորելու քաղաքականությունը: Այս ուպրեսսիաների միջոցով դաշնակցականները ցանկանում ելին անվնաս դարձնել այն բոլոր տարրերին, վորոնք նպաստում ելին նրանց քաջալմանը: Նրանց տեսակետով դա ճիշտ եր, բայց չեր կարող կասեցնել մեր ընդհատակա կազմակերպության անխուսափելի աճումը, այն կազմակերպության, վորն արդեն պտտառել եր անլեգալության ձևերը և հեղափոխական շարժման ակտիվ գործոնն եր դառել:

Մեր կազմակերպությունն այդ ժամանակ խիստ աճեց, Հենց միայն Դիլիշանում մոտ 80 մարդ ունեւինք, իսկ ինչքան գնում եր դեպի Ղ. դախ, Ադրբեյջանի սահմանները, մեր բլիշներն այնքան ավելի ուժեղանում ելին. գլեթե ասբողջ գլուղական չքավորությունը կազմակերպված եր մեր շարքերում: Այդպիսի ուժգին հեղափոխականացնող գործոն եր ահա կարմիր բանակի մոտիկությունը:

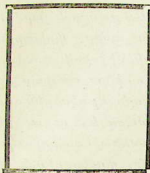
Մայիսմեկյան ցույցերի ժամանակ դաշնակցականները գործոն մասնակցություն հայտաբերեցին. նրանք դուրս յեկավ վերահաս կոֆրիտի և մոտիկ ընդհարման շարժառիթների սքողման լուղունգներով նրանցից վոմանք հայտարարում ելին, վոր խռապուլն դրոշակի կողքին պետք ե ծածանվի նաև կարմիր դրոշակը*), մլուսները վողջունում ելին ուսական դեմոկրատիան, շատերը «ձախ» յիրանգով ելին չալարվում:

Ալեք գյուլի և Հայաստանի մլուս քաղաքների ցույցերն ու խռովությունները դաշնակցականներին հարկադրեցին դիմադրության

*) Սատիսյանի մայիսի 1-ին Յերևանում արտասանած ճառը, տես՝ «Հասարակ» թերթի 1920 թ. մայիսի 4—7 համարներից մեկում:

պատրաստվել Սոաջին պահերի շփոթությունն ու վնասությունը հարկավոր էր հաղթահարել, խառնուրդի կարինեայից հետո կազմվեց Ուսանողների կառավարությունը, վերի առաջին դորժը հեղափոխական տարրերի գեմ պալքարելու համար արտակարգ դատարան-

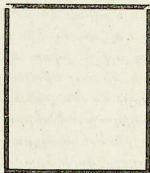
ՂԱԶՆԻ-ԴԻԼԻՋԱՆ ԴԱՎԱՆՈՒՄ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎ ՄԱՄՆԱԿԻՑ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ԽՄԲԱՆԿԱՐ

Հովսեփյան Վ.
(Զինվորական գնդակահ.)

Շամախյան Յեղիես
(Սպանված)

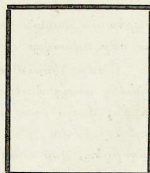
Հակոբջանյան
(Զինվորական գնդակահ.)

Իսխանյան Ժորժիկ
(Մահացած)

Ալեքսեյեվ Վաս.
(Զինվորական գնդակահ.)

Ապոստոլով
(Զինվորական սպանված*)

ներ կազմակերպելու մասին որոշեց հրատարակելը լեղավ: Քանի վոր Դիլիջանը խորհրդալին Ազրբեջանին սահմանակից եր, այդ պատճառով ել ամենից ավելի վտանգավոր ուսյունն եր, ուստի անձամբ ալնտեղ յեկավ ներքին գործոց մինիստրի ոգնական Մանասյանը:

Մայիսի 12 ին լուր ստացվեց Ալեքսանդրի ապստամբություն մասին: Մեր զինվորական ընկերները դրդոււմ ելին դուրս գալ, իսկ մենք կենտրոնից ստուգգ հրահանգների ելինք սպասոււմ:

Այդ որերին դաշնակցականների անվճռականությունն առավել քան ցայտուն կերպով դրսևորվեց. նրանք ել չեյին հավատոււմ, վոր դեպքերն իրենց համար նպաստավոր լելք կունենան:

*) Այս ընկերների նկարները չկարողացանք գտնել:

Մայիսի 12—13-ին գումարած բազմամարդ ժողովում, նրանք կեղծ խաղաղասիրական լողուններ են բաց թողնում—«Մենք մի բարի հայ յենք», «Արիք արյուն չթափենք» և այլն: Մանասյանի առաջարկությամբ, կտրծեմ, ընդունված բանաձևում, վորը հեռադրով կառավարությունն ուղարկվեց, ցանկություն են հայտնվում ընդհարումներից խուսափելու համար կոնֆլիկտը լիկվիդացիայի լենթարկել բանակցությունների միջոցով:

Մայիսի 15-ին հեռագրով իմացանք, վոր Ալեքսանդր շարժումը ճնշված ե: Այն ժամանակ խաղաղասիրական տոնը փոխարինվեց ավելի խիստ մի տոնով: Նույն Մանասյանի միջոցով գումարված մի այլ միտինգում, ապստամբների դեմ անխնա պաշար մղելու մասին բանաձև ընդունվեց: Հենց նույն որն ել սկսեցին ձերբակալությունները: Ձերբակալվեցին մոտ 20 մարդ և ուղարկվեցին Ալեքսանդրապոլի բանտը: Երբ գնդի ամենահեղափոխական վաշտը, վորի հրամանատարն եր Հակոբջանյանը, փոխադրեցին Իջևան, կարծելով, վոր դրանով կտրու՞մ են Դիլիջանի հեղափոխական գլուխը: Բայց նրանք սխալվեցին: Ամենահեղափոխական զորամասը սահմանագլխին մոտեցնելով՝ նրանք բաց արին ճանապարհը ոռոսական Կարմիր բանակի առաջխաղացման համար: Յե՛վ դա մեր գլխավոր զենքը դարձավ:

Շամշադինում ապստամբություն սկսվեց: Մանասյանն անձամբ այնտեղ գնաց ճնշելու Դիլիջանում թողնելով Սահակ Մարտիրոսյանին, վորը, ըստ լուրերի, տեղական նախկին ժանդարմներից ելեղել: 17-ին ինձ ձերբակալեցին: 18 ին Մանասյանն Իջևանից հաղորդեց, վոր Շամշադինի ապստամբությունը ճնշված ե: 19 ին նրան ձերբակալեց Իջևան մտած կարմիր բանակային մի շուկատ և մի խումբ պատանդների հետ Բագու ուղարկվեց: Դիլիջանում դաշնակցականների շփոթությունն ուժեղացավ: Սպասում եին Սեպուհի շոկատին: 21-ի առավոտյան ամբողջ վարչական կազմը ճանապարհ ընկավ դեպի Յերևան, բայց ժամը 10-ի մոտերը Մեսրոպի խումբն հեռն առած, յետ վերադարձավ Մինչ այդ, մերոնք հասան Զարիսեչ (Դիլիջանից 11 վերստ հեռավորության վրա), և ցերեկվա ժամը 5-ին մեր հետախույզը քաղաք մտավ: Դաշնակցականները փախան: Այդ բոլորից քաղաքը մեր ձեռքն անցավ: Յե՛կավ Յենոք Մկրտումյանը: Անմիջապես լուր ստացվեց, վոր կարմիր բանակայինների զորամասերը գլխավոր բանակից կտրվում են (Գանձակում սկսած խռովությունների հետևանքով): Հենց նույն որը ցերեկույան Յաղուբյանը մեկնեց դեպի Գարվանսարա-Ղազար՝ զրույցները պարզելու համար:

2.

Ապօրարատ կազմակերպելու հնարավորութիւնը հունելինք. մարդիկ չկային. վոչ վոքի վրա հենվել չէինք կարող. առանց ուսական կարմիր բանակի մնում ելինք ողում կախված: Մեզնից մեկն առաջարկեց վերցնել մեր ակտիվ կողմնակից վաշտը և նահանջի: Մեծամասնութիւնը չհամաձայնեց: Մինչ այդ, Սեպուհի զորքը մոտենում եր:

Յերեկոյան ժամը 5-ի մոտերը մթնոլորտը բավականաչափ թանձրացած եր. ողում զգացվում եր անխուսափելի սղետը: Մենք այլևս դադարեցինք վորե ե արտաքին ոգնութիւն վրա հուշ դնել: Ամեն կողմից կտրված էինք. հեռագիրը չեր աշխատում, քաղաքում պատերազմական դրութիւն եր հայտարարված, մասնակի զինաթափումներ էին կատարվել: Ժամի 8-ին, ստացվեց գեներալ Սեպուհի օրովի վերջնագիրը, վորով պահանջվում եր մինչև գիշերվա ժամը 12-ը քաղաքը հանձնել:

Մեր խորհրդակցութեան ընկերների կարծիքները բաժանվեցին. վոմանք առաջարկում էին հեռանալ, մյուսները՝ մեր կողմնակից վաշտի միջոցով դիմադրութիւն ցույց տալ: Վերջինիս վրա պնդում էին զինվորականները — Հակոբջանյանը, Ալեքսեւիք, Ապոստոլովը (յերեքն ել սպանված են): Վճռեցինք դիմադրել: Ժամը 11-ին լուր ստացանք, վոր նահանջի ճանապարհը կտրված ե և հակառակորդը քաղաքից մեկ ժամվա հեռավորութիւն վրա լե գտնվում: Այժմ արդեն հարկավոր եր փախչել: Խմբերի բաժանվեցինք: Առավոտյան դեմ միջանիսին սպանեցին և գրեթե բոլորին ձերբակալեցին: Գիշերվա ժամը 12-ին հեղկոմի շենքը հակահեղափոխականներով լեցվեց: Ժամը 2—3-ին քաղաք սկսեցին մտնել Սեպուհի զորամասերը: Ապստամբութիւնը ճնշված եր:

Մինչև մայիսի վերջերը Սեպուհին հաջողվեց ամբողջ գաղառը մաքրել: Հայաստանում ցրիվ լեկած մեր կազմակերպութիւնը յերբեմն անշատ-անշատ լեռնութեան եր ունենում: Դաշնակցականները միևնույն պատժիչ զորամասով հաջողեցին խեղդել հեղափոխական բոլոր բռնկումները: Իշխանութիւնը զրավելու վորոշակի նպատակ առաջադրած, ունակ և կազմակերպված ղեկավարութեան բացակայութիւնը, այսպիսով, վաղորոք ամբողջ շարժումը դատապարտեց մի շարք անշատ լեռնութեան վերածվելու, վրոնց վիճակված եր անսխտ պարտութեամբ վերջանալ:

Գ. Իսխանյան (Ժորժիկ)

1929 թ.

ՀԻՉՈՂՈՒԴՅՈՒՆՆԵՐ Կ. ԳՅՈՒՂԻ ՉԲՋԱՆԻՑ

1920 թ. փետրվար ամսից կարմիր գյուղում հիմնվել էր դադուհի բլիշ, վորի մեջ մտնում էին նաև մոտակա ներքին ճամբարակի ընկերներից: Վերջիններս ազատվ աշխատանք եյին աանում և ներքին ճամբարակ և Թքու ջուր գյուղերում:

Բլիշը յերեք ամսվա ընթացքում ուժեղացրեց իր աշխատանքները, աճեց նրա քանակը և ուժեղացավ կազմակերպչորեն, գյուղացիության համակրանքը դեպի բայշերիկներն եր:

Կուսակցության բլիշի մեջ մտնում էին նաև շրջանի պետական հիմնարկություններից ազատվ ընկերներ, ինչպիսիք էին՝ միլիցիայի շարքերից և գաղտնի ուսուցիչները, շրջանի փոստ հեռագրատան աշխատակիցները:

Շրջանի աշխարհագրական դիրքը այնպես եր, վոր տեղիս կազմակերպությունը հնարավորություն չունեիր կապ հաստատելու մոտիկ կենտրոնի հետ, ինչպիսին եր Դիլիշանը:

Կապ եր հաստատվել Շամշադինի շրջանի կազմակերպության հետ, վորտեղից հնարավոր եր և կապ պահպանել Ղազախի ու Թաւուզի ապստամբ ազգաբնակչության հետ. բացի այդ մենք կապ ունեայինք նաև Շամքորի և Գեղաբեկի շրջանի հետ, վորտեղ կանգնած էլին ռուսական կարմիր զորամասերը:

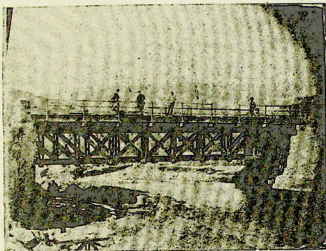
Մեր կազմակերպությունը այդ յերեք ամսվա ընթացքում արգեն հասունացել եր. նա ուներ իր մշակված ծրագիրը, կազմակերպված աշխատանք եր տանում: Պայմաններն այն աստիճան հասունացել էլին, վոր թելադրում էլին մեզ վերցնել տեղական իշխանությունը, և հաստատել խորհրդային իշխանություն:

Բայց և այնպես, ինչպես մի շրջան, վոր բաղկացած եր մալական, թուրք և հայ ազգաբնակչություններից, տեղական Կոմկազմակերպությունը դժվարանում եր առաջի հերթին առանց դրսի ոգնություն իշխանությունը վերցնել իր ձեռքը և այդ դրսի ոգնությունը պիտի լինեիր ռուս կարմիր զորքերի կողմից, վորոնք խոսք էլին տալիս մեզ Գեղաբեկից տալ ոժանդակ զորամաս:

Վորպես Հայաստանի ծայրամասերից մեկը, դաշնակցությունն այդտեղ ուներ իր կանոնավոր զորքերը, Թնդանոթ և հեծելազոր: Տեղական կազմակերպությունն ստիպված լեղավ Գեղաբեգի 11 ռդ քանակի զորամասից խնդրել ազիտատորներ: Այդ հաջողվեց: Ազիտատորները ներկայանալով շրջանն լերկու ընկերներով: Ը կ ընկ. Միխայիլը և Գավրիլինն իրենց լերեք որվա տարած տգիտացիոն

աշխատանքից հետո, դաշնակցության զորքերը տրամադրվեցին դեպի կոմմունիստները և խոստացան աջակցել: 1920 թ. մայիսի կեսերին կազմակերպությունն իր միջից ընտրեց ռայոնական հեղափոխական կոմիտե: Իր ակտիվ ուժերը բաժանեց գյուղերի վրա՝ կազմակերպչական աշխատանք տանելու համար: Միևնույն ժամանակ կազմակերպեց գինված ուժ: Մի քանի օր հետո հեղկոմը ձերբակալեց դաշնակցության սպաներին և պաշտոնյաներին, և հայտարարեց Խորհրդային Իշխանություն:

Մինչև այդ մեկ շաբաթ եր, ինչ վոր շրջանի հաղորդակցությունը կտրված եր կենտրոնի հետ, ինչպիսին եր Դիլիջանը և Իջևանը. այդ կենտրոնների դաշնակցության ուշադրությունն ու զորքը ուղղված եր Շամշադինի ապստամբ գյուղացիության դեմ, վորտեղ ղեկավարում եր ընկեր Բերբերյանը:

Ռեվազուլուի կամուրջը

Բաշքենդ և Վերին Ճամբարակ գյուղի կուլակներն իրենց մեջ ֆեացած դաշնակցական պրիստաֆների ու խմբապետների հետ հակախորհրդային աշխատանք եյին տանում, և դիմադրում—խանգարում ռայոնական հեղկոմին: Նրանք յերկու սուրհանդակ ելին ուղարկել Դիլիջան՝ խմբապետ Սեպուհից զորք ու ոգնություն ստանալու համար:

Այդ բանը չհաջողվեց. սուրհանդակները գնդակահարվեցին Ղարադոլլվի ապստամբ թյուրքերի ձեռքով, վորոնք կռվում ելին դաշնակցության խմբերի դեմ: Շրջհեղկոմը կազմակերպության ակտիվ ընկերներից և հեղափոխական զորքերից ուղարկել եր Ղարադոլլվի ձորի թյուրք ազգաբնակչությանն ոգնելու: Չորս օրից հետո դաշ-

նակցութիւնը հաջողակեց Ղարաղոյւ վի ձորով բաց անել ճանապարհ դեպի մեր շրջանը, թուրք գյուղացիութիւնը մասնավեց զաղթականութիւնը, միանալով Գողջայի թուրք ազգընակութեան հետ, դադարեցին դեպի Սորհրդային Ադրբեջան։ Նրանց կարողութիւնը մասնակեց թաւանի։ Ձորից թուրքերին ոգնութեան ուղարկված մեր ուժերը վերադարձան Կարմիր գյուղ, վորպեսզի դիմադրեն դաշնակցութեան նոր ավանտուրային, Դաշնակցութեան մատուցելիս ստանալան զորքերը միանալով Բաշքենդ գյուղի ու վերին Ճամբարակի տեղական ուժերի հետ, հեղկովեց պահանջում ելին ձորակալված դաշնակցութեան ըսպաններին։ Վերին Ճամբարակից թնդանութները ուղղել ելին դեպի Կարմիր գյուղը, վորոնց միջի տարածութիւնը 1 վերստ չկար, Կարմիր գյուղից Վերին Ճամբարակ չէր կաքելի դնայ, յերկու կողմից պահակներ ելին կանգնած, միայն հեռախօսի միջոցով կապ ունեւին։ Ձորերով որը շրջանի կազմակերպութիւնը ստիպված յեղավ պատերազմել, բայց նրա ուժը չնչին եր, մալական գյուղացիութիւնը գաղթում եր Սորհրդային Ադրբեջան, ոպառվում եր մեր կազմակերպութեան ռազմական միջոցները։ Թնդանութները բացվում ելին Կարմիր գյուղի վրա, հրդեհվում եր տները, ոպանվածներ, վիրավորներ կային, վորովեց յետ քաշվել դեպի Սորհրդային Ադրբեջան, նկատի ունենալով, վոր մեր փոքրաքանակ ուժը կարող չե հաղթութիւն տանել։ ալ կարող եր մեծ վնասներ հասցնել ապրատամբ գյուղացիութեանը։ Այդպես ել արվեց։

Շրջանի ակտիվ ընկերներից իննը ընկեր Ն Ճամբարակից և Թթու Ջրից անցան Շամշադնի շրջանը և միացան ապստամբ զորքերի հետ։ Այդ ընկերներն ելին Յեզոր Հարութիւնյանը, Իվան Հակոբյանը, Իվան Պողոսյանը, Ավագ Ստեփանյանը, Ստեփան Բորյանը, Կոստի Շախնազարյանը, Իվան Տեր Մարտիրոսյանը, Սողոմոն Սարիբեկյանը և Սարո Սարիբեկյանը։ Ընկերների մեծամասնութիւնը չերկար տարիներ լինելով Բագվա բանվորական շրջաններում և բանակում, դաստիարակվել ելին հեղափոխական վոգով։ Շամշադնի շրջանի ապստամբութիւնը ևս պարտվեց։ Այս ընկերների մի մասը ետ քաշվեցին Սորհրդային Ադրբեջան, իսկ մի քանիսը չետ դարձան շրջան գաղտնի աշխատանք տալիւ, բայց քիչ հետո դաշնակցութեան հասակ լիազորների ձեռքով ձերբակալվեցին, հանձնեցին արտակարգ դատարանին և ուղարկվեցին բանտ։ Մալիս ամսից հետո, մինչև բոլշևիկների գալը, տեկց մոտ վեց ամիս, այդ ժամանակաշրջանում վերոհիշյալ հեղափոխական գյուղերը չափից դուրս տուժվեցին, ամեն տեսակի բռնութիւններ ելին կատարվում դաշնակցութեան կողմից հանդիպող հեղափոխական մասսան։ Բայց արվեցին տնտեսայես, նամանավանդ ակտիվ ընկերների տնտեսութիւնը, Հիշյալ իննը ընկերների ընտանիքները ուղարկվում ելին աքսոր կենտրոնական գավառները։

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Կարմիր գյուղի շրջանը Սորհրդային հայտարարվեց։

1925 թ. փետր.
Ն. Ճամբարակ

Ավագ Ստեփանյան

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ

ՀԻՉՈՂԱԹՅՈՒՆՆԵՐ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻՑ

Բոլշեվիկյան առաջին բջիջը Ղարաքլիսայում կազմակերպվել է 1917 թ. հուլիսին, բաղկացած 7 հոգուց. Անուշավան Վարդանյան, Վաղինակ Մուսվեան, Վերգուշ Մխիթարյան, Սուրեն Ազատյան, Սերյոժա Բաշխինյան, Արտավազդ Հախումյան, Արամայիս Ազատյան (մեկ բանվոր, յերկու ծառայող, յերկու ուսանող և յերկու զինվոր): Կային և մի քանի համակրող ընկերներ:

Դեռ 16 թվականից Հայկ Ազատյանի նախաձեռնությամբ Ղարաքլիսայում մի խումբ յերիտասարդներ համախմբվում են «Պայքար» թերթի շուրջը: Ահա այդ յերիտասարդությունից եր, վոր փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կամաց-կամաց ինքնագլխակցության գալով, հետևելով որվա քաղաքական կուսակցությունների կյանքին, ընկեր Անուշավան Վարդանյանի նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ անջատվեցին Ռ. Ս. Դ. Բ. Կ-ից և կազմեցին առաջին բոլշեվիկյան բջիջը: Այս գործում խոշոր դեր է կատարել և տեղում կանգնած ռուսական զնդի զինվորական բոլշեվիկյան կազմակերպությունը: Բջիջը չափազանց ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Ղարաքլիսայի զինվորների և բանվորների քաղաքական մտքի կազմակերպման գործում: Բջիջը սերտ կապ ուներ զորամասերի հետ և իր աշխատանքների ընթացքում մերկացնում եր դաշնակցության հակահեղափոխական դեմքը և՛ ժողովներում և՛ ցույցերում:

Սահմանադիր ժողովի ընտրություններին ակտիվ մասնակցություն ենք ցույց տվել «համար 5» բոլշեվիկների ցուցակի մասսայականացման գործում. այս աշխատանքները ղեկավարելու համար Յերկրային կոմիտեից մեզ մոտ եր յեկել ընկ. Ալիսանյանը: Ընտրություններին թեպետ դաշնակցականներից քիչ ձայն ստացանք, սակայն համեմատած մյուս քաղաքական կուսակցություններին (եւսերների, մենշեվիկների) մեր ստացած ձայները գերակշռում եյին: Զորամասերի զգալի տոկոսը ձայն տվին բոլշեվիկներին:

Մեր բջիջի աշխատանքները կանոնավոր շարունակվում եր մինչև այն ժամանակ, յերբ հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքով ռուսական զորամասերը վերջնականապես քաշվեցին Կովկասից: Դրանից հետո մեր աշխատանքները փոքր ինչ կանգ առան:

1918թ. Անդրկովկասյան հանրապետութիւնների կազմվելուց հետո, դաշնակցութիւնը սկսում է յերկրի ներսում ազգային տեր-րիտորիայ «Բյուրեղացումը» ինչպէս այդ ասում էյին իրենք: Դաշնակցականները ծրագրել էին մեր շրջանից վոչնչացնել Թուրքա-կան գյուղեր՝ Վարդանլու, Սարալ, Ղուրսալու և այլն: Այդ շրջանում եր, վոր մենք կապ հաստատեցինք Ալեքսոլի կոմ. կազմակերպու-թյան հետ: Վարդանլու գյուղի կոտորածի ժամանակ 18 թ. մարտ ամսին ցույց կազմակերպեցինք դաշնակները բարբարոսության դեմ: Մեր դեմոնստրացիան հասարակական ժողովում ֆուսց անհետևանք. դաշնակները շարունակում էին ավերել Թուրքական գյուղերը: Նը-րանց դործունեության դեմ արտահայտվողները յենթարկվում էին հալածանքի: Մենք այնքան թույլ էինք, վոր նույնիսկ Թուրք յե-րեխաներին ու կանանց չկարողացանք մեր ուզած ոգնութիւնը ցույց տալ, վորովհետև դաշնակցութիւնն արգելեց այդ: Նման պայ-մաններում մեր կազմակերպութիւնը հնարավորութիւն չունեցաւ ծավալելու իր աշխատանքները:

Քաղաքում 19 թ. հատ ու կենտ ընդշիվիկները յերբեմն հավաք-վում և գրականությամբ էինք զբաղվում, մինչև վոր նույն թվի հուլիսին ընկ. Պանոյանի միջոցով վերստին կազմակերպում ենք նոր բլիշ, վորը մի քանի ամսից հետո աճում է: Արմենկոմի և Յերկ-րային կոմիտեյի հետ կապը պահպանվում էր Ս. Մարտիրոսյանի ու Պանոյանի միջոցով: Պետք է ասել, վոր մենք Յերկրային կոմիտեյից զրականութիւն և դիրեկտիվներ ավելի շատ էինք ստանում, քան Արմենկոմից:

Քաղաքի կազմակերպչական բյուրոյին հաջողվում է շրջակա գյուղերում ևս ծավալել աշխատանքը: Հաջիդարա գյուղում՝ Մ. Գե-վորգյանի, Ժ. Արեշյանի և ուրիշների ղեկավարությամբ կազ-մակերպվում են բլիշներ. նրանք աշխատանք էին տանում և հարևան գյուղերում: 20 թ. հունվարից մեր կազմակերպու-թիւնը սկսում է ավելի աճել և խորացնել աշխատանքները: Մ. Գրիգորյանի, Վաղ. Մռավյանի և Վ. Վարդանյանի ջանքերով կանո-նավոր աշխատանքներ ենք տանում նաև Ամերկոմի բանվորների և ծառայողների շրջանում:

Յերկաթ գծի բլիշի և այնտեղ աշխատող Ռուբեն Վոսկանյանի շնորհիվ, մեր կապն ավելի ուժեղ և սխտեմատիկ էր Ալեքսոլի կազ-մակերպության հետ, քան Յերեվանի:

Բազմի խորհրդայնացումից հետո վորոշեցինք մի ընկերոջ ու-ղարկել Յերեվան, մի ուրիշին ել Ալեքսոլ՝ իմանալու մեր մոտ ա-պագայի գործողութիւնների մասին: Այդ յերկու ընկերների ստա-

ցած պատասխանը հետեւեալն էր, այն է Արմենկոմի ասել է — «հայսնեցեք, վոր ամեն կարգադրութիւն կլինի մեզանից»։ Ալեքսպոլը թէ «սիգնալ կսանք, հետեւի մեզ»։ Այդ յերկու կարծիքների մեջ մենք պետք է վճռելինք մեր գործունեութիւնը, յերբ մայիսի 1-ից անմիջապէս հետո Ղարաքլիսա յեկավ ընկ. Սանոյանը։

Մենք ընկեր Սանոյանին տեղավորեցինք կայարանին մոտիկ մի ընկերոջ տան այն մաքուր, վոր մոտիկ լինի կայարանի բջիջից։ Ալեքսպոլի սպասամբութեան մասին հեռախոսով մենք անմիջապէս իմացանք, հավաքվեցինք Սանոյանի մոտ. բոլորս վոգեւորված էինք. առաջարկում էինք անմիջապէս նույն գիշերը զինաթափ անելը դաշնակցականներին, ձերբակալել տեղի իշխանութեան պետերին և ուղարկել Ալեքսպոլ։ Հիշում եմ, թէ ինչպէս ընկեր Սանոյանը մեր վոգեւորութիւնը զսպեց։ Մենք պնդում էինք, թէ վաղվան գցելը գործը կուշացնի, իսկ ընկ. Սանոյանը ինչպէս Արմենկոմի ներկայացուցիչ, առաջարկեց թողնել մինչև վաղը, վորպեսզի խոսի Արմենկոմի հետ։ Մինչև հիմա ել ինձ հայտնի չէ, թէ խոսեց Սանոյանը Յերեւանի հետ և կամ ինչպէս եր խոսելու, քանի վոր նա թաղնված էր։ Առավոտյան դարձյալ հավաքվեցինք ընկ. Սանոյանի մոտ։ Ալեքսպոլը հեռագրով պնդում էր, վոր անհրաժեշտ է իրենց անմիջապէս հետեւել և հրահանգներն ու առաջարկները կատարել։ Ընկ. Սանոյանը կասկածում էր, վոր Ալեքսպոլը հաջողութիւն կունենա։ Վորոշվեց այդ ուրը տեղերում ունենալ ժողովներ, կապվել գլուղերի հետ, սպասել Լոռի ուղարկած ընկերոջ վերադարձին, պատրաստել միլիցիային և զինվորներին, վորոնք պետք է գործելին հեղափոխական կոմիտեի հետ և գիշերն անցնել գործնական քայլերի։ Կազմեցինք գործողութեան ծրագիր և ձերբակալութեան յենթակա դաշնակների ցուցակը, բայց ցերեկվա ժամը 2-ից դաշնակները մեզ սկսեցին ձերբակալել։ Վորովհետև ընկերներից մի քանիսը թաղնված էին, մի քանիսը գնացել էին գլուղեր, այդ առաջին ձերբակալութեանը յենթարկվեցինք յես, Վ. Մուսկանը, Յե. Հայրապետյանը և Մ. Գրիգորյանը։

Մեզ ձերեակալելուց մի յերկու ժամից հետո մեզ մոտ է գալիս գավառապետ Պարույր Ղարիբջանը. ընկերներն ոգտվելով նրա քաղաքավարի վերաբերմունքից, խնդրում են ինձ ազատել, ուղարկել տուն պատճառաբանելով, վոր տեղներս անհարմար է։ Ղարիբջանը զիջում է և յերեկոյան ինձ թողնում են տուն՝ հանձնարարելով մի զինվորի հսկել։ Յերեկոյան ժամը տասին յես գաղտնի ճանապարհով, ոգտվելով անձրեային գիշերից գնում եմ Սանոյանի մոտ մեր անելիքների մասին իմանալու։ Ընկ. Սանոյանը վոչ մի

տեղեկութիւն չունենալու և Նիւ Երկուստեքը ընկ-
 թանդանին ըստ յերեւոյթին չեյին հաղորդել, վոր անհրաժեշտ է
 անմիջապէս հետեւել ապստամբութեանը: Դրութեանը բաւական
 լուրջ էր, գլուղերն ուղարկած ընկերներից տեղեկութիւն չկար.
 սպասողական դրութեան մեջ ելինք: մինչդեռ իմ հավաքած տեղե-
 կութիւնները ցույց եին տալիս, վոր դաշնակցութեանը պատրաստ-
 վում է հարձակում գործել մեր դեմ: Յեթե մենք ուղենայինք այդ
 դիշերն և յեթ, կարող եյինք մեր ուժերով ձերբակալել զաւառա-
 պետին և մի քանի այլ պաշտօնական անձանց, և յեթե մինչև ա-
 ռաւոտ հայտնեյինք Ալեքսանդրի հեղիւմին, վոր ապստամբվել ենք,
 նրանք կարող եյին մեզ ողնութեան զալ: Իսկ մյուս կողմից լավ
 կլինէր Ալեքսանդրի ապստամբութեան հաջողութեան համար: Մենք
 նորից մնացինք անվճարական: Ընկերներից մի քանիսն արդեն բան-
 տումն եյին, մի քանիսը գլուղերում: Այդպիսով փաստորեն մենք
 այդ դիշեր ևս վոչինչ չարեցինք: Ընկ. Պանդանը ինձ պատմիրեց,
 վոր ինչ կերպ ուղում է լինի, տեսնվեմ քաղաքի բոլոր ընկերների
 հետ և լուսաբացին լուր տամ Հաջի Ղարաբի ընկերներին, վոր անպատ-
 ճառ մյուս դիշերը դան Ղարաբախի տ' իշխանութեանը գրավելու: Այդ
 դիշերն իմացա, վոր Վարդանյանը, Զ. Աշրաֆյանը և Կոտիկը կազ-
 մակերպել ու պատրաստել են զինվորներին, միլիցիային իրանք
 գնացել են անտառ, վոր առավոտը վաղ կապվեն Հաջի-Ղարա գլու-
 դի հետ: Թորոսյանը Լուսուց դեռ չէր վերադարձել:

Այդ յերեկոյ յերկու միլիցիոներներ, մեր տանն ինձ ձերբակա-
 լեցին, դուրսը նրանց միացան յերկու մաուզերիստներ: Բանտի
 ճանապարհին նրանցից իմացա, վոր ինձ հասցեագրած մի գաղտնի
 նամակ են բռնել: Հարցաքննելիս յես կատեգորիկ կերպով հրաժար-
 վեցի պատասխանելուց և խնդրեցի առավոտեան հարցաքննել: Նը-
 րանք համաձայնվեցին և կրկին տարան ացյալ որվա ձերբակալված
 ընկերների մոտ: Սպասում եյինք, վոր գուցե դիշերն ընկերներին
 մի բան հաջողի անել: Սպասողական դրութեանն անտանելի դար-
 ձավ, որվա հոգնածութեանից քնեցի սեղանի վրա: Գիշերն ընկեր-
 ների ձայնից զարթնեցի և չ'զարմացա, վոր բոլոր ընկերները բռ-
 նվել են: Պատմեցին, վոր Հաջիղարաբի ընկերները մի խումբ գլու-
 դացիներին հետ զինված յեկել և քաղաքի ծայրամասից փորձել են
 գնալ միլիցիայի զորանոցը, չհասած բռնվել են: Գլուղի ընկերնե-
 րի մեծ մասին հաջողվել է փախչել, բռնվել են Մ. Գեվորգյանը,
 Ժ. Արեշյանը, Վ. Վարդանյանը Զ. Աշրաֆյանը, Լևոնը, Լուի գնա-
 ցած ընկեր Թորոսյանը և ուրիշները: Առավոտեան բանտ բերեցին
 Ալեքսանդր գնացող յերկու ընկերներ ևս—Խ. Հովսեփյան և Ն. Զա-

վարյան. ապա բռնվել եր Դիլիշանից մեզ մոտ յեկող Յերկրային կոմիտեյից ուղարկված մեկ ուրիշ ընկեր Յվազ անունով: Յերկու որում Ղարաքիլիսայի շրջանից, Ալանվերդուց, Դիլիշանից ձերբակալեցին մոտ 50 հոգու և բոլորին տեղափոխեցին Ալեքսոլ: Քանոյանին, Վոսկանյանին և մի քանի ուրիշ ընկերներին հաջողվեց փախչել: Յերկաթգծի բլիթից բռնված ելին Հայրապետյանը, Զորանյանը, Ա. Այվազյանը, Յուզբաշյանը, ընդամենը 7 հոգի. մնացածների ազդատունները չեմ հիշում. Ալանվերդուց Շեստակով, Շչուբով և ուրիշ:

Ալեքսոլի ապստամբությանը ճիշտ ժամանակին հետևելով, ինձ թվում է, վոր Հայաստանի մայիսյան ապստամբության գործին շատ ոգնած կլինեյինք: Մեր թուլությունը պետք է բացատրել մեր անփորձությամբ—անվճռականությամբ ընդհանրապես և Ալեքսոլի կազմակերպության անփութությամբ, վոր նրանք 3—4 ժամվա հեռավորության վրա, նախքան ապստամբությունը մեզ հետ չկապվեցին, մարդ չուղարկեցին: Պետք է այդ կապը այնպես լիներ, վորպեսզի մենք և Ալեքսոլը միաժամանակ սկսեինք. Ալեքսոլի ընկերները միանգամայն մոռացել էին, վոր Ղարաքիլիսան դաշնակցության կազմակերպության ուժեղ գավառներից մեկն էր:

Վերգուց Մխիթարյան

ՍՈՒՐՄԱԼՈՒ

ՀԻՉՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍՈՒՐՄԱԼՎԻ ԳԵՎԵՈՒՅ

Սուրմալվի գավառը դաշնակցական կառավարության ամենաուժեղ հենարաններիցն էր. այդտեղ կենտրոնացած էյին դաշնակ մավգերիստ տերրորիստները: Գավառի աշխատավորությունը չտեսնված ծանր որեր եր ապրում: Չտեսնված սով եր... Գյուղերի մեջ, կամ ճանապարհներին սովից այլանդակված դիակներ, կամ ուռած աչքերով մարդկային ստվերների կպատահայիք ամեն քայլափոխում: Յեթե դրան ավելացնենք գյուղական կուլակների չտեսնված սպեկուլացիան, պատկերը լրիվ կլինի: Մի բաժակ թանով կանացի վոսկյա զարդարանք գնելը, կամ մի փութ ցորենով մի այգի գնելը սովորական յերևույթ եր: Այդպիսով բոլոր գյուղերում հողերը, այգիները և այլ հարստությունները մի քանի ճարպիկ կուլակների ձեռքն եր հավաքվում, վորոնց և փաստորեն պատկանում եր գյուղի իշխանությունը: Ահա անտեսական ու քաղաքական այս պայմաններում պիտի աշխատեր մեր կազմակերպությունը, վորն աշխատանքն սկսելիս այդտեղ ուներ միայն մի քանի անհատ կուսակցականներ, յերեքը Յերևանի սպարտակ կազմակերպությունից (Հ. Հասրաթյան, Խ. Նազարյան և Ա. Մուրադյան), վորոնց հետ միացավ Լևոն Ղազարյանը:

Յեթե չեմ սխալվում 1919 թվի դեկտեմբերին եր, վոր մեզ կուսակցական անհատ ընկերների՝ Ալահվերդյանի, Ավիսի կողմից հրահանգվեց աշխատելու նաև զորքի մեջ: Այդ շրջանից ըսկսած մեր աշխատանքն ավելի լուրջ բնույթ ընդունեց: Հաճախ լինում էյինք գյուղերում ու տանում մեր գաղտնի կուսակցական աշխատանքը: Հավաքում էյինք գյուղացիներին մի տաք անկյուն (գոմի ողա) և սկսում մեր ագիտացիան, հարց ու փորձը, և այդպիսով աստիճանաբար մեր շուրջը համախմբում գյուղի չքավորությունը: Ամեն մի գյուղում զգուշաբար դուրս էյինք քաշում ակտիվ տարրերին (պատերազմական գերիներ, գործազուրկ բանվորներ և այլն), և նրանցից կազմակերպում մեր կոմբիշները:

Ամբողջ շրջանում ունեյինք 17 բլիշ, վորից 14-ը գորամասերում, որինակ՝ 8-ը գնդի 3-4 վաշտում, պարետային վաշտում, հեծյալ հետախուզական գնդում և այլն: Գյուղական յերկուսն էյին— Ալիդամար 1—2 հոգի, Ալիթլու—3 հոգի:

Մի բջիջ ևս ունեւինք Իգդիրում. դա փոստ-հեռագրական ծառայողների բջիջն էր, բաղկացած 6—7 հոգուց:

Միայն գիշերներն էինք լինում կենտրոնում, իսկ այդ ժամանակն էլ անց էինք կացնում զորքի մեջ, վաշտերում, արտիլերիայում:

Ապրիլի կեսերին մենք արդեն պատկառելի ուժ էինք. զորքը փաստորեն մեր ձեռքին էր, վորովհետև յուրաքանչյուր վաշտում ունեւինք մեր կոմբիլիսները կամ համակրողները: Դյուղի չքավորութեան համակրանքն էլ մեր կողմն էր: Դեռ չեմ խոսում այն գյուղացիների մասին, վորոնք հետագայում մեծ դեր խաղացին փետրվարյան ուրերին (Այլի-Ղամար, Ալետու և Թեջրու գյուղերում): Փոստհեռագրատունն էլ նույնպես մեր կոմբիլիջն էր ղեկավարում,

ՍՈՒՐԵԱՌԻԻ ԲԻԿԻ ԿԱԶՄԸ

Սյուրան Բաբեկոս

Մուրադյան Արաֆ

Վարդանյան Հրաչյա

վորոնք միջոցով ստանում էինք բոլոր գաղտնիքները: Ապրիլի վերջերին էր, յերբ շոֆերների միջոցով ստացանք մեծ քանակութեամբ բրոշուրներ ու թռուցիկներ՝ մայիսի մեկի ցույց կազմակերպելու համար: Բայց մենք վորոշեցինք բացարձակ դեմոնստրացիայի դուրս չգալ, վորպեսզի չցուցադրեինք մեր ուժը, վորովհետև մեր կազմակերպութիւնը գլխավորապէս զորքի մեջն էր և մենք տրամադիր էինք մայիսի մեկին ապստամբվել:

Կառավարութեան ներկայացուցիչները մայիսի մեկին մեզ մայովկայի էին կանչում. գյուղամեջ էին հավաքել բոլոր խանութպաններին, իսկ գավառապետն էլ մեզ առաջարկում էր նրանց առաջ ճառ արտասանել:

Իհարկե, մենք հրաժարովեցինք այդ ձևի մայովկայից: Այդ գիշեր մենք բոլոր կազարմաները և մեր բջիջները վորդեցինք թռուցիկներով ու բոլշեկյան բրոշուրներով:

Զնայած դրան, մենք հիմնական խնդիրը համարում էինք ա-

ապստամբության պատրաստվելը՝ վորի համար տենդային աշխատանք էլյնք տանում։ Մեր գաղտնիքը չիմանալու համար նույնիսկ բոլոր կոմունիստ ղեկավորներին կարգադրված էր յենթարկվել ղեկավորական բոլոր ցերեմանիաներին—նույնիսկ պատվինշան տալ ի հարկէ այդ բոլորը մեր հետագա հաջողութիւնների համար։

Ապստամբության որերը շատ շուշացան։ Ազդեցիկի սովորական զացիայի յենթարկվելն ու մայիսի մեկն առաջին հարվածն իջեցրին դաշնակցության կառավարության գլխին և նա սկզբում իրան կորցրեց... Մաստան խանդավառութեամբ էր լսում ու ապրածում Կարմիր բանակի հաջողութիւնների մասին և մայիսի մեկից սկսած բոլոր գավառներում ստորհամարում էր խանդավառութեամբ փոխվեց խուլ դժգոհութեան—այդ ապստամբության։ Նույնը յեղավ սակ մեզ մոտ։ Դժգոհութեան կախան յեռում էր։ Մեզ համար էլ լուրջ դրութիւն էր ստեղծվել, մաստան ապստամբության էր կանչում և պահանջում էր այդ ապստամբութիւնը ղեկավարել։

Քմարապետներն ու մովզերիստները Սեպուհի գլխավորութեամբ, մեր գավառից հեռանում են դեպի Ալեքսոյ, այնտեղի ապստամբութիւնը խեղտելու, իսկ կենտրոնից մեզ ապստամբության հրահանգ չկա։ Կարծես մենք սկսում ենք մասսայի պոչից գնալ։ Անմիջապես մի քանի ընկերներով խորհրդակցում ենք, վորոշում ընկեր Հասրաթեանին կենտրոն ուղարկել, շուտափուլից կերպով ծանոթանալու իրերի դրութեան հետ և ծանոթացնել կենտրոնին մեր դրութեան հետ։ միաժամանակ շտապ ապստամբության հրահանգ բերելու։

Յես մնում եմ աշխատանքը շարունակելու։ Այդ որը և յեթ մի քանի ղեկավորական ընկերների հետ մենք ցուցակագրում ենք բոլոր ղեկավորական և մթերքային պահեստները։ Դյուղական կոմբիլիներին հրահանգվում է յերեք հոգուց հեղկոմներ ընտրել և հետագա հրահանգն ոտանալիս, վերցնել իշխանութիւնը։ Քաղաքի կոմբիլիներին (գլխավորապես ղեկավորական) հրահանգվում է այդ գիշերը մերոնցից պահակներ նշանակել և ժամի 8-ին մեկական ներկայացուցիչ ուղարկել ժողովատեղին։

Ամսի 7-ի գիշերն էր. հավաքվել էին բոլոր բլիշներից 17 հոգի (հեռու ընկած մի այգում, Ամասիայի սենյակում)։ Բոլորը վաճառականապես ապստամբութիւն էին պահանջում։ Մտքերի փոխանակութիւնից հետո վորոշվում է ընտրել Սուրմալիի գավառի ղեկավորանդափոխական կոմիտե—Ծ հոգուց, յերկու թեկնածու։

Կոմիտեն վորոշում է ապստամբվել։ Կոմիտեյի կազմի մեջ էին Ա. Մուրադյան, Մարկոս Յելոյան, Ալեքսանդր արտիլերիայից, Հրա-

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐ

ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՉԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

Մի կողմից դավառի տնտեսական անտանելի վատթարացումը, մյուս կողմից բջիջային աշխատանքների կենդանացումը և Ադրբեյջանի խորհրդայնացման լուրերի տարածումը, իսկ մյուս կողմից Կարմիր բանակի մուտքը Ղարաբաղ, միանգամայն փոխել ելին Զանգեզուրի քաղաքական կյանքը։ Շուշու ազգային կոիֆներից և կոտորածներից ազատվելով—դավառ եր յեկել Շուշու կազմակերպության և Ղարաբաղի կոմիտեյի անդամ ընկ. Բեջանյանը (Հակոբ Կամարի)։

Ընկ. Բեջանյանը դավառի կենտրոնում ապրում եր գաղտնի, վորը և կարճ ժամանակվա ընթացքում ծանոթանալով կազմակերպության ընդհանուր աշխատանքների հետ, ընտրվում ե գաղտնի կոմիտեյի նախագահ (5 մայիսի 20 թ.). այդ իսկ ժամանակվանից Զանգեզուրում բլիժներն սկսում են աշխատել մեկ կենտրոնի ղեկավարությամբ, վորպիսի աշխատանքների համար նոր կոմիտեն իր առաջին կոչն եր ուղղել դավառի բոլոր գյուղական կազմակերպություններին հետևյալ բովանդակությամբ՝

Շրջաբերական

Ռուս. Կոմ. Կուսակց.
Զանգեզուրի Կենտրոնական Կոմիտե

Ծ Ա Ն Ո Ւ Ց Ո Ւ Մ

№ 1

6 մայիսի 1920 թ.

Ք. Գորիս

Մրանով Ռուս. Կոմ. Կուսակց. Զանգեզուրի Կենտ. Կոմիտեն հայանում ե Ռ. Կ. Կ. բոլոր գյուղական կազմակերպություններին և ընկերներին.

1. Վոր ամսիս 5-ին ժամանակավորապես վերընտրվել և փոխվել ե վերոհիշյալ կոմիտեյի կազմն, առանց դավառական ներկայացուցիչների, վորոնցից նա սպասում ե ժամանակավոր լիազորություն մինչև կոմիտեյի մոտակա կանոնավոր ընտրությունը։

2. Վոր Կենտ. կոմ. միանգամ վերջ տալով կազմակերպությունների թուլլ և անդիսցիպլին գործունեյությունը, դնում ե կազմակերպչական գործը կոմունիստական անշեղ հիմունքներով և ընդատաջ գնալով մոմենտի պահանջին, նա կոչ ե անում բոլոր ընկերներին սթափվել և յեկնել կուսակցական ամհնանամառ աշխատանքի։

ԿՈՄԻՏԵՑԻ ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Զ. Կամարի
ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ Մաշուրյան

Քաղաքական գրութիւնը միանգամայն փոխված եր. Ղարաբաղի խորհրդայնացման հետեանքով դաշնակցական խմբապետների ծրագրները (Ղարաբաղի հայաստանացումը) արդեն իսկ ջուրն ընկնելով, վերջիններս կիսազինաթափ կերպով յետ ելին նահանջում Ղարաբաղից Կարմիր բանակի ճշման տակ: Գավառի տեղական աշխատավոր յերիտասարդութիւնը գասալքված կերպով փախչում ելին գյուղերը, մասսայական դժգոհութիւններն ավելի ելին ուժե-

ՋԱՆԳԵՋՈՒՐԻ ՍԻՍԻՆ-ԽՆՁՈՐԵՍԿ ԶԲՃՆԻ ՌՀԿ-Ի ԿԱԶՄԸ

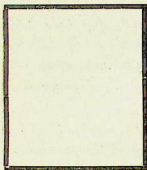
Թարայան Հ.

Կամար Հ.

Աղոնց Թումաս

Մկրչյան Խրիստափոր
(Գնդակահարված*)

Տանին Հակոբ

Սեդուբարյան Իսկանդար
(Գնդակահարված*)

դացել դեպի դաշնակցութեան բռնի դիկտատուրան, մանավանդ, յերբ այդ որերին Զանգեզուրի սահմանում կանգնել եր արդեն ռուսական Կարմիր բանակը, վորին վաղուց սպասում եր գավառի աշխատավորութիւնը: Գյուղերում ալլեւ տեղ չեյին տալիս դաշնակցական խմբերին և հրաժարվում ելին նրանց վորեւ պարենային ոգնութիւն հասցնելուց: Ահա այսպիսի պայմաններում դաշնակցութիւնը միայն մի հիմնական անելիք ունեւր—դա Սիսիանից Քեշիշքենդ տանող գծի ապահովումն եր (փախչելու համար), վորպիսի նպատակներն իրագործելու տեսակետից կատաղի հալածանքներ ու

*) Այս ընկերների նկարները չկարողացանք գտնել:

բանտարկություններ ելին կազմակերպիլ Սիսիանի գյուղը շինելի դեմ:

Վորքան հալածանք, այնքան և ուժեղանում էր կոմունիստական շարժումները գավառում. Սիսիանի այդ ճնշումների արդյունքը յեղավ ալն, վոր մայիս ամսի 15-20-ը շրջանի մի շարք գյուղերում տեղի ունեցավ մասսայական ապստամբություն՝ շրջանի Կոմ. կազմակերպության ղեկավարությամբ (ապստամբիլ ելին Շաղաթ, Բոնակոթ, Ղարաքիլիսա, Ալիաթիան, Աղբյանդ և Բալակ գյուղերը) կազմակերպված էր հեղափոխական կոմիտե—հետեյալ ընկերներէից՝ Ագոնց, Տանին, Ղազարյան Պատմական և թեկնածու Մ. Գրիգորյան (տես. Հեղկոմի արձանագրություն): Բանտարկված ելին շրջանում յեղած գաշակցական իշխանության ներկայացուցիչները: Շրջանային Կոմ. մունիստական կազմակերպության ղեկավարությամբ ապստամբությունը Սիսիանում տեւց մինչև մայիսի վերջը:

Ստեղծված գաշակցական ռեակցիայի հետևանքով Գավառական Կոմիտեյի գործունեությունը այդ որերին, ավելի խիստ անլիզալ բնույթ էր ստացել. մայիս ամսի առաջին որերին, յերբ դեռ բացի Սիսիանի շրջանից մյուս շրջանները բացարձակ շարժումներ չեյին սկսված, գավառական կոմիտեն Սիսիանի ապստամբությունը ղեկավարելու համար դործի չեր անցել: Մեր աշխատանքներն այդ որերին մյուս շրջաններում կայանում էր նրանում, վոր կազմակերպում ելինք բողոքի ցույցեր՝ Սիսյանի շրջանում տեղի ունեցող հալածանքների առթիվ, վորպիսի բողոքի ժողովներից մեկը տեղի ունեցավ Խնձորեսկ գյուղում 20 մայիսի 1920 թ. վորտեղ և ընդունվեց հետեյալ բանաձևը.

«Մենք Խնձորեսկի ղինվորներս և գյուղացիներս լսելով մի շարք հալածանքների մասին, վորոնք տեղի յեն ունենում Սիսիանում հեղափոխականների դեմ այս ներկա քաղաքական պայմաններում—հայտնում ենք մեր բողոքն այդ առթիվ և խնդրում ենք դադարեցնել Զանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության պաշտպանողների հալածանքը, հակառակ պարագայում պատասխանատվությունը ընկնում է անմիջապես կառավարության վրա»:

(Սույն բանաձևը փոստի միջոցով ուղարկված է Գորիսի դաշնակցական կառավարությանը 1920 թ. 21 մայիսի):

Իսկականի հետ ճիշտ է ԹԱԹԱՐՅԱՆ

Մի կողմից այն, վոր Կարմիր բանակը Շուշին գրավելով մոտենում էր Զանգեզուրին, իսկ մյուս կողմից Սիսիանի շարժումները և բողոքի ցույցերը՝ գաշակցական խմբապետների համար խու-

ճապարակն դրուեթյուն եր ստեղծել: Ամենուրեք ուժեղացված էյին հսկողությունը մեր աշխատանքների վրա, վորի հետևանքով մայիս ամսի 22-ին գեներալ Մելիք-Յուլյանին հաջողվեց բանտարկել գավառային կոմիտեյի նախագահ ընկ. Բեջանյանին, վորին և իսկույն ուժեղ պահակների հսկողությամբ ճանապարհեցին դեպի Ղարաբաղի սահմանը—Դոոյի և Նժդեհի տրամագրության տակ: Այդ բանտարկման լուրը խնձորեսկու կազմակերպությանը հասնելով, նույն յերեկոյան 22-ին մայիսի, կազմակերպության ընդհանուր ժողովը (ժողովին ներկա յեր գավառական կոմիտեյի անդամ ընկեր Սիլանյան և շրջանային կոմիտեյի նախագահ Թաթարյանը). ժողովը վորոշեց զինված ուժի միջոցով բանտարկյալին յետ վերցնել. կազմակերպելով 10 հոգուց բաղկացած մի իմբակ, գլխավորությամբ կոմիտեյի անդամ ընկ. Ղավալյանի: Նույնանման աշխատանքներ կազմակերպելու համար հատուկ սուրհանդակներ եր ուղարկվել շրջակա գյուղերը (Տեղ, Կորինձոր) և այդպիսով մայիսի 23-ին Ղարաբաղի սահմանին չհասած բանտարկյալը իվեց վոստիկանության ձեռքից անհայտացվեց խնձորեսկ գյուղում:

Դեպքի լուրը գավառի գեներալ կոմիսարին հասնելուց—կազմակերպված եր ամենախիստ խուզարկություններ բանտարկյալին գտնելու համար, սակայն այդ բոլորն իզուր անցավ. խնձորեսկի բլիշը ընկ. Բեջանյանին պահելով—մայիսի 24-ին գյուղից տեղափոխեց մոտիկ անտառները:

Խնձորեսկ գյուղի բլիշն իր գործնական աշխատանքներն այդ որերին այնքան եր ուժեղացրել, վոր արդեն իսկ հայտնի յեր դաշնակցական իշխանությանը: Զինվորական շտաբը, վոր ապրում եր խնձորեսկում—տեղյակ լինելով բլիշի այդ որերում ունեցած ժողովներին ու վորոշումներին, այնուամենայնիվ չեր համարձակվում վորևե՛վ զճական քայլ անելու:

Խորհրդային պրոպագանդան տարածված լինելով գավառում, այլևս դաշնակցությանը հնարավորություն չպետք է լիներ Զանգեզուրը իր հենարանը դարձնելու, քանի վոր մասսայական շարժումները խփում էյին նրա թիկունքից: Կարմիր բանակի առաջխաղացումից հետ նահանջող Դոոյի ու Նժդեհի բանակները Զանգեզուրում մնալ չպիտի կարողանային—և նրանք նահանջման ուղին բռնելով պատրաստվել էյին թալանի մատնելու Զանգեզուրի աշխատավորության ունեցվածքը. վորպիսի դրուեթյունից գավառը փրկելու, նահանջող թշնամուն թիկունքից հարվածելու և Կարմիր բանակի մուտքն արագացնելու համար, գավառական կոմիտեն (վորը ապրում եր անտառներում) իր № 17 շրջաբերականում (26-ին մայիսի

1920 թ.) հրահանգել եր խոնորեակու կազմակերպությանը՝ պահս-
րաւսմել զինված ուժի միջոցով կանխելու այդ թալանը յեմ բույլ
չսալ, վոր քեւամիկն իրագործի իր նպատակը - Զանգեզուրի նկատ-
մամբ (տես հրահանգն ուղղված խոնորեակու կազմակերպությանը):

խոնորեակ գյուղի կազմակերպությունը, վորն այդ որերին ու-
ներ 70-80 անդամ և համակրող և միաժամանակ կազմակերպչորեն
դեկավարում եր նաև շրջանի միշարք գյուղեր (Տեղ, Գողթն, Գյու-
րու, Ալիդուլի, Քարաշեն) մայիսի 26-ի յերեկոյան ստանալով գաւ-
կոմի այդ հրահանգը, պատրաստվել եր զինված ապստամբության.
զենքի տակ եյին կանչված գյուղի համակրող յերիտասարդները
100-150 հոգի. ապստամբական այդ ժողովը այնքան եր բազմա-
մարդ, վոր սկսվելով յերեկոյան ժամը 10-ից տեղ մինչև առա-
վոտյան լուսարացը: Այդ նույն դիշերվա մեջ տպագրվեց ապստամ-
բական դրոշակը, վորի վրա գրված եր «Կեցցե խորհրդային Իսլա-
նուքյունը Զանգեզուրում, Կեցցե Կարմիր խոնորեակը»: Հատուկ
հրահանգներ եր ուղարկված շրջակա գյուղերին՝ պատրաստվելու
զինված ապստամբության համար: Կտրված եյին շրջանից գավառ
տանող հեռագրաթելերը և գլխավոր ճանապարհները:

Լույս 27-ի առավոտյան, լուսարացին խոնորեակ գյուղում,
(վորը այդ ժամանակ համարվում եր 2-րդ շրջանի կենտրո-
նը), հայտարարված եր խորհրդային Իշխանություն, բանտարկ-
ված եյին դաշնակցության շրջանային թե զինվորական և թե վար-
չական բոլոր պաշտոնյաները (կապիտան Ամիրխանով, Կապլանով,
Գրիվայան և այլն): Գրավված եյին ամբողջ ռազմամթերքների պա-
հեստները, կազմակերպված եր կոմիսարիատ, վորը գրավել եր գլ-
խավոր ճանապարհները ընդդէմ Դրոյի ու Նոգինի բանակներին:

Ապստամբությունն ընդհանուր դարձնելու համար այս անգամ
արդեն գավառային Կոմիտեն գործի անցնելով—հատուկ ձեռագիր
կոչեր եր բաց թողել և ուղարկել թե Սիսիանի աշխատավորությա-
նը և թե գավառի մյուս մի շարք գյուղըջիջներին. հատուկ նամակ
եր ուղղված Ղարաբաղի կազմակերպությանը:

Ապստամբությունը դեկավարելու համար կազմված եր հեղա-
փոխական կոմիտե, վորի կազմի մեջ եյին մտնում խոնորեակու
կազմակերպության անդամներ ընկ. ընկ. Հայկ Սիւլանյանը, Հ. Թա-
թարյանը, Գ. Մայիլյանը, Ա. Ղափալյանը, Ա. Մայսուրյանը, Եղգու-
բարյանը (ձախ եսեր) և Բագրատ Ղարաբոյոյանը, իսկ թեկնածու-
ներ—Ղ. Յուզբաշյան, Մակար Աղբաբյան և Ա. Զանոնց:

Ապստամբության լուրը Ղարաբաղից նահանջող Դրոյին և Նոգ-
ինին հասնելով—նրանք ավելի եյին արագացրել իրենց նահանջը:

և այսպիսով մայիսի 28-ին թշնամու կողմից գրավելով Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերը, այլևս հնարավորություն չեղավ շրջանի մի շարք գյուղերում ևս ապստամբություն կազմակերպելու. գրավված գյուղերից վոմանք փախել էյին և միացել ապստամբության հետ, իսկ վոմանք ծածկվել էյին գյուղերում:

Բացի Մնձորեսկից Սորհրդային իշխանություն եր հայտարարվել նաև Ալիդուլի գյուղում:

Չնայած այս բոլորին, յերբ մայիսյան հեղափոխական շարժումները Ձանգեղուրում արդեն մասսայական բնույթ եր ստացել, ինչպես Սիսիանում նույնպես ել Մնձորեսկու շրջանում, սակայն Կարմիր բանակի առաջ խաղացումը այդ որերին կանգ առնելով Ղաղաբաղում (հավանական է Գանձակի շարժումների հետեանքով) այդ ապստամբությունները Ձանգեղուրում յերկար դիմադրել անկարող յեղան: Կարմիր բանակի Ղարաբաղից առաջ չշարժվելը հնարավորություն տվեց դաշնակցական խմբապետներին իրենց գործը տեանելու և ճնշելու տեղի ապստամբությունը. և այսպիսով մայիսի 29 և 30-ին մի շարք կռիվներից հետո վերջնականապես զենքի ուժով ճնշվեց թե Սիսիանի և թե Մնձորեսկու այդ մասսայական ապստամբությունները, վորոնք կազմակերպված ղեկավարում էյին տեղի կոմունիստական կազմակերպությունները:

Մայիսյան այդ յերկու մասսայական հեղափոխական շարժումները ճնշվելուց հետո, ինչպես Սիսիանից, նույնպես և Ձանգեղուրից մի քանի տասնյակ կոմունիստներ թափառական էյին դարձել. Մնձորեսկու շրջանի և Սիսիանի միջանի շարք գյուղերում մոտ մեկ ամիս հայտարարված եր զինվորական դրություն, շրջապատված էյին ապստամբված գյուղերը. միայն Մնձորեսկից բանտարկված էյին մոտ 40 գյուղացիներ, գլխավորապես կոմունիստների ծնողները և պահանջ եր դրված բանտարկելու ապստամբությունը ղեկավարող կոմունիստներին, սակայն Ձանգեղուրի աշխատավորությունն այդ որերին պատրաստ եր կրելու բոլոր տեսակի տանջանքներ, միայն թե դաշնակցության ձեռքը չմատներ վորեւ կոմունիստի, վորի հետեանքն այն եր, վոր փախած կոմունիստները մոտ ամիս ու կես սարերում ապրելով, դաշնակցությունը չկարողացավ նրանցից վորեւ մեկին բանտարկել:

Դաշնակցական հերոսները վրիժառու լինելու համար և իրենց քաջություններին հատուկ—Մնձորեսկու ապստամբությունը ճնշելուց յերկրորդ որը բանտարկելով հեղկոմի անդամ ընկ. Իսկեևիդե Եֆուլբաբյանին և կոմունիստի հայր Մ. Ղարաբոյոյանին. մայիսի 30-ին 1920 թ. զենքի ուժով հավաքելով Մնձորեսկի գյուղացիներ-

բին, նրանց ներկայութեամբ գնդակահարեցին այդ յերկու ընկերներին: Այդ որը խնձորեսկու աշխատավոր գյուղացիութիւնը, վորեւե ցույց կազմակերպելու հնարավորութիւն չունեցաւ, քանի վոր գյուղը շրջապատված էր մօտ 1000 զինվորներով:

Սկզնական որերին փախած կոմմունիստներէ թիվը շատ մեծ էր. փախել էին նաեւ բոլոր համակրող և զինված ուժերը, սակայն չանցած 15-20 որ, այդ յերիտասարդների զգալի մասը վերադարձան գյուղ, վորոնք ղեկավարութիւն ստանալով փախած ակտիւ-վից, շարունակում էին բջիջային աշխատանքները տեղերում:

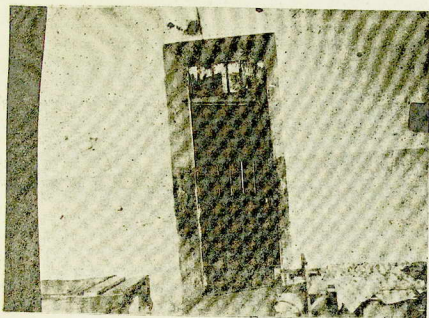
Թարսարյան Հարություն

ԲԱՆՏ—ԱՔՍՈՐ

ԱՂԱՎԵՐԴՅԱՆ, ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆ, ՂԱՐԻՐՋԱՆՅԱՆ

Այսօրվա պես հիշում եմ բայլեհիկների ոգոստոս 13-ի ապրա-
տամբությունը Յերեանի դաշնակցական բանտում:

Մեր բանտարկյալ ընկերները սեղմել էին իրենց շարքերը
ընկ. ընկ. Ալլահվերդյանի, Մուսայելյանի և Ղարիբջանյանի շուրջը:
Դաշնակցական կառավարությունը վորոշել էր վրեժխնդիր լինել

ՍՏՅՈՊԱՅԻ ԿՈՄԵՐԱՆ

Վահան Խորենու և Շիրինյանի (պարլամենտի անդամներ) մահվան
համար, վորոնց սպանել էին դադազաժ գյուղացիները Զանգեզու-
րում 1920 թ. ոգոստոս ամսին, և Հանսֆին տիրացու հոր—Ավետի-
քի—արժանավոր վորդի, տխրահուշակ դատախազ Վարդգես Ահարոն-
յանը, ձեռք եր զարկել իկատար ածել իր այս խայտառակ վորո-
շումը: Դահիճներն արյուն էին պահանջում, այդ սպանություն հա-
մար անմեղ կոմսոնիստներին, դաշնակցական կեղեքման տակ ճընշ-
ված հայ աշխատավորության այդ ճշմարիտ պաշտպանների ար-
յունը:

Բանտում մենք միտինգ կազմակերպեցինք և վորոշեցինք մեր ընկերներին բաց չթողնել:

Թախտերից հանած տախտակներով բանտի դռների յեռեկից բարրիկադներ կառուցեցինք, կապի համար հարևան կորպուսում աղդանքշան տվող պահակներ զրինք և սկսեցինք սպասել ամբողջ ցերեկը և ամբողջ դիշերը: Այդ ամբողջ ժամանակամիջացում վոչ վաք չհամարձակվեց մոտենալ բանտին. մեր հարձակումից վախենում եյին: Մենք սննդադուլ հայտարարեցինք: Հետեյալ որը, դաշնակցականների Արեւելյան Բյուրոյի նախագահության անդամներ Ոհանջանյանի, Պապայան Սոսորովի և Վրացյանի կարգադրությամբ, բանտը շղթայեցին պահնորդական դումարտակի և խմբապետ Սեպուհի ղուրամսերով: Դրին նաև զնդացիները:

Ինչպես յերևում էր, վորոշել եյին մեզ կռվով վերցնել: Բայց նախապես բանակցություններ սկսեցին մեր կողմից ընտրված ներկայացուցիչների՝ Մխչյան Լիպարիտի, Վաղարշակ Սանդամիրյանի և Լեոն Նալբանդյանի հետ, վորոնք հերոսաբար, տոկունությամբ ու խիզախորեն պաշտպանում եյին մեր ընկերներին, միաժամանակ նախազգուշացնելով բանտի դռների մոտ յեկած լիազոր Ղասաբյանին (վորն այժմ կենդանի չէ) և բանտապետ Ղուշչյանին:

Հինգ ըոպեյի ընթացքում հանձնվելու վերջնագիր ներկայացվեց մեզ: Մեր ընկերներն անխախտ մնացին: Յերբ մեզ առաջարկված պայմանաժամը լրացավ, հրամանը վորոտաց:

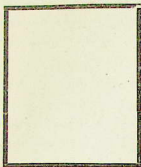
— Զարգել դռները:

Սկսվեց մուճի ու կացնի յեռանդագին մի տարափ: Յեւ վայն ժամանակ տեղի ունեցավ մի անմոռաց դեպք, վոր յերբեք չի ջնջվի ապստամբությանը մասնակցողների և բանտը շրջապատող զինվորների հիշողությունից:

Այն սենյակից, ուր հավաքվել եյինք մենք, բանտարկյալներս, փակել դռները և բանալին պահել,—բարձրացան «Մարսեյոզի» և «Ինտերնացիոնալի» առնական հնչյուններ: Տեսարանը վեհ էր ու սարսուղագեղիկ... Մեկ կողմից խիզախ և բարձրականչ յերգն էր հնչում, մյուս կողմից՝ դահիճների կացիւնների անվճռական, խուլ հարվածները:

Վերջապես դռները շառաչյունով տապալվեցին և խմբապետներն ու դաշնակցական միլիցիոներները բանտի վերին հարկի միջանցքը խուժեցին, ուր կոմունիստները, կամերայում փակված, հանդիստ սպասում եյին, մինչև վերջին մարդը մեռնելու և մեր փառապանծ ընկերներին բաց չթողնելու հաստատ վորոշմամբ:

ՄԵՅԻՍՅԱՆ ԱՊԱՏԱՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ԶՈՒՆՐԻՅ

Մասիկա

(Սարիղամիշի Ռէկ-ի անդամ զնդակահարված*)

Դալսոյան Արմենակ

(Ղամարուից—զնդակահարված)

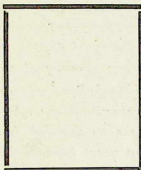
Ճուլուրյան Անդրանիկ Ադոկ

(Սարիղամիշի Ռէկ-ի անդամ—զնդակահարված*)

Տ.-Միքայելյան Փառնակ

(Ն.-Բայազետից—սպանված)

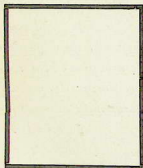
Վուսկանյան Սամվել

(Սարիղամիշի Ռէկ-ի անդամ—զնդակահարված*)

Իսկանդարյան Յեղիա

(Զանգեզուրից—զնդակահարված)

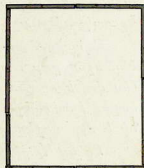
Նալբանդյան Լ.

(Սարիղամիշի ակտիվից*)

Անսոնյան Հ.

Սուրմալուից—զնդակահարված)

Կուխմալայիկին

(Սարիղամիշի Ռէկ-ի անդամ—զնդակահարված*)

*) Այս ընկերների նկարները չկարողացանք դնել:

Յեւ վրա յե հասնում վճռական պահը: Ի՞նչ անել: Դահլիճ Ղառաբյանը և Ղուլջյանը նորից՝ վերջնադիր են ներկայացնում— հինգ բողոքի ընթացքում բաց անել դռները և հանձնել զնգակահարութեան դատապարտված ընկերներին (նրանք, իհարկե, մեղայդ չասացին, այլ հայտնեցին, վոր իբր թե նրանց, ըստ հրամանի, Նոր-Բայազետ են փոխադրելու):

Տեսնելով վոչ վոքի չհանձնելու և մինչև վերջին մարզը մեռնելու մեր վճռականութիւնը և լավ հասկանալով, վոր այդ բողոքին դաշնակցականներն ու մառգերիստները վոչնչի առաջ կանգ չեն առնելու, ընկեր Ալլահվերդյանը, այս բյուրեղացած ազնվութեան մարմնացումն ու կախարդիչ հոգու տեր կոմսունարը, այս հրաշալի հոետորը հանգես յեկավ և այս խոսքերն ասաց մեզ.

— Ընկերներ, յես իսկապես համոզվեցի, վոր դուք, իրոք, վորոշել եք մեռնել մեզ համար: Հենց միայն այդքանն ել ինձ բավական եւ Այժմ յես հանգիստ սրտով կարող եմ մեռնելու գնալ, համոզված լինելով, վոր հեղափոխութեան գործը կապրի: Նա անձնը վեր կոմսունիստ ընկերների հուսալի ձեռքերումն ե գտնվում: Այդ գիտակցութիւնն ահա ավյուն ե ներշնչում ինձ ու թեվեր տալիս:

Ապա գեպի դահլիճները դառնալով՝

— Լավ հիշեցեք, հեղափոխութեան գործը չի մեռնի: Հայաստանի բանվորներն ու գյուղացիները տեր կդառնան իշխանութեանը: Իսկ դուք, իմացած յեղեք, վոր իմ թափվելիք արշան յուրաքանչյուր կաթիլի համար դուք կպատասխանեք ձեր հարյուրավոր համախոհների կյանքերով: Մի կարծեք, վոր ձեր չարագործութիւնը թագուն կլինա: Ինձ ճանաչում ե Մոսկւան, ինձ ճանաչում ե Բագու, և այն ընկերները, վորոնց հետ աշխատել եմ, վրեժխնդիր կլինեն իմ մահվան համար: Կեցցե՛ Հայաստանի Կոմսունիստական Կուսակցութիւնը: Մնաք բարով, ընկերներ:

Նրանից հետո դուրս յեկավ ընկեր Մուսայեւյանը, վոր յերկու ձեռներով բաց արավ իր կուրծքը, դեմ արավ և ասաց— «Յես մահից վախեցող չեմ, սպանեցեք ինձ հենց այստեղ, բայց դուք չեք կարող խափանել անխուսափելին, այն, վոր Հայաստանն ազատ կլինի և մեր գործը չի մեռնի»:

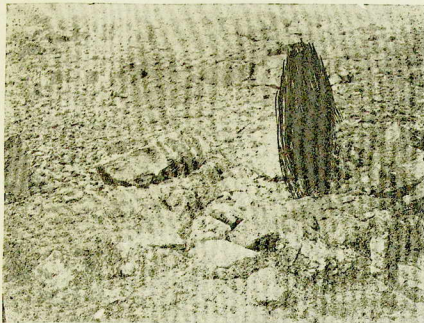
Ընկեր Ղարիբջանյանը դուրս յեկավ և ասաց.—

— Հայաստանի հողը մեր արյունով կնեքիվի և կդառնա կարմիր: Մի մոռանաք իմ խոսքերը — Հայաստանը խորհրդային կդառնա: Կեցցե՛ խորհրդային Հայաստանը:

Այնուհետև ընկեր Ալլահվերդյանը մեզնից պահանջեց բանալին,

դուռով դուրս կորզեց մի ընկերոջ մոտից ու սեպհական ձեռքով անձամբ հանձնեց դահիճներին:

Նրանց վերցրին, և մյուս որն առավոտյան կանուխ դուրս տարան բանտից: Նրանք գնում և «Խնտերնացիոնալ» ելին յերգում:

Ալլանվերդյանի, Մուսայելյանի յեվ Ղաթիբջանյանի գնդակահաւուման տեղը
(Փանաֆեռի տակ)

Քանաքեռի ճանապարհին նրանց տանջանքի յենթարկելով սպանեցին և դիակները փորձեցին ալրել: Բայց անձրևն ու ձյունը հանգցրին լափող անդուծ կրակը և պահպանեցին թանկագին դիակները, վերոնք հետո հանդիսավորապես հողին հանձնվեցին խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից:

Մ. Աղայան

ՍԵՎԱՆՆ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Զնայած լրանում ե 9 տարին այն օրից, յերբ մի խումբ կոմունիստներ և դաշնակցական կառավարությունից զժգոհ տարրեր թվով 27 հոգի, վորոնցից 14-ը Յերևանից և 13-ը Նոր-Բայազետից, դաշնակցական կառավարության կողմից աքսորվեցին Սևանա կղզին, բայց մինչև որս ել հիշյալ աքսորականների մասին մեր պարբերականներում վուշ մի հիշատակություն չի յեղել:

Հիշյալ ընկերների ձերբախալիւր և Սեանա կղզին աքսորվելը, վոր կապված է այն ժամանակվա դաշնակցական Հայաստանում տեղի ունեցող խոշորագույն անցքերի հետ. սրանով կաշխատեմ համառոտ կերպով ուրվագծել տեղի ունեցող քաղաքական անցքերը Նոր-Բայազետում և աքսորականների կյանքը կղզում:

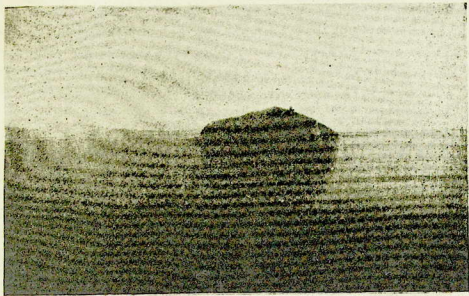
Կոմիտենիստական կուսակցութիւնը Նոր-Բայազետում յեղել և 1918 թ. սկզբներից: Կուսակցութիւնն անկաղմակերպ գրութիւն մեջ եր, և կենդանութիւն տվեց Հով. Սարուխանյանը, վորը Նոր-Բայազետ յեկավ 19թ. հոկտեմբերին:

Սոսկալի գրութիւն եր ապրում այն որերին Նոր-Բայազետը: Յեւ այն ժամանակ, յերբ Նախիջևանի գաղթականութիւնը մեկ դպրոցական շէնքում անխնամ կիտված իրար գլխի տասնյակներով մեռնում էին, յերբ փողոցներում թափառող վորերի տնւելի վողբից դիշերները քնել չեր լինում, յերբ կառավարութիւն ջանքերով բացված վորբանոցում յերեսաներն այն աստիճանի անխնամ գրութիւն մեջ էլին, վոր վորբուկների բերանները վորդնոտվել էին, այդ ժամանակ, թշվառութիւն կողբին, նրա աչքերի առաջ տեղի էին ունենում խմբապետ Համազասպի, նրա հավատարիմ մառուգերիստ ոֆիցերների, քաղաքագլխի, վաճառականների և նման տարրերի որնիրուն քեֆերն ու խրախճանքները, և այն ժամանակ, յերբ մարդիկ մի կտոր դարի հացի համար պատրաստ էին իրար հոշոտել, նրանց աչքի առաջ ամբրիկական սպիտակ ալուրից քաղցր-խմորեղեններ էին թխվում արտոնյալ դասի համար: Այն որերին, յերբ չքավոր գյուղացիութիւնն իր յեղունգներով հողն եր չանկւում մի-յերկու հատիկ ցանելու համար, շրջանի բոլոր լավագույն հողերը գտնվում էին պարլամենտի անդամների, քաղաքագլխի, ոֆիցերների, հոգևորականների և նման ելեմենտների ձեռքին. իսկ կային այնպիսիները, վորոնք թյուրքական լքյալ գյուղերում արդեն հիմք էին դրել կալվածային տնտեսութիւն: Մասսայի դժգոհութիւնները հետզհետե ծավալվում էին, մթնոլորտն ելեկտրականանում եր, հարկավոր եր մի շարժառիթ—պայթելու:

Մայիսյան ապստամբութիւններն արձագանք գտան նաև Նոր-Բայազետում, վորի փառավոր ապացույցը կարող է հանդիսանալ Ղարանլուղի զորամասի ապստամբութիւնը, վորը տեղի ունեցավ մայիսի 13-ին: Ապստամբութիւնից մի յերկու որ առաջ Ղարանլուղ ե մեկնում Սարուխանյանը, վորն անցնելով ապստամբ զորքի գլուխը, ձերբախալել ե աալիս գէներալ Սիլիկովին, կազմակերպում ե ռազա-հեղափոխական կոմիտե և բայլշէրիկյան կարմիր դրոշի տակ շարժվում դեպի Նոր-Բայազետ:

Ապստամբութեան լուրը հազիվ եր հասել մեր ականջին, յերբ տեղական իշխանութիւնն անակնկալ ձերբակալեց կոմկուսակցութեան անդամների մեծագույն տոկոսը, թվով 16 հոգւս*)։ Ձերբակալվածներին արամադրութիւնը լավ եր, ասում, խոսում, ծիծաղում էինք, կատակներ անում պահակ միլիցիոներների հետ։

Բայլշէիկյան զաղափարների համար հալածանքների, զրկանքների յենթարկվելը համարվում եր պատիվ, պարծանք։ Որինակ՝ Ղա-

ՍԵՎԱՆԱ ԿՂԶԻՆ

բանլուղի դեպքերից միքանի որ առաջ ձերբակալել էին Պապիկ Մկրտչյանին և Հով. Ղամարյանին, զորքի մեջ թռուցիկներ տարածելու պատճառով։ Ոմբապետ Համազասպն անձամբ ծեծել եր յերկուսին ել ու հրամայել քսորել Ուզունթալա։ Յերբ Պապիկին ու Ղամարյանին տանում էին, նրանք քայլում էին հպարտ, գլուխները բարձր պահած։ Անցնելով իմ մոտից, Պապիկը ժպտադեմ նայեց ինձ ու ասաց—«Ձեմ կարծում կյանքիս մեջ լինի ավելի քան յերջանիկ մի դրութիւն...»։ Վոզեորութիւնն անասելի յեր նամանավանդ պատանեկութեան մեջ։ Այն ժամանակ Բայազետում գոյութիւն ունեւ Սպարտակի կազմակերպութիւն և բոլորն ել առ-

*) Հետաքրքրական է այն, վոր 16 ձերբակալվածների թվում ճաշատուր Ավույանին ձերբակալել էին թյուրիմացաբար, մեկ ուրիշ կոմմունիստ ճաշատուր Ավոյանի տեղ, սակայն վերջում, նա իրոք, անցավ մեր շարքերը և մինչև որս ել համարվում է կուսանդամ։

գործած եյին սոցիալիստական հեղափոխութեան հաղթանակով: Այս փոփոխութեանն ահամա հաշիւի յեր առնում կառավարութեանը, սրտնեղելով միեւնուն ժամանակ, յերը տեսնում եր մասսայի բացարձակ համակրութեանը դեպի մի փոքրաթիւ խումբ բայշեխիկները: Որինակ՝ յերը մեզ տանում եյին աքսորավայր, մասսայի կողմից լսվում եյին դեպի մեզ համակրական բացականչութեանը — «Տղերքը գնում են գալու համար» և այլն: Իսկ Սպարտակ կազմակերպութեանը փողոցում փոքրիկ ցույց կազմակերպեց և պահանջում եր իշխանութեանից, վոր իրենց ել մեզ հետ տանեն:

Ձերբակալածներին պահեցին 3—4 ժամ, վորից հետո կարգադրեց մեզ տանել Յեւեհովկա: Մեզ տարան շտապ, այն ել վտռով և թույլ չտվին տանից շոր կամ այլ անհրաժեշտ իրեր վերցնելու:

Մայիսի 15-ի յերեկոյան մենք ուղևորվեցինք: Յեւ չնայած պահակներին խստիւ կարգադրված եր առանց դադար տալու մեզ Յեւեհովկա հասցնել, բայց և այնպես մենք կարողացանք համոզել պահակներին և գիշերեցինք դաշնակցական կառավարութեան ձեռքով ավերված թյուրքական Ազգիբէր դուռում:

Առավոտյան, յերը մենք հասանք Ձեյնալ գյուղը, մալականները մեզ պատմեցին, վոր Նոր-Բայազետի կառավարութեան անդամները գիշերով կորիզուխ փախան: Այս լուրն այն աստիճան փոփոխեց մեզ բոլորիս, վոր, ինչպես ասում են, ուրախութեանից քիչ եր մնում խեղճներս թոցնեյինք: Մենք անմիջապես անցանք խորհրդակցութեան, թե ի՞նչ անել, վերադառնալ Նոր-Բայազետ, թե՞ մեկնել Յեւեհովկա: Վերադառնալուն ամեն կերպ հակառակ եր պահակապետը: Ասինք, մենք արդեն նրա ռեիսին քիչ եյինք մտիկ տալիս, նամանավանդ վոր մնացած պահակները բացարձակ համակրանքը մեր կողմն եր: Բայց գլխավորը, վոր մենք ստույգ տեղեկութեան չունեյինք Նոր-Բայազետի դրութեան մասին, թե դրավժա՞ծ և Սարուխանյանի կողմից, թե վոչ: Բացի այդ, մալականները ստույգ չեյին կարողանում ասել, թե քաղաքի պաշտպանութեան ուժը նամանակես հեռացե՞լ և թե վոչ: Իվերջո վորոշեցինք մեկ ընկերոջ ուղարկել Յեւեհովկա, վորը Յեւեհովկայի փոստհեռագրատանն ուներ մոտ ընկեր, վորից կարող եր իմանալ Բայազետի դրութեան մասին: Հիշյալ ընկերը հետ վերադառնալ և հայտնեց մեզ, վոր դեռ դրութեանը Բայազետում չի փոխվել:

Յեւեհովկայում մենք արդեն առիթ եյինք ունեցել իմանալու, վոր կզգում կան Յերեանից բերված մի շարք ընկերներ: Յերը նամակը մոտեցավ կզգուն, այնտեղ գտնվող ընկերները և մենք, նախքան իրար բարեկը, ծանոթանալը, յերգեցինք «Ինտերնացիոնալը»:

Վարդապետներն ապուշ կտրած դիտում եյին մեզ, և մի գուցե մտածում, թե ինչպես կարող են ձերբակալված, անազատ մարդիկ այդ աստիճանի իրենց ուրախ զգալ: Կղզում գտնվող ընկերները մեզ հյուրասիրեցին վայրի բաղի ձվերով, վոր ճարել եյին կղզում: Անասելի վոգեորությամբ ասում, պատմում եյինք տեղի ունեցող անցքերի մասին: Ուշ գիշեր եր, մենք քնեցինք խուցերի չոր և կեղտոտ հատակին և այդպես ել մեր գիշերելու պայմանները շարունակվեցին մինչև կղզուց դուրս գալը:

Առավոտյան մենք ընդհանուր ժողով գումարեցինք, ընտրեցինք մեզ ղեկավար որդան, վորի մեջ մտան Մարտին Սահակյան, Մարուքե Դուրգարյան, Արտյոմ Զուրաբով, Ունիկ Դուրգբեյան, Պանֆիլով. ապա պարենավորման լիազոր՝ Պ. Ստամբուլցյան, ոգնական Հ. Զարգարյան. վորոշվեց հրապարակ բերել մեր դրամական և նյութական միջոցները և ապրել կոմմունալ կյանքով:

Ժողովում մեզ զբաղեցնող ամենահրատապ խնդիրը հանդիսանում եր այն, թե մենք ինչ վերաբերմունք ենք ցույց աալու Նոր-Բայազետում տեղի ունեցող անցքերին: Այս խնդրում Անտոն Աուշտրյանը և միքանի ուրիշ ընկերներ, այն ե, Ղորխմազյան, Հ. Զարգարյան, Աշխեն Անդրեասյան, Պ. Ստամբուլցյան, Պետիկ Պետրոսյան առաջարկում եյին կազմակերպել փախուստ և շուտափուլթ ուղևորության համանել Հ. Սարուխանյանին: Փախուստի ծրագիրը նախատեսված եր հետևյալ կերպ: Գիշերով զինաթափ անել յերկու պահակներին, կապկպել պահակներին, վարդապետներին, վերցնել պահակների մոտից նավակի պարագաները, ղեկը, թիերը և դիմել փախուստի Նորադուղի ուղղությամբ: Այս ծրագրին կտրականապես հակառակ եր ղեկավար որդանը և առհասարակ մեծամասնությունը: Նրանք գտնում եյին, վոր այդ անիրականացնելի յե, քանի վոր նախ մեզանում չկան ծովային գործերից քիչ թե շատ հասկացող, փորձված մարդիկ, յերկրորդ՝ նավակի տարողությունը փոքր ե 27-իս համար, փարոսից կարող են մեզ նկատել, և վոր ամենազլխավորն ե, Սարուխանյանի հաջողությունների, Նոր-Բայազետի ղրավման մասին ստույգ տեղեկություններ չկային: Ղեկավար որդանի տրամադրությունն այն եր, վոր հարկավոր ե սպասել. յեթե Սարուխանյանը հաջողություններ կսանենա, ուրեմն կգա և կազատե մեզ, իսկ յեթե դաշնակցական բանդաներին կհաջողվի ճնշել ապստամբությունը, խոհեմությունը պահանջում ե հանդիստ մնալ:

Այս խնդրի առթիվ ժողովներն անցնում եյին շատ աղմկալից. Աուշտրյանը համառ կերպով պնդում եր իր առաջարկը: Բանը հասավ այնտեղ, վոր Աուշտրյանն առաջարկություն մտցրեց անկախ

մնացածների ցանկությունից, իրականացնել փախուստը: Այս առաջարկությունը նմանապես հանդիպեց ղեկավար որդանի համառ ընդդիմադրության և նույնիսկ բացարձակ արգելման: Յեւ մինչ Առաջադրյալներ կաշխատեի իրականացնել փախուստի ծրագիրը, թերթում կարդացինք Հով. Սարուխանյանի գնդակահարման մասին: Այդ որը մինչ ունեցանք սգո յերեկո: Սարուխանյանին մատ ճանաչողները պատմեցին նրա անձնավորության մասին, յերգեցինք «Դու դո՛ւ գնացիր» և շատ ախուր ու ընկճված տրամադրության տակ ցրվեցինք: Հով. Սարուխանյանի ապստամբական քայլն այն ժամանակ ղեկավար որդանի կողմից համարվեց ավանտյուրա. նրանք գտնում էլին, վոր յեթե Սարուխանյանը չզատապարտվեր դաշնակների կողմից և կենդանի մնար, կբառապարտվեր կուսակցության կողմից, ինչպես ինքնագլուխ քայլ անող: Միևնույն ժամանակ դատապարտվում եր կենտրոնական որդանը, նրա թուլությունը, վոր չի կարողացել հարկավոր ղեկավարությունը ցույց տալ դավաճներին: Յեւ այն ժամանակ, ինչպես Սարուխանյանի ապստամբության քայլը, այնպես ել Առաջադրյալի փախուստի ծրագիրը Սեանա մեր ղեկավար, կամ ճիշտն ե ասել, մեր ավագ, փորձառու ընկերների կողմից դատապարտվում եր, վոչ այնքան իրենց կողմից խելամիտ հեղափոխական տակտիկայի խնդիր կար, ինչպես այն ժամանակ նրանք ցանկանում էլին այդ կերպ գունավորել, այլ ռիսկի, վճռողականության, վոր ինչպես բայլճիկի հեղափոխականների, բացակայում եր նրանց մեջ:

Սարուխանյանն անարգելք գրավում ե Նոր-Բայազետը: Գյուղերից անցնելիս հազարավոր գյուղացիների բացարձակ համակրանքը լինում ե ապստամբության կողմը, բայց վողջ կազմակերպությունը ձերբակալված լինելու պատճառով Սարուխանյանը մնում ե մենակ, առանց վստահելի ոգնական ուժերի: Ստիպված ե լինում դաշնակցական բանակի ոֆիցերներին և առհասարակ վոչ վստահելի մարդկանց հանձնել պատասխանատու պոստերը: Քիչ թե շատ վստահելի ուժերն ել լինում են ջահել, անփորձ մարդիկ: Գնենքալ Միլիկովին, վորը ձերբակալված ե լինում, հսկող պահակներն իր ոֆիցերներն են լինում: Գնենքալն իրեն այնքան լավ ե զգում, վոր կալանքի տեղից կարողանում ե նամակ ուղարկել Յերևան—իշխանությանը և բանակցել նրանց հետ: Միքանի ոֆիցերներ առերես համակրություն են ցույց տալիս տեղի ունեցող հեղ. շարժումներին, և Սարուխանյանն ակամա նրանց հանձնում ե զանազան պոստեր. իսկ այդ մոմենտին վորպիսի գրական կշիռ կարող եր ունենալ 27-ի փախուստը:

Նոր-Բայազետի ապստամբությունը ճնշելու ղրկած զինվորներից մեկը, վոր յեկել եր Սեան մեզ տեսության, պատմում եր հետեյալը—«Զորքի մեծագույն տոկոսի համակրանքը բայլշիկներէ կողմն եր. մենք խոսում էինք անցնել ձեր կողմը, յեթե մի փոքր զիմադրութիւն լինելու Սաւայն ապստամբ բանակի ոֆիցերները լավ գաղաճանական դեր կաւարեցին. նրանք ուժերը կենտրոնացրել էին այն տեղերում, ուր հարկ չկար: Մենք ողում մեկ համազարկ տվինք և իսկույն սպիտակ գրողակ պարզեցին»:

Սեվանի կղզին տեսնելու կովուցիսներէ խմբանկար

Հետազայում, ինչպես պարզվեց, ոֆիցերները փոխանակ զորքին ղեկավարելու, հուսալքում են, վոր հնարավոր չե կովել, պետք է անձնատուր լինել: Սպանվում են միայն յերկու հոգի թըշնամու բանակից:

Դաշնակցական բանդաները հազիվ էին ժամանակ ունեցել ճնշելու Բայազետի ապստամբությունը, յերբ այդ որերին բռնկվել եր ապստամբությունը Դիլիշանում. և մենք կղզուց պարզ տեսում էինք, ինչպես զորքը հապճեպ, ապրանքատար ավտոմոբիլներով տեղափոխում էին Դիլիշան: Այդ, բավական եր, վոր Սարուխանյանը կարողանար գոնե մեկ շաբաթ ղիմանալ, վոր Դիլիշանի

կարմիր շարժումը կարող եր ձեռք տալ Բայազետին և այս կերպ կապահովվեր վողջ հյուսիսային ֆրոնտը, վորի թիկունքում գտնվում եր կարմիր Ադրբեջանը:

ՄԵՐ ԿՅՆՆՔԸ ԿԴՋՈՒՄ

Ինչպես վերևում հիշեցի, մենք ժողովում վորոշում ունեցանք ապրել կոմունալ կյանքով, վանականների նկատմամբ լինել շատ կորրեկտ և թույլ չտալ նրանցից վորևե բան խնդրելու: Բայց կոմունան յերկար չտևեց, առաջ յեկավ շերտավորում: միքանի ընկերներ, այն ե՝ Ո. Դուրգարյան, Հատիկ Աղիդյան ցույց տվին շատ տղեղ վարքագիծ, հարց դրին առանձնանալ, և այսպես ինքնաբերաբար կազմվեց միքանի խմբակներ, վորոնք ապրում եյին միմյանցից կիսաանջատ պայմաններում:

Շատ վատ եյին մեծամասնության սննդի պայմանները. տանից վոչինչ չեյինք ստանում գուցե և նրա համար, վոր նրանք ել իրենց հերթին վոչինչ չունեյին մեզ ուղարկելու: Բայազետի ընկերներից միքանիսի տները թալանի եյին յենթարկված դաշնակցական բանդաների կողմից: Տեղական իշխանությունն ուղարկում եր մեզ շնչին մեկ ֆունտ հաց, բայց մինչև տեղ հասնելը կեսը չեր մնում: Մեծամասնությամբ սնվում եյինք խոտաբույսերով, իսկ միքանիսը մահն աչքերի առաջ մազլցում եյին կղզու ժայռերի վրա՝ բադի ձվեր գողանում կամ դեռ ազվամազով ծածկված թռչունի ձագեր վորսում, ուտում: Իսկ Ո. Դուրգարյանին կարելի յեր տեսնել վանքի խոհանոցի շուրջը թափառելիս, վորի համար հանաքով ընկերները նրա անունը դրել եյինք վանքի կատու:

«Սուրբ» հայրերը մեզ չնայած ավազակների տեղ եյին դրել, բայց իրականում իսկական ավազակները նրանք հանդիսացան: Այդ որերին դաշնակցական բանդաներն ավերել եյին մեկ թյուրքական գյուղ. վանականներն այս լուրն իմանալուն պես անմիջապես վանքապատկան նավակն ուղարկեցին թալանից իրենց բաժինը ստանալու: Յերկրորդ որը նավակը մոտեցավ կղզուն. իմեծ հաճույքս «սուրբ» հայրերի, բերել եյին յերկու հատ կոտրտված տակառներ, մի խնացի, մեկ հատ եշի վալան և մի գամփու շուն:

Վանահայրն եր վոմն Արիստակես վարդապետ, վորին Բենիկ վարդապետն իր «Թալանի վանք» գրքում անվանում ե «ճարպիկ դող»:

Վանականները շատ դժգոհ եյին մեր ներկայությունից, քանի վոր նախ սրբապղծվում եր սուրբ վայրը և վոր գլխավորն եր նրանք ակամա զրկվում եյին ուխտավորների այցից և նրանց կո-

դուպտելու բաժանունութիւնից: Ուստի միքանի անգամ դիմեցին իշխանութեան, վոր մեզ մեկ ուրիշ տեղ փոխադրեն, բայց, ըստ յերևույթին, նրանց խնդիրը չեւ հարգվել:

Արտաքին աշխարհի հետ մենք կապ ելինք պահպանում դարաժիշոֆերների՝ Շչեգրինի, Մեխակ Բալագյոզյանի միջոցով, վորոնք նաև մեզ յերբեմն ոգնում ելին պարենով:

Հունիսի յերկրորդ կիսին ռեակցիան սկսվեց ուժեղանալ. դաշնակցական կառավարութիւնը կարողացել եր ամենուրեք ճնշել ապստամբութիւնը: Անհաջող եր վերջացել նաև Դիլիջանի ապստամբութիւնը, վորից նմանապես մենք շատ սպասելիքներ ունեյինք: Դաշնակցական բանդաների հանդգնութիւնն այնտեղ եր հասել, վոր գալիս, կանգնում ելին կղզու դիմաց, զենքերը ճոճում մեզ վրա:

Հուլիսի 11-ին կղզուց տարան առաջին հերթին Յերևանից բերածներին, իսկ մի յերկու օրից հետո, 13-ին, Բայազետից բերածներին: Մեզ տարան Նոր-Բայազետի կոմենդատուրան և մի յերկու շաբաթից հետո ուղարկեցին բանտ:

Ստորև տալիս եմ Սեանում յեղած կոմմունիստների ցուցակը.

ՅԵՐԵՎԱՆԻՑ

1. Մարտին Սահակյան	—	կոմմունիստ
2. Անտոն Առշարյան	—	»
3. Արտյոմ Զոհրաբյան	—	»
4. Սաթո Զուլախյան	—	»
5. Աշխեն Անդրեասյան	—	»
6. Հրիկ Ազիզյան	—	»
7. Մամիկոն Ղորխմազյան	—	»
8. Թումանյան	—	»
9. Պանֆիլով	—	»
10. Ռայէսկի	—	»
11. Սայգանով	—	»
12. Գարեգին Հարութիւնյան		»
13. Ոնիկ Դուրգարյան	—	մեջնակի ինտերնացիոնալիստ
14. Պ. Ստամբուլյան	—	ձախ եսեր

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻՑ

1. Հայկ Զարգարյան	—	կոմմունիստ
2. Սերգո Բոճնադյան	—	»
4. Արշավիր Ղարազյուլյան	—	»
4. Պետիկ Պետրոսյան	—	»
5. Սուրեն Մխչյան	—	»
6. Վաղինակ Դուլաթյան	—	»
7. Խաչատուր Ավոյան	—	գժգոհ տարր
8. Միշա Մխիկյան	—	կոմմունիստ
9. Հ. Բոխյան	—	գժգոհ տարր
10. Մարութե Դուրգարյան	—	նախկին կոմմունիստ
11. Հայկազ Բատիկյան	—	կոմմունիստ
12. Գերասիմ Թեղումյան	—	»
13. Գարսեան Հովակիմյան	—	»

Արշավիր Ղարազյուլյան

1929 թ. մայիսի 10
Յերևան.

ԴՈԿՈՒՄԵՆՏՆԵՐ

ՀԱՅՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԶԵԿՈՒՅՈՒԹՐ Թ. Կ. Կ. ԿՈՂԿԱՍՅԱՆ ՅԵՐԿՐԵՍԻՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ*)

Ընկերներ, Արմենկոմը Հայաստանի դեպքերի մասին կամենում էր Դուրայի միջոցով ուղարկել գրավոր զեկուցում, բայց վերովհետև բոլոր մեկնողներին հետևում էին, այդ պատճառով այն ժամանակ չհաջողվեց այդ անել: Ուղարկում եմ հիմա:

Ադրբեջանի դեպքերից, այլ և Հյուսիսային Կովկասում մերոնց տարած հաղթանակներից հետո, այստեղ տրամադրությունը խիստ փոխվել է մեր ոգտին:

Հաշվի առնելով այդ ամենը և նկատի ունենալով Հայաստանի կազմակերպությունների կոնֆերանսի վերջումը, Հայաստանում, Խորհրդային զորքերը մտնելիս այլ և այլ հարևան հանրապետություններում հեղաշրջումներ լինելուց հետո, իշխանությունը գրավելու նպատակով յեկույթ ունենալու մասին, Արմենկոմը սկսեց այդ ուղղությամբ աշխատանք կատարել:

Շարժման սկզբի համար իբրև բազա նշանակված էր Ղազախը և դրա հետ միաժամանակ յեկույթներ պետք է սկսեյին ամենուրեք: Արմենկոմը կանգնեց հենց այդ տեսակետի վրա, վերովհետև նախ Ղազախը կպած էր Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ մյուս կողմից նկատի ունենալով ղազախեցիների հեղափոխականությունն ու տուհունությունը: Այդ նպատակով համապատասխան հրահանգներ ուղարկվեցին այնտեղ: Առաջարկված էր այնտեղից յեկած ընկերոջը կազմել Ռազմ-հեղկոմ, մոբիլիզացիայի յենթարկել բոլոր ուժերը և պատրաստվել յեկույթի, կապվելով միաժամանակ Ադրբեջանի ընկերների և Ադրբեջանի միջոցով այն կողմի հետ: Նույնը կատարված էր և Ղարաբաղի վերաբերմամբ (մոտավորապես ապրիլի վերջին), բայց ընկերների ուղարկելու գործը ձգձգվեց:

Մայիսի մեկի յեկույթի համար մենք պատրաստվում էինք ամենուրեք, մեզ համար այդ որը խաղաղ ցույցի միջոցով մեր ուժերի զորատեսի որ պետք է հանդիսանար:

Մայիսմեկյան ցույցերի հաջողությունն ամենուրեք ակնհայ-

*) Զեկուցումը գրված է ընկ. Ալլահվերդյանի ձեռքով, վորն այս ջրջանում Հայաստանի Կոմիտեի (Արմենկոմի) գրեթե միակ աշխատող անդամն էր Յերեանում:

տորեն ցույց տվեց, թե վորպիսի խոր արմատներ ե ձգել կուսակցությունը լայն մասսաների, այդ թվում նաեւ զինվորական մասսաների մեջ: Յեղեկ եյին աեղեր, վորտեղ ազգաբնակչությունը և զորքը բացառապէս մեր զրոշակի տակ եյին հաւաքվել (Դարաքիլիսա, Մարիդամիշ):

Այդ որը (մայիսի մեկին) իշխանությունը գրավելու խնդիրը չեր զրված մեր առաջ, սակայն այդ որվանից արդեն պարզ եր, վոր այդ հարցը ամենամօտ ապագայի հարցն ե հանդիսանում: Այդ ուղղությամբ տենդային աշխատանք սկսվեց, և այդ իսկ նպատակով կազմակերպությունները ռազմական դրության մեջ եյին զրված:

Մայիսի յերկուսին մենք Թիֆլիս ուղարկեցինք ընկ. Հայկազին, վորպեսզի արտակառգ կերպով այստեղ ուղարկեն Ս. Կ(այսյան)ին և Ա(սքանազ)ին, արդեն պատրաստվելով հաստատել Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն, վորովհեաեւ կրկնում ենք, հավատացած եյինք, վոր դա ամենամօտ ապագայի խնդիր ե:

Մայիսի յերկուսին մենք տեղեկություն ենք ստանում Ալեքսոլում կատարված մայիսմեկյան տոնի մասին, այլև ընկ. Ավիսի լրիվ անուշով ստորագրած վողջույնի մի ընդարձակ հեռագիր՝ Բագու ընկ. Նարիմանովի անուշով: Քանի վոր մեկ կողմից ինքն Արմենկումը վողջույնի հեռագիր եր ուղարկել Խորհրդային Ազրբեյջանին դեռ ևս մայիսի մեկին և մյուս կողմից նկատի ունենալով Ավիսի հեռագրի յուրահատուկ տոնը, վոր անընդունելի յեր տակտիկական տեսակետից, Արմենկումը վորոշեց այդպիսին չուղարկել և ամեն կողմից ստացված տեղեկությունները հիման վրա կազմել արդեն ընդհանուր բնույթ կրող մի վողջույն:

Այդ արված եր:

Մայիսի 3-ին մենք ընդարձակ զեկուցում ստացանք Ալեքսանդրոպոլի դեպքերի մասին:

Ալեքսանդրոպոլի բոլոր փաստաթղթերի պատճենները սրա հետ ուղարկում ենք: Զեկուցման մեջ մանրամասնորեն հաղորդվում եր այնտեղ, Ալեքսանդրոպոլում տիրող դրության, զրահազնացքի մասին և այլն: Այդ զեկուցումն ինչպէս ինքներդ կտեսնեք, լի յե հակասություններով և բավական տարրերինակ տպավորություն ե թողնում:

Յելույթի տարրերայնությունն ու անկազմակերպությունն արդեն յերևում են հենց այն բանից, վոր նրանք իրենք են զրում, թե «առավոտյան այսպիսի հաջողություն չեյինք սպասում»: Պարզ ե, վոր յեթե նրանք հույս չեյին ունեցել մայիսմեկյան ցույցի հաջողության վրա, ապա ևս առավել խուռ անգամ չեր կարող լիներ

արդեն իշխանությունը զբաղելու նպատակով հաջող և կազմակերպված յելույթ ունենալու մասին:

Այստեղ ամբողջ բանակն ու ազգաբնակչութիւնը մեկ անգամից անցան նրանց կողմը և վոր դաշնակիւնների մոտ 200 մարդ կար, իսկ նրանց կողմում՝ 5000: Յեթե նույնիսկ «Իշխանությունը չեր զբաղված, ապա վոչ այն պատճառով. վոր մենք անզոր եյինք, այլ զինվորական մասսաների անկազմակերպութեան պատճառով և թաւաններէջ յերկրուղ կրելուց»: Հանկարծ միանգամից ամբողջ «զորքն ու զբահապատը մեր տրամադրութեան տակ են անցնում և այդ պատճառով այստեղ իշխանութիւնը զբաղելու հարցը մեր ցանկութեան խնդիրն ե և վոչ թե որվա, այլ բոլորի հարցը: Իսկույն և յեթ մի որվա ընթացքում կազմակերպված զինվորներն արդեն «յերգվեցին մինչև վերջին մարդը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել»: Այնուհետև, Ալեքսանդրովն ունիւր իշխանութիւնը ձեռք ձգելու խնդիրը կապում եյին ձերբակալութիւններէ, անկյունից կատարվող տերրորներէ հետ: Միաժամանակ հաղորդում են, թե պարենը շատ քիչ ե, իշխանութիւնը զբաղելու դեպքում մինչև Ռուսաստանից ստանալը չի բավականացնի և այլն:

Առաջինը, ուշադրութեան առնելով նրանց այսորինակ հաղորդագրութիւնները, ընկ. Ավիսի մշտական հափշտակվելը, վոր մինչև արկածախնդրութեան եր հասնում (մենք նկատի ունենք հինգ ամիս սրանից առաջ Բագովն յեղած նրա յելույթը, վորով նա հանուր աշխարհին ազդարարում եր կոմմունիզմի լիակատար հաղթանակը Հայաստանում և դաշնակիւնների սնանկութեան մասին) և վոր այդ բոլորը նրանք կատարում եյին զբահապատի մեջ նստած, այսինքն լարված, ներվային դրութեան մեջ, մենք հավատացած եյինք, վոր այդ բոլորը չափազանցված ե:

Դեռ ալիելին. մենք հավատացած եյինք, վոր նրանց 'հաջողութիւնը չի կարող կայուն լինել, վոր անհրաժեշտ ե ամենուրեք համաձայնեցնել մեր զործողութիւնները, քանի վոր անշատ յելույթները փոշիացման և պարտութեան կհասցնեն, վոր անհրաժեշտ ե բոլոր շրջանների հետ կապ ունենալ և այլն և այլն:

Ազգանշան տվողը Ղազարը պետք ե լիներ—ահա Արմենկոմի նախագիծը: Այդ վորոշումն ել տեղեկացված եր Ալեքսանդրովուցիներին և առաջարկված եր նրանց սկսած գործը անհիվանդազին կերպով կատարել, ըստ կարելույն, կամ գոնե ձգձգել:

Ալեքսանդրովուցի բոլշևիկները չցանկացան հաշվի առնել այդ. «Ինչո՞ւ Ղազարը և վոչ թե Ալեքսանդրը», ահա նրանց պատասխանը— «մենք նույնիսկ հակառակ ենք սկզբից կապ հաստատելուն»:

Նրանք առաջնության մասին ելին դրել խնդիրը, մոտենալով այն հարցին ըստ յերևույթին սպորտով տեսակետից:

Նրանք սկսում են ուժեղացնել մեզ իրենց պահանջներով, յերևույթին սանկցիա տալու մասին, մինչդեռ ընդհանուր առմամբ այդ բանը նրանք արդեն արել են և այժմ այլևս վոչ մի կասկած չկա, վոր այդ հաղորդագրությունները նրանք մեզ ուղարկելիս են յեղել հենց այնպես:

Յեւ վայելուցի ահա Խորհրդային իշխանություն, թեպետ և բազմակի յուրահատուկ (ապստամբության պարագլուխները 12 որ նստած են զրահապատի մեջ և համառորեն չեն իջնում այնտեղից): Պարզ և, վոր յեթե նրանք լուրջ մտադրություններ ունենային, ապա դեպքերի բնական ընթացքով նրանք պետք է իրենց հաջողությունը զարգացնեյին և ծավալեյին մոտակա շրջանների վրա, կապվեյին մյուս շրջանների հետ և նույնիսկ առաջխաղացման գիմեյին Յերևանի ուղղությամբ:

Ամսի 5-ին գալիս է այնտեղից նրանց կողմից ուղարկված մի ընկեր—յերկաթուղային մի բանվոր, վորը յուր բանավոր զեկուցման մեջ արդեն ինֆորմացիա յետալիս իրերի դրության մասին, վորը հիմնովին հակասում է ընկ. Ավիսի հաղորդագրություններին: Այդ բանի վրա ուշադրություն դարձրեց ամբողջ Արմենկոմը: Իդեալնա ասաց. վոր «այնտեղ ընկերները չափազանց վողեկորված են» և այլն: Հենց նա յեւ բերել եր Ալեքսանդրոպոլցիներին նամակը:

Հենց նույն գիշերը այսինքն մայիսի 5-ին, մենք Ա.-ի և Մ.-ի ստորագրությամբ կրկին մի հեռագիր ենք ստանում դարձյալ Բագու ուղարկելու համար, վորը մենք պետք է ռադիոյով հաղորդեյինք ընկ. Նարիմանովի անունով:

Նման բովանդակությամբ մի հեռագիր մենք այն պահին խապառ անընդունելի համարեցինք. մի հեռագիր, վոր այն ժամանակ ստեղծված պայմաններում անպայման պրովակացիոն դեր եր խաղալու: Դա վերջնականապես պիտի խորտակեր մեր կազմակերպությունները: Մի մոռանաք ընկերներ, վոր մեզ հաղթեցին նրանով, վոր անտանելի ծանր միջոցառում ստեղծեցին Ադրբեջանի շուրջը, ազգայնական թշնամանք առաջ բերին և Հայաստանի սահմաններում ամենուրեք հակամոսսուլմանական յերևույթներ ելին նախապատրաստում (դրա մասին տես ստորև): Այդ որերին դրության տերերն ելին հանդիսանում սասունցի, զեյթունցի, վանեցի մաուզերիսաններ, գլխավորապես տաճկահայերը—այժմյա հայտնի դիկտատոր Ռուբեն փաշայի գլխավորությամբ: Հարց է առաջանում, ինչո՞ւ յեր հարկավոր Ալեքսանդրոպոլցիներին այս ամենը: Հեռագիրը

վորող տեսակի՝ ռեկլամային բնույթ եր կրում, իսկ գործին խոշոր փնտս եր հասցնում, քանի վոր առանց այն ել մեր թշնամիները խոսում եյին «Զանգիբարսար-Բեյուքվեդյան—բոլշեիկական յեւլոյթներ» մասին:

Հենց այդ միջոցն ել Մ.-ից հրաման ստացվեց իր ոգնականի անուշով Ղամարվում կանգնած զրահապատի մասի հետ միասին շարժվել գեպի Ալեքսանդրոպոլ: Պարզ ե, վոր մենք գործ ունեյինք արդեն կատարված փաստի հետ և վորոշեցինք գործին միջամտել, նրան կազմակերպված բնույթ տալ և դիմանալ մինչև այլ վայրերում գործողություններ սկսվելը, նույնիսկ Յերևանում:

Ուրիշ յեւք այլևս մենք չունեյինք: Այդ նպատակով մյուս որը, այսինքն մալխի 6-ին ուղարկեցինք այնտեղ ընկերներ Դրաստամատին և Արտաշեսին լայն լիազորություններ տալով նրանց և պարտավորեցնելով, վոր յեթե չի կարելի կասեցնել ապստամբությունը, վոր անհրաժեշտորեն պետք եր անել, ապա միաժամանակ կապվել Ղարաքիլիսայի շրջանների, չեզոք գոտու և հարակից շրջանների հետ:

Այստեղ զինվորական մասերում տենդային աշխատանք եր կատարվում: Ընկերներից մեկի, Արմենկոմի անդամի միջոցով այն զինվորականների հետ, վորոնք այդ ժամանակում կազմակերպված եյին, շարունակաբար խորհրդակցություններ եյին կազմակերպվում,

Կապ ե հաստատված Քանաքեռում կանգնած զորամասի հետ, և յերբ վոր մալխի 7-ին Դ.-ից և հանգուցյալ Ա.-ից մենք գրություն ստացանք, վոր նրանք կանգնած են կատարված փաստի առաջ և խնդրում ենք ազիտացիա մղել ուղարկվելիք զինվորական մասերում, այլ և թիկունք տալ իրենց, Նոր-Բայազետի շրջանում Յելենովկայի ուղղությամբ յերկուստեք համերաշխ գործողությունների համար, ապա մենք այդ ուղղությամբ ինչ վոր կարելի յեր, անում եյինք: Համապատասխան հրահանգով մենք Նոր-Բայազետի շրջանն ուղարկեցինք այժմ հանգուցյալ ընկեր Սարուխանյանին (նա մեկնեց 9-10-ին), վորն ի կատար ածեց Արմենկոմի առաջադրությունը և սկսեց գործողությունները:

Անհրաժեշտ ե նշել, վոր Նոր-Բայազետի շրջանի ուժեղ կազմակերպությունը, վորի մեջ մտնում եյին նաև զինվորականները, ազդիլի կիսերին ջախջախված եր, և ընկերները ընկ. Սարուխանյանի գլխավորությամբ և մի սպայի հետ արտաքսվել եյին Նոր-Բայազետի շրջանի սահմաններից: Ծ-ի գիշերը լույս 8-ին այստեղ սկսվեցին բռնություններ և չտեսնված հալածանքներ: Դա կապ ունեւր Ալեքսադրոպոլի հետ: Մենք անցանք անլեզալ դրության, կազմակերպության հետ կապը չեր կտրված:

Հետեյալ որը մայիսի 8-ին այն զինվորականներին, վորոնց հետ կապ էյինը հաստատել, մեր կողմից շեշտակի հարց գրվեց,—կարելի՞ յե արդյոք այստեղ հենց հիմա յեւոյթ ունենալ: Այդ հարցին նրանք պատասխանեցին, վոր այժմայդ հնարավորությունը չկա, վոր զորամասերում տատանումներ կա, վոր դեռ պետք ե աշխատել, սակայն Ալեքսանդրոպոլի ուղղությամբ առաջացող զինվորական մասերը խոստացան Ալեքսանդրոպոլին մոտենալիս անցնել ապստամբների կողմը:

Այսպիսի պատասխան ստացանք մենք գիշերվա ժամը մեկին. միջնորդութեւն հետզհետե խտանում եր, թերթում աննախընթաց ցուցադրանք սկսվեց, կազմակերպվեցին արտակարգ դատարաններ, մահվան պատիժ սահմանվեց, պարլամենտն արգեն ցրված եր:

Իշխանությունն իրենց ձեռքին պահելու նպատակով, դաշնակները պրովակացիայի յենթարկեցին թուրքերի շարժումը Ձանգիւբասարի, Փարաքարի և այլ շրջաններում, կազմակերպվում էյին հարձակումներ, շուր չեյին բաց թողնում, անասունները գրավում էյին և այլն: Թերթերում գրում էյին, թե այդ յեւոյթը բոլշեիկներն են կազմակերպել: Մինչև տատանները զինեցին բոլորին, սպեկուլյանտներից սկսած մինչև գիմնադիստները: Մեր դեմ պայքարը դաշնակցության կուսակցությունը վերցրել ե իր ձեռքը: Ձերբակալումների համար բացառապէս մուսուլմաններին էյին ուղարկում: Մեզանից վոմանք փաստորեն որենքից դուրս էյին հայտարարված: Ձերբակալում էյին նույնիսկ նրանց, ովքեր հենց միայն հանդիպում էյին մեզ:

Այսպիսի պայմաններում աշխատանքն այնուամենայնիվ շարունակվում եր, և Արմենկոմը վոչ մի բոպե կազմակերպությունների հետ կապը չկորցրեց: Պետք ե նկատել, վոր սկզբի որերին ակտիվ ընկերներից քչերը ձերբակալվեցին այստեղ:

Այդպիսի միջնորդութեւն ամսի 8-9ին Արմենկոմին հաջողվեց իր ստորադրելությամբ բաց թողնել յերեք որ առաջ պատրաստած թերթիկը (մինչ այդ ժամանակ չհաջողվեց տպագրել). այդ թերթիկով մենք ցանկանում էյինք ցրել թունավորված այն միջնորդութեւն, վորը ստեղծված եր Ադրբեջանի շուրջը: Տպարանը կնքվեց և մեզ չհաջողվեց թերթիկները բաց թողնել:

Մայիսի 12-ին թերթերից իմանում ենք, վոր Ալեքսանդրոպոլը բանակցություններ ե վարում կառավարական ներկայացուցիչների հետ: Դաշնակները գրում էյին. «Ալեքսանդրոպոլի դավաճանները փրկություն են խնդրում»: Դա բոլորի վրա ճշող տպավորություն թողեց: Մայիսի 13-ին Ալեքսանդրոպոլի ընկերներն առանց կռվի

հանձնում են քաղաքը և այստեղ, իհարկե, ամեն ինչ վճռվում ե: Յեւ պայտես, արագ կերպով գրավելով իշխանությունը, նրանք նույնպիսի արագութեամբ անձնատուր յեղան:

Ինչպես պարզվում ե, Ալեքսանդրոպոլցիներն ամբողջ ժամանակ թերթ չեն յեղել բաց թողած. յեթե նրանք մի յերեք ու ել դիմանային, բանն ուրիշ ընթացք կստանար, վորովհետև Ալեքսանդրոպոլի ընկնելուց սկսվեց ապստամբութիւնը Նոր-Բայազետի շրջանում, վորտեղ ղեկավարում եր ամբողջ ժամանակ դիրքերում գտնվող ընկ. Սարուխանյանը: Այնտեղ նրանք կարծում եյին, թե Ալեքսանդրոպոլը դեռ դիմանում ե և իրենք ել սկսում են առաջնադասումը: Յեղավ մի մոմենտ, յերբ կառավարական զորքերը տատանվեցին և սկսեցին նահանջել, սակայն վերջիններին թվական գերակշռութիւնը (նրանց ոգնելու մեկնեցին Ալեքսանդրոպոլից արդեն վերադարձած մաուզերիստները) և մի խմբի դավաճանութիւնն, ինչպես ասում են, հարցն այլ կերպ վճռեց և 4-5 որվա համառ դիմադրութիւնից հետո Նոր-Բայազետցիները կռվով հանձնեցին քաղաքը: Այս բոլոր զեպքերին ականատես յեղած ընկերն անձամբ այս ամենը գեկուցեց Արմենկումին:

Յեւ պայտես, համառ դիմադրութիւնից հետո Նոր-Բայազետը հանձնվեց: Ապստամբների մի մասը քաշվեց սարերը, մի մասը ձերբակալվեց և նրանցից մի քանիսը ընկ. Սարուխանյանի գլխավորութեամբ գնդակահարվեցին: Սարսափելի կերպով վարվեցին ընկ. Սարուխանյանի հետ. ուղղակի ինկվիզիտորների նման: Այսպես որինակ. յերկու ձիավոր նրա յերկու ձեռքից բռնած և ձիերը քշելով քարշ եյին տալիս նրան քաղաքի միջով: Մեր ընկերները տեսել են նրան ֆուրդոնի մեջ պառկած, ուշաթափ վիճակում: Ռազմադաշտային դատարանի վորոշմամբ նա գնդակահարվել ե:

Հազախում յիւլույթն սկսվեց նույնպես Ալեքսանդրոպոլի և նույնիսկ Նոր-Բայազետի անկումից հետո: Մեր կողմից յերեք ու առաջ Դիլիշան եր ուղարկված մի ընկեր՝ ինֆորմացիայի համար: Գիտենք և ձեզ ել հայտնի յե, վոր այնտեղ մտել են խորհրդային զորքերը և իրենց հետ տարել են զաշնակներին:

Կարսում և Սարիղամիշում նույնպես տեղի յեն ունեցել ապստամբական յիւլույթներ, սակայն այդպիսիներն այնտեղ ել են ճնշվել: Այնտեղ, ընդհարման ժամանակ ընկավ ընկ. Ղուկասը (այսպես են մեզ հայտնում) 9-ը այլ ընկերներին հետ (դեռևս ստուգված չե):

Արդեն հալանութիւն եյինք տվել Իգդիրի յիւլույթներին, վորտեղ այդ միջոցին շատ ուժեղ զինվորական կազմակերպութիւն կար և անձնվեր զորամաս:

Այժմ այնտեղի ամբողջ շտաբը (5 զինվորական և 5 քաղաքացիական) գտնվում են Յերևանի բանտում:

Ինչպես ինքներդ ել տեսնում եք, հողը գրեթե ամենուրեք լրջորեն սլաքառաստված եր, դա մի պատահական արմատագուրկ ապրտամբություն չեր—բնավ յերբեք:

Յեթե այդ բոլորն անհաշույ վերջացավ, դա միմիայն Ալեքսանդրոպոլցիների վաղածամ յելուլթի պատճառով եր:

Անհնար լինելով ամենուրեք արագորեն կազմակերպել գործողությունները և անշատ գործողություններին ձևավորումն առլը, այլ և շնորհիվ շրջանների միջև յերկաթուղային հաղորդակցության բացակայության, կանոնավոր ինֆորմացիան և գործողությունների համաձայնեցումը հնարավոր չեղավ:

Բնականաբար այդպես չեր լինի մի յերկու շաբաթ հետո:

Ըսկ. Արտաշեսը ձերբակալվելուց հետո խիստ ծեծի յենթարկվեց: Յեկ յերբ նրան Նշմիրածնի վրայով բերում եյին Յերևան, քաղաքից 5 վերստի վրա նա գնդակահարվեց: Այդ բանին սանկցիա յեր տրված դաշնակների կուսակցության և կառավարության կողմից: Այսպես վարվեցին ահա, մեր ընկերների հետ մեր հակառակորդները, մինչդեռ այնտեղերում, վորտեղ իշխանությունը մերոնք եյին գրավել, փոչ մի բռնություն չեր գործադրված մեր հակառակորդների վերաբերմամբ: Այդ բանն իրենք ել չեն ժխտում: Այսպես որինակ, Նոր-Բայազետում գերի վերցրած գեներալ Սիլվիով հենց ինքը հաստատում ե այդ:

Ներկայումս ամբողջ քաղաքը (Յերևանը) զինվորական ճամբարի յե վերածված: Անկարագրելի բաներ են կատարվում. բռնում են փողոցում ում ասես. ինքը ներքին գործերի մինիստրը, «ձախ» դաշնակցական Զամալյանը փողոցում ձերբակալում եր մեր ընկերներին: Կուսակցության ամեն մի անդամ ոգտվում ե ինչպես փողոցներում, այնպես ել տներում ձերբակալություններ կատարելու իրավունքից:

Կուսակցական աշխատանքն այստեղ չի ընդհատվել. ընկերներին ամեն որ հրահանգներ են տրվում, աասն որ ռաշ հրավիրված ե՞ր արտակարգ քաղաքային խորհուրդ, վորտեղ լավեց Արմենկոմի գեկուցումը: Ընտրվեց Քաղաքային Բյուրո, վորի վրա ժամանակավորապես դրված եր քաղաքային կոմիտեյի ֆունկցիաները: Գրեթե ամեն որ բյուրոն նիստեր ե ունենում. կազմակերպված ե, «Կարմիր խաչը», վորը կապված ե կալանավորների հետ: Վերականգնվում են կապերը շրջանների հետ, տեղերում կազմակերպությունները վերականգնելու նպատակով: Ներկայումս Արմենկոմը բաղկացած ե

յերկուսից: Մենք մեր դիրքերումն ենք, բայց այս վիճակում Յերեվանում յերկար մնալու վոչ մի հնարավորութիւն չկա: Ձերբակալութիւնն այժմ անխուսափելի հատուցմամբ ե սպառնում յուրաքանչյուրին, վորովհետեւ դաշնակների կուսակցութիւնն այդ վոգով վորոշում ե կայացրել:

Վրաստանում կուսակցութեան լեզալիզացիայի հետեանքով անհրաժեշտ ե այնտեղից սրանց սղմել:

Ուղարկեցեք ընկերներին: Յերեանում ձերբակալված են 50 մարդ, վորոնցից 14-ը ուղարկված են Սեանի կղզին: Սարիզամիշից բերված են 5 (զինվորական), Իգդիրի շրջանից 5 (զինվորական) և 4 մնացյալներից: Աշտարակից՝ 3, և Ղամարլուից 4: Մի քանի ընկերներ թաղնվել են: Հաղորդում են, վոր Ալեքսանդրոպոլում նստած են 100-ից ավելի ընկերներ: Կարիքը մեծ ե:

Կադմակերպութիւնը վերականգնելու նպատակով մենք ընկերներ ենք ուղարկել Դիլիջան: Ուղարկում ենք Ղարաքիլիսա: Շրջանների համար ազատ ընկերներ քիչ կան: Ահա ընդհանուր գծերով իրերի ներկա դրութիւնը, մեր վերաբերմունքը դեպքերին և նրանց գնահատումը: Մենք ամեն ժամանակ պատրաստ ենք բանավոր բացատրութիւններ ևս տալու, յեթե այդպիսին պահանջվի:

Այսօր տեղեկութիւն ստացանք, վոր մաուզերիստների խմբերը ուղարկված են և ուղարկվում են Ղարաբաղ: Շրջապատվում ե նաև Զանգիբասարի շրջանը:

Ռ. Կ. Կ. Հայաստանի Կոմիտե (Արմենկոմ)

1920 Մայիսի 31 Յերևան.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՄՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ (ԲՈՅԼԵՇՎԻԿՆԵՐԻ)

Պրոլետարներ բոլոր յերկրների միացե՛ք

ԲԱՆՎՈՐՆԵՐ ՅԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻՆԵՐ,

Միջազգային ավագակների, մարդկութեան խեղճ ու կրակ մասի ջրտինքը բռնազրավողների, բոլոր յերկրների հարստահարվող բանվորութեան և գյուղացիութեան տառապանքի ու հեծեծանքի վրա սեփական բարորութիւնն ու իշխանութիւնը պահպանող և կառուցող դասակարգերի «գերագույն խորհուրդը» հայտարարել ե իգիտութիւն ամբողջ աշխարհի, վոր Հայաստանն «անկախ» ե այսուհետեւ: Իսկ քաղցած ու մերկ, տնանկ ու հիվանդ, բնաջնջման նախորդակն ապրող հայ թշվառ ժողովրդի պարզ ու թագուն թշնամիները հրճվանքով տոնում են այդ հայտարարութեան «մեծ տոնը» անվանելով այն «համաժողովրդական»:

Ի՞նչ ե պատահել:

Մի՞թե արյունատենչ ավազակները կշտացել են արյուն ծծելուց, վոր ձեռք են քաշում հայ ժողովրդից եւ: Մի՞թե հայ նենդամիսներն ու խաբեւանները բարվոքվել և աղնվացե՞լ են, վոր—Հայաստանի ժողովրդի անկախությամբ ուրախանում են և հրճվում: Վո՞չ:

Ի՞նչ ե պատահել, վոր սովալլուկ ժողովրդի շլինքին նստած դաշնակցական կառավարությունը, վորը յերկար ու ձիգ ամիսներ միջազգային դահիճնիրի շեմքերն եր ապարդյուն մաշում և աղերսում՝ հայ տիրապետող տարրերին իշխանություն շնորհել, այսօր ստանում ե հանկարծ այդ շնորհը:

Պատահել ե այն, վորին աշխարհի տեր ու տնօրենները չեն սպասում:

Ամբողջ աշխարհի բանվորության և աղքատ դյուղացիության արյունը ծծող տգրուկներին, նրանց կյանքը սեվացնող գիշատիչներին վճռական կռիվ ե հայտարարված: Կյանքի բարիքներից զրկվածները, դաժան պայմանների ճիրաններում, վոտքի յեն կանգնել իրենց ստրկության շղթաները ջախջախել են ուզում: Այս ապստամբ ստրուկների առաջապահ գունդը՝ խոհրդային Ռուսաստանի սոցիալիստական կարմիր բանակը վոչ միայն չի պարտվում, այլ ընդհակառակը, հաղթություն հաղթության յետևից տանելով, ազատագրում ե մոտավոր ստրուկներին, վառում հեռավոր ստրուկների ազատության տենչը: Ահա ինչ ե պատահել: Սոսկում ե տերերի աշխարհը, սոսկում ե շահագործողների վոհմակը և յեղք վորոնում:

Կարմիր բանակի այդ հաղթական առաջխաղացության դեմ պատենչ կառուցելու, դասակարգային ազատագրության գաղափարը կղզիացնելու համար ե ահա, ստրկատերերի գերագույն խորհուրդը հաղճեւով «անկախություն» ե պարգևել Աղբբեջանի, Վրաստանի և Հայաստանի մանր ստրկատերերին: «Ձեր ստրուկ բանվորների և դյուղացիության միահեծան տերը յեղք, միայն թե պաշտպանեցե՞ք մեզ և ձեզ, հյուսիսից տարածվող կարմիր վտանգից: Մեր ստրուկները խլրաման մեջ են, իսկ ձեր ստրուկներին դուք կարող եք խաբել, այդ նպատակի համար նրանց շահագործումը ազգային անկախությամբ քողարկելով»:

Ահա «անկախության» հետ միասին տրված խիստ պատվերը:

Այո, սոսկում են ստրուկները, փրկության եղք են փնտրում: Կռիվ որհասական ե, պաշտպանվել են ուզում: Իսկ դրա համար նրանք ձգտում են ողտագործել հետամնաց և անգիտակից ժողովուրդներին:

Զգույշ յեղեք հայ բանվորներ և գյուղացիներ, չխաբվեք: Ինչպե՞ս միշտ, այնպես ել այսոր դուք չունեք անկախություն, չեք վայելում ազատություն: Ձեր թշնամիները, լինեն դրանք այլազգի կամ հայ, խաբում են ձեզ, վորպեսզի մեռցնեն ձեր մեջ իսկական ազատության ձգտումը:

Զգույշ յեղեք, շահագործվող բանվորներ և տառապող գյուղացիներ: Ձեր կոր մեջքերի վրա նստած ձեր թշնամիները ձգտում են հեռու պահել ձեզ սոցիալական ազատագրությունից, ձգտում են մթազնել ձեր դասակարգային գիտակցությունը, վորպեսզի անվրդով վայելեն իրենց տիրապիտության պտուղները:

Զգույշ յեղեք, քաղցի ու ու մերկության մատնվածներ. ձեր տանջանքի ու թշվառության վրա իրենց յերջանկությունն ու լիությունը պահպանող թշնամիները պատրաստվում են ուղարկել ձեզ յեղբայրասպան պատերազմի դաշտը—ընդդեմ կեղեքվողներին ու տանջվողներին փրկություն ավետողների, ընդդեմ ստրկական լուծժը ջախջախողների, վորպեսզի ձեր արյան գնով և վոսկորների վրա կանգուն պահվի հարուստների տիրապետությունը, վորպեսզի ձեր ձեռքով կոփվի ժողովրդների ստրկության շղթաները, վորպեսզի դուք դառնաք տանջված մարդկության լավագույն զավակները դահիճները, վաստակեք ազատագրության կռվի դահիճների անարգ անունը:

Բանվորներ և աղքատ գյուղացիներ, դուք չունեք անկախություն, չունեք ազատություն, չունեք սեփական Հայաստան: Դուք կունենաք անկախություն միայն այն ժամանակ, յերբ Հայաստանում կհաստատվի ձեր սեփական իշխանությունը, յերբ յերկրի տերը կդառնաք դուք՝ բանվորներդ և գյուղացիներդ, յերբ կունենաք սոցիալիստական հայրենիք: Իսկ դրանք կլինեն և պետք ե լինեն Հայ ճնշված և հարստահարված տարրերը գիտեն կռվել, գիտեն կուրծքը դեմ տալ: Դրացի ժողովրդների հետ միացած, նրանք վոտքի կկանգնեն իրենց միացած թշնամիների դեմ և զրկախառնվելով հերոսական Կարմիր բանակի հետ, կտոնեն իրենց ազատագրության և անկախության պանծալի տոնը, գոչելով.

Կեցցե՛ք Կարմիր բանակը. Կեցցե՛ք Խորհրդային Ռուսաստանը.
Կեցցե՛ք Խորհրդային Հայաստանը.

Մա՛հ ժողովրդի սգրուկներին ու թեճամիներին.

Կնցցե՛ք սոցիալիզմը:

ԱԼԵԳ-ՊՈԼԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՄԱՅԻՍՄԵԿՅԱՆ ԿՈՉԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ (ԲՈՅԼՇԵՎԻԿՆԵՐԻ)

Պրոլետարներ բոլոր յերկրների սիացե՛ք

ԸՆԿԵՐՆԵՐ՝

Այսօր մայիսի մեկին, աշխարհի բոլոր բանվորներն ու չքավոր գյուղացիները դուրս են գալիս փողոց—հակադրելու իրենց ուժն ու հեղափոխական կորույթը հարուստ ու շահագործող դասակարգերին և նրանց կառավարութիւններին:

Մայիսի 1-ը միջազգային կոմմունիստական պրոլետարիատի տոնն է:

Մինչև Ռուսաստանի Հոկտեմբերյան (բայշևիկական) հեղափոխութիւնը պրոլետարիատը մայիսի 1-ին առաջադրում էր այնպիսի պահանջներ, ինչպես որինակ, 8-ժամյա բանվորական օր, պետական ապահովագրութիւն և այլն:

Ընկերներ, այժմ յերբ Ռուսաստանի բանվորներն ու չքավոր գյուղացիներն առաջին անգամ պարզել են կոմմունիստական հեղափոխութեան դրոշակը, յերբ համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը վերածվեց դասակարգային քաղաքացիական կռիւ ընդդէմ «ազգային» ու միջազգային իմպերիալիզմի—հանուն աշխատավոր մարդկութեան ազատագրման շահագործող դասակարգերի ճիրաններից, Մայիսի 1-ը դառնում է միայն յեւ սիւմայն միջազգային կոմմունիստական պրոլետարիատի ու նրա կուսակցութեան կռիւի ու հաղթանակի օր:

Ընկերներ, Ռուսաստանի կոմմունիստական կուսակցութիւնը (բայշևիկներին) Հայաստանի բուրժուական պետութեան մեջ, վորտեղ աշխատավոր մասսաները տնքում են իմբրպետական ահռելի ռեժիմի տակ, վորտեղ սպեկուլիացիան, կառավարութիւնը, ազգային անվերջ կոտորածներն ու ավերածումները վեր են ածված վորոշ սիստեմի, մայիսի մեկին առաջադրում է այն լոզունգները, վորոնցով տոգորված են 3-րդ Խնտերնացիոնալը, թորհրդային Ռուսաստանը ու նրա հաղթական Կարմիր բանակը:

Հայաստանի և Ալեքսպոլի աշխատավոր մասսաները այսօր համախմբված կոմմունիզմի դրոշակի տակ, տոգորված նրա լոզունգներով, ցույց պիտի տան միջազգային գիշատիչ իմպերիալիզմի հայկական հատված, դաշնակցական կառավարութեանը, վոր Հայաստանի սովալլուկ և իրավադուրկ մասսաները պատրաստ են իրենց

յեղբայրական ձեռքը մեկնել, դաշնակցական կառավարութեան գըլխի վրայով, Բազմի դռները բաղխող հաղթական Կարմիր բանակին ու Բազմի պրոլետարիատին, վոր այսօրվանից մեր կռիվը թուրք բանվորի ու գյուղացու դեմ չե, այլ դաշնակցական կառավարութեան, վոր մոտ ե այդ կառավարութեան տաղավան որը, վոր ե կլինի Հայաստանի բանվորները ե գյուղացիները հաղթութեան որը:

Ընկերներ, մայիսի 1-ին Անդրկովկասի հայ, թուրք ե վրացի բանվորներն ու գյուղացիները համախմբված կոմմունիզմի դրոշակի տակ պիտի գոչեն.—

Մենեում ե դաշնակցականների, մուսաֆաթիստների ե մենչեիկների իշխանութիւնը:

Կեցցե՛ Անդրկովկասի բանվորները ե գյուղացիները իշխանութիւնը.

Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը.

Կեցցե՛ 3-րդ Ինտերնացիոնալը.

Կեցցե՛ ազատարար Կարմիր բանակը.

Կորչի՛ իմպերիալիզմը.

Կորչեն՛ ազգային կոտորածներ սարքող Անդրկովկասի հակահեղափոխական կառավարութիւնները.

Կեցցե՛ կոմմունիստական մայիսի մեկը.

Կեցցե՛ Ռուսաստանի Կոմմունիստական կուսակցութիւնը:

Ռուս. Կոմ. Կուս. (բայլշեիկների) Ալեք-Պոլի կոմիտե

ԱԼԵԿ-ՊՈԼԵ ՎՈՂՋՈՒՅՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ

Առաջին հեռագիր

ԸՆԿԵՐ ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻՆ

Ալեքսանդրուպոլի պրոլետարիատը ե կարմիր զինվորները կոմմունիստական մայիսմեկյան որը, շրջապատված միջազգային կոմմունիստական պրոլետարիատի կարմիր դրոշակներով, վողջունում են կարմիր Ադրբեջանի հերոս բանվորներին ե զինվորներին, հեղափոխական դասակարգային ճակատում նրանց տարած հաղթանակն ընդդեմ մուսաֆաթիստների դավաճանական կառավարութեան, համարելով իրենց սեփական հաղթանակը: Ադրբեջանի պրոլետարիատի ապստամբութեան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածվեց հանուր հայ պրոլետարական մասսաների մեջ, վորը հեծում ե վոչնվազ դավաճան հայ մուսավաթիստների՝ դաշնակների կառավարութեան լծի տակ. յերկվորյակների, վորոնց դուք Ադրբեջանի բանվորներդ, գյուղացիներդ ու զինվորներդ դուրս վռնդեցիք կարմիր

Բազմի և Ադրբեջանի սահմաններին: Այս հանդիսավոր ուր մենք՝ Հայաստանի բանվորները, գյուղացիներն ու զինվորները հայ մուսաֆաթիստների հակահեղափոխական դավաճավական կառավարութան վրայով մեկնում ենք մեր յեղբայրական ձեռքը ձեզ՝ հեղափոխական բանվորներին, գյուղացիներին և ասկարներին և հանդիսավոր խոստում ենք տալիս—մաքել հաշիվները հալածանքի և բռնութան կառավարութան հետ, կառավարութան, վոր թաթախված է Ադրբեջանի և Հայաստանի տառնյակ հազարավոր բանվոր և գյուղացի անմեղ գոհերի արյան մեջ, թափված Զանգեզուրում, Ղարաբաղում, Ադրբայջում, Ադուլիսում. այնպես վարվել, ինչպես դուք վարվեցիք թյուրք դաշնակ-մուսաֆաթիստների կառավարութան հետ, վորպեսզի մեծ Պորհրդային Ռուսաստանի հետ միատեղ միացած Արևելքի ճնշված ժողովուրդների հետ, տանենք նրանց միջազգային իմպերիալիզմի դեմ: Կեցցե Պորհրդային Ադրբեջանը, կեցցե Բազմի հեղափոխական պրոլետարիատը, կեցցե Պորհրդային Հայաստանը, կեցցե կարմիր Ադրբեջանի և Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և զինվորների կոմմունիստական դաշնակցությունը:

Ալեքսանդրոպոլի միսինգի նախագահությամբ
Գոգուց, Նուրիջանյան

1 մայիսի 1920 թ.

Յերկրորդ հեռագիր

ԸՆԿԵՐ ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻՆ

Ալեքսանդրոպոլի կարմիր պրոլետարիատը և կարմիր խորհրդային զրահապատը, գլխավորությամբ Ռիկ Ալեքսանդրոպոլի կոմիտեյի, մայիսի 1-ից սկսած հայ դաշնակցական հակահեղափոխական կառավարության հետ լարված պատերազմական դրություն մեջ է գտնվում, սպասելով ամբողջ Հայաստանում ապստամբության կազմակերպմանը: Սաախոսովի կառավարությունը նախազգուշով իր մոտալուտ անկումը, վերջին ուժերը լարում է իշխանությունը պահելու համար, Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավոր մասսաներին պատերազմի դրդելով:

Մեր ունեցած տեղեկություններով, Ղազախում հայ դաշնակները մթաղենով դասակարգային ինքնազիտակցությունը, շրջապատել են կարմիր դրոշակներով իրենց մոտեցող Ադրբեջանի գյուղացիների խմբերը, զինաթափ անելով և կոտորելով նրանց Ղամաշլի շրջանում: Կառավարության ազդեկությունների համաձայն զինված ընդհարումներն սկսվել են արդեն: Ժորդանիայի կառավա-

բուժյունը դաշնակիների հետ դաշն եր կապում ընդդեմ Խորհրդային Ազգայնականի: Խնդրում եմ հրատապ միջոցներ ձեռք առնել խորհրդային Ռուսաստանի անուանից նախագիտչացնելով հայ և մուսուլման աշխատավոր մասսաների միջև ընդհարումները, թույլ չըտալու համար հակահեղափոխական կառավարությունը արյան մեջ խեղդելու բանվորա-գյուղացիական հեղափոխությունը:

Հայաստանում պարենավորման ճգնաժամը՝ իշխանությունը ձեռք ձգելու դեպքում մեղ սարսափելի դրության մեջ է ձգում: Թախանձազին խնդրում ենք անմիջապես ռազիոյով հայտնել մեզ և հնարավորություն ստեղծել շուտափույթ կերպով Ղազախով գոնե սկզբնական շրջանում մեզ աննշան պարենոգնություն հասցնել: Դրական պատասխան ստանալուց հետո, մենք անհապաղ գրավում ենք իշխանությունը և միասին ամբողջ Հայաստանի ապստամբության կոչ կանենք և վերջ կգնենք ազգամիջյան պատերազմին:

Նուրիջանյան, Մուսայելյան

ԲԱԳՈՒ ՌԱԶՄԱՆԵՂԱՓԱԽԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՆԱՐԻՄԱՆՈՎԻՆ

Միջազգային պրոլետարիատի տոնին՝ մայիսի մեկին Ռ. Կ. Կ. (Բայրազետի) Հայաստանի կոմիտեն, Հայաստանի բոլոր կենտրոններից, չտեսնված գրանդիոզ միտինգների տեղեկություններ ե ստացել: Հայաստանի պրոլետարիատը, գյուղացիությունը և զինվորները համախմբվելով Յերբորդ Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի դրոշի տակ, վողջունում են Ազգայնական հերոսական պրոլետարիատին, գյուղացիներին և կարմիր ասկյարներին, հեղափոխական դասակարգային ճակատում տարած նրանց հաղթանակով, տապալելով մուսավաթական դավաճան կառավարությունը:

Հայաստանի պրոլետարիատը, գյուղացիությունը և հեղափոխական զինվորները, թեմավորված այդ հաղթանակով, իրենց ներքին, նույնպես դասակարգային ճակատում, հավատում են իրենց հաղթանակի մոտիկությունը, ընդդեմ իրենց մուսավաթականների — դաշնակիների դավաճան կառավարություն:

Հավատում ենք, վոր մոտ է Վրաստանի հեղափոխական պրոլետարիատի և գյուղացիության հաղթանակի ժամը, ընդդեմ իրենց հարստահարող մենշևիկների:

Կեցցե՛ խորհրդային իսխանությունն ավերող Անդրկովկասում

Հայաստանի կոմիտեի կողմից, առաջին վողջույնի ռազիոն ուղարկված է ձեզ դեռ մայիսի մեկին:

Ռ. Կ. Կ. Հայաստանի կոմիտե

ԱԼԵԿՍԵՆԴՐՈՊՈՒԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՆԵՄԵԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ:

Կ. կուսակցության Ալեքսանդրոպոլի կոմիտեն մայիսի 1-ից 10—12 ուր առաջ, հետևապես Բագուս գրավելուց առաջ ընդունեց մայիսմեկյան լոգունդները, այդ թվում էլին «Կեցցե՛ խորհրդային Հայաստանը», «Կորչի կոտորածներ սարքող կառավարությունը» և այլն: Հենվելով բանվորության մեծամասնության, մանավանդ յերկաթուղու վրա, կոմիտեն փորոշեց առանձին յերթով դուրս գալ՝ ուժերի հաշվեհաճան համար: Աղբրեջանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը վաղորոք ապահովեց մեր հաջողությունը. հնայած ճնշումներին և զուսպ նախազգուշացումներին, տենդային աշխատանքը կատարվում էր: Ապրիլի 30-ին ձեռքակալեցին ընկերներից մեկին, փորին մի քանի ժամից ազատ արձակեցին, նախազգուշացնելով «Կորչի դաշնակների կառավարությունը» և մյուս լոգունդների անթույլատրելիության մասին: Մյուսներին ձերբակալելու փորձ ևս կատարվեց, սակայն նրանց չգտան: Մայիսի 1-ի յեղևյթը մի գորատես էր Ալեքսանդրոպոլի պրոլետարիատի և դրքի համար, փոր դուրս յեկավ բայլշևիկյան դրոշակի տակ և Հայաստանի պատմության մեջ չտեսնված լոգունդներով: Մեր դեմն էլին մի բուռը սպեկուլյանտներ դաշնակների դրոշակների տակ—200 մարդուց փոշ ավելի: Մեր մասսան 5000-ից ավելի յեր: Դաշնակների տապալումը կատարյալ էր: Սկզբում ամեն ինչ ընթանում էր առանց միջադեպերի, սակայն Ալեքսանդրյան փողոցի անկյունում մաուզերիստ դաշնակցականներից մեկը խորհրդային Աղբրեջանի հասցեյին պրոփակացիա արեց և դրանով վրդովեցրեց զինվորներին և բանվորներին: Դրա հետևանքն այն յեղավ, փոր հենց տեղն ու տեղը դաշնակների բյուրոյի մուտքի առաջ զինվորները ծեծեցին դաշնակ վարժապետ-սպեկուլյանտ Մացոյին: Դրան իբրև պատասխան մաուզերիստները յերկու զնդակ արձակեցին և թեթև վիրավորեցին հենց իրենց՝ դաշնակներից մեկին:

Շնորհիվ զինվորների և բանվորների գիտակից վերաբերմունքի, փորով նրանք յենթարկվում էլին բայլշևիկների կոմիտեյի պահանջներին, միջադեպը սպառվեց և մաուզերիստների պրոփակացիան չհաջողվեց: Զինվորների փորձը՝ դիմել գեպի բանտ, ձերբակալվածներին ազատելու համար, չիրագործվեց դարձյալ կուսակցության կոմիտեյի պահանջի հետևանքով, փոր խուսափում էր դաշնակների նոր պրոփակացիայից: Յույցը, Ավիսի և մյուսների ճառերից հետո, ժամը 4-ին կայարանի մոտ ցրվեց, մինչդեռ յերթն սկըս-

վել եր առավոտյան ժամը 10-ին: Անհրաժեշտ է նկատել, վոր այդպիսի հաջողություն կուսակցությունը չեր սպասում նույնիսկ այդ որն առավոտյան: Ընդունված էր մեր առաջարկությունը—պահանջները՝ ձերբակալվածներին ազատ արձակելու, պատգամավորների խորհուրդ կազմակերպելու և Խորհրդային Ազգային վոլոնտերներ մասին Վոլոնտյերի հեռագիրը կազմված է կոմունիստական և շատ սուր վոլոն, հիշատակելով հայ մուսաֆատիստների խմբապետական կառավարության դեմ միասնորեն կռվելու մասին, Խորհրդային Ազգային բանվորների, գյուղացիների և ասկարների պատգամավորների խորհուրդը վոլոնտերներ մասին և այլն: Բանաձևն ընդունվում է միձայն, բուն և յերկարատև ծափահարություններով, «ուռա»-ի բացականչություններով: Յեթե այդ որն իշխանությունը գրավված չեր, այդ վոլ թե այն պատճառով եր, վոր մենք անգործ էյինք, այլ միայն զինվորական մասսայի անբավարար կազմակերպված: լինելու և թալաններից յերկու կրելու պատճառով:

Նույն գիշերը ձերբակալված է ընկերները մեկը: մյուսների մոտ ել են յեղել, բայց նրանց տներում չեն դտել: Այժմ զրույցունն այսպես է: Այդ որը բոլոր զինվորական մասերը կազմել են զնդի կոմիտեներ և ներկայացել ընկ. Մուսայեյանի ղրահապատ գնադոր բանակցությունների համար: Հաստատված է ամենասերտ կապ: Ամբողջ գործը, Մուսայեյանի ղրահապատի հետ մեր տրամադրություն տակ է: Ավելին՝ քաղաքային յերկաթուղային միլիցիայի մեծագույն մասն ևս մեր ձեռքին է: Զորքի մեջ կարգապահությունը պաշտպանվում է հենց իրենց իսկ ղեկավարների միջոցով, ընդ վորում ավելի լավ, քան մինչ այժմ: Հնարավորություն չկա կանգ առնելու բոլոր այն մանրամասնությունների վրա, վորոնք բնորոշում են դաշնակների կուսակցության կատարյալ անանկությունը և մեր կուսակցության հակապական բարոյական ուժը և Ֆիզիքական զորությունը: Համենայն դեպս իշխանությունը գրավելու ինդիքը, դա մեր ցանկության հարցն է և վոլ թե որվա, այլ բոլորի խնդիր է: Դաշնակների այն պրովակացիան, թե իբրև Խորհրդային Ազգային կողմից Հայաստանի դեմ պատերազմ է սկսված, վոր իբր թե նպատակ ունի հայ բայլ-չեխներին հետ միացած, վոչնչացնելու բոլոր հայերին, վոչ մի հաջողություն չունեցավ և այժմ ել չունի: Պրովակատորները քիչ եր մնում ծեծի յենթարկվելին կանանց և զինվորների ձեռքով: Այժմ դաշնակները մտածում են զինաթափ անել ղրահապատը: Վերջինս ռազմական զրույցան մեջ է գտնվում, ամբողջ որ ու գիշեր հերթապահություն կա: Վորոշակի հայանված է՝ ղրահապատը չենք

հանձնելու: Զրահապատի զինվորները յերգվել են մինչև վերջին մարզը մեռնել, բայց անձնատուր չլինել:

Զորքն ամեն բոլե կարելի է վտաքի կանգնեցնել մեկ մարզում: Զրահապատի զինաթափման փորձը կլինի մի մարտակոչ, ժորն և մենք ամեն բոլե պատրաստ ենք ընդունելու: Հայաստանի կոմիտեյի վորտումը—սկսել Ղազարի գավառից, իսկ Ալեքսանդրոպոլը դեռ սպասի, մեզ դնում է անել գրության մեջ:

Մենք ամեն ջանք դործ ենք դնում խուսափելու համար կոնֆլիկտից—ձերբակալություններից, զրահապատը զինաթափ անելուց, տերրորներից և այլն: Սակայն յեթե հակառակ սպասածին այդպիսիք տեղի ունենան, մարտակոչը պետք է ընդունվի: Այս է Ալեքսանդրոպոլի կոմիտեյի անշեղ վորտումը. մենք թույլ չենք տա զլխատել այն մասսան, վորի ուժի և կարողության վրա հենվում ենք հենց ինքներու:

Մենք խնդրել ենք տալ մեզ հրահանգներ—Բնչալես վարվենք: Հայաստանի կոմիտեյի ամեն մի վորտում մենք պատրաստ ենք կատարելու, սակայն նախազգուշացնում ենք Հայաստանի կոմիտեյին. յեթե վերջինս մեղանից պահանջելու լինի ձերբակալություններին, զազաազգոյի տերրորին, զրահապատի զինաթափմանը և այլն չպատասխանել իշխանության զրավումով, ապա մենք մեղանից վերցնում ենք ամեն մի պատասխանատվություն այն անխուսափելի հետևանքների նկատմամբ, վերը պետք է նախատանի և Հայաստանի կոմիտեն:

Հայաստանի կոմիտեն Ռուսաստանի Խորհրդային իշխանության և պատմության առաջ պատասխան պիտի տա կուսակցության կադմակերպության ջախջախման և իշխանության զրավումը մեկ ամսով, դուչե և յերկու ամսով հետաձգելու համար: Մենք խնդրում ենք Հայաստանի կոմիտեյին այսօր և յեթ պատասխան տալ մեզ, համաձայն է արդյոք նա մեր բռնած դիրքին, այն է՝ մենք անեն ջանք դործ ենք դնում երացեաները կանխելու համար մինչև ձեզնից հրահանգներ ստանալը, իսկ մասսայական ձերբակալությունների, անկշունից կատարվող տերրորների, և առավել ևս զրահապատի զինաթափ անելու փորձերի դեպքում, մենք բնդունում ենք մարտակոչը և զրավում ենք իշխանությունը: Յեթե Հայաստանի կոմիտեն սրան համաձայն չե, խնդրում ենք անհապաղ կերպով հրահանգներ տալ:

1. Յեթե դուք լիովին համաձայն եք մեր տեսակետին, ապա հայտնեցեք ուղիղ գծով—«Միշտն ատողդ ես»: 2. Յեթե դուք կարծում եք, թե անհրաժեշտության դեպքում պետք է հանձնել զրա-

հաղատը, կադմսկերպութիւնը ցրել տալ և մինչև ձեր հրահանգներն ուղարկելը յերեւոյթ չունենալ, ստլա նույնպէս ուղիղ գծով ասացեր «Միւսն վախճանվեց»։ 3. Ալիսը—Գրիգան ե։ 4. Զրահադատը—«ճիւլմնդանցը»։ 5. Ապստամբութիւնը՝ «գեղուբայ»։ 6. պարենավորումը քիչ և, չի բավականացնի իշխանութիւնը զրավելու գեղութեմ, մինչև Ռուսաստանից ստանալը,—«ամսիջապես փող փոխադրեմ»։ 7. Տասը—տասնէկնդ որ լիովին կբալի հացը և այլ մթերքները—«սխալ փոխադրած ե»։ 8. Մնացածն ամբողջ ախպէս կադմեցեք, վոր մաստփորապէս կարելի լինի հասկանալ։

Այսոր յերեկոյան ժամը 9-ից մինչև 10-ը դուք ուղիղ գծով կանչեցեք Ալեքսանդրապոլից այն ընկերոջը, վորին դուք գիտեք և խոսեցեք հիշյալ 8 կետերի համաձայն։ Յեթե ուղիղ գծով չհաջողվի, հետագիր ամբ Ալեքսպոլ ընկ.—ի. հասցեյով նույն կետերի համաձայն։

Ավիս.

Ալեքսպոլի կոմիտեի կնիքը

3-ն մայիսի. 20 թ.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼԻ ԿՍՄԻՏԵՅԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ

Ռ. Կ. Կ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ.

Դրութիւնը նույնն է։ Զրահապատն ամեն բոլե պատրաստ ե. որ ու գիշեր դալիս են զինվորական մասերի ներկայացուցիչները, ստանում են հրահանգներ և զրահանութիւն ու զնում են։ Յերեկ մի կերպ կարողացանք հացի պակասութեան հետեանքով ծագող յերկաթուղային գործադուլի առաջն առնել։ Այսոր այդ մենք անկարող կլինենք անել, յեթե նորից այդ հարցն առաջ քաշվի։ Ընդամին ուղարկում եմ Քյալթաուլու գյուղի մայիսմեկյան միտինգի բանաձևը։ Գովառն ել ճիշտ այդպէս ե տրամադրված։ Յերեկ Յերեկից ժամանեց ամերիկացիների ղնացքը, բայց մենք ընկեցինք թե նրանց և թե տեղիս ամերիկացիներին։ Բանն այսպէս եր. ղեռ յերեկ առավոտյան զրահապատ յեկավ գովառային կոմիտար Լուսեցյանը և մորիլիգացիայի կոմիտար Վալադյանը մոմենտի մասին բանակցելու համար։ Մեր կողմից ներկա եյին.—Ավիսը, Մուսայեյանը և Արշակ Գոգունցը։ Մերոնք վորոշակի հայտարարեցին, վոր կոմիտնիստական կուսակցութիւնը ձգտում ե իշխանութեան, սակայն այժմ, այս բոլեիս այդ անելու մտադրութիւն չունի։ Մերոնք մի

շարք առաջարկներ դրին 1. Յերկաթուղային կենտրոնական կոմիտեյ¹⁾ ցրումը, 2. Յերկաթուղագծի արտակարգ հանձնաժողովի ցրումն, 3. Նրանց ֆունկցիաների հանձնումը դեպոյին, 4. Վերջինիս ձեռքով բանվորական կոնֆերանս կազմակերպելը, 5. Ձերբակալված ընկերների ազատ արձակումը և այլն: Մեր գլխավոր նպատակն եր՝ ուշացնել կոնֆլիկտը գոնե մի առ ժամանակ, մինչև Հայաստանի կոմիտեյից հրահանգներ ստանալը: Խնչ և լինելու բանակցությունների արդյունքները: Դաշնակներն այսօր առավոտյան խոստացել են պատասխան տալ: Համենայն դեպս, նրանք այս գիշեր (նույն Վալադյանը իր բանդայի հետ) շատ ընկերների մոտ են դրնացել խուզարկությունների, բայց վոչ վոքի չեն գտել: Հասկանալի չե, վոր հապաղումը նրանց ձեռնառու չե:

Պահանջներից մեկը սա յեր—դաշնակները պետք և անմիջապես կալանեն ամերիկացիների գնացքը, պահանջելով անհապաղ կերպով ուղարկել Հայաստան ամբողջ նրան հատկացված պարենավորումը (Բաթումի կողմից յեկող բեռները): Յեթե դաշնակները հրաժարվում են այդ բանը կատարելուց, ապա դա կանի Կոմմունիստական կուսակցության կոմիտեն: Ամերիկացիների գնացքի գալու ժամանակ մենք դաշնակներից դեռևս պատասխան չունեյինք և ինքներս գործի անցանք: Շոգեկառք չտվինք, գնացքի առաջ շարեցինք կոմենդատային վաշտը և ընկ: Ավիսը Կոմմունիստական կուսակցության անունից հայտարարեց նրանց—վորոշման մասին: Բանակցությունների հետևանքով պարզվեց, վոր ամերիկացիներից մեկը մնում ե, վոր նրանք յերաշխավորում են, վոր հացը կուղարկվի անկախ նրանից թե ինչ իշխանություն և լինելու Հայաստանում: Եվ ին Ալեքսանդրպոլի կոմիտեյի անունով համապատասխան ստորագրություն և գնացքները բաց թողվեցին: Վաղը մենք նամակ ենք ուղարկում Բագու, խնդրելով Դիլիջան հասցնել բավականաչափ պարենավաշտը ապագա խորհրդային Հայաստանի համար: Պաշարներն որեցոր հալվում են և թալանվում: Ձեր ձգձգման հետևանքով շարժումը տարերային ձևի կվերածվի և պատմության կամքով մենք կանցնենք սոված, ամեն բանի ընդունակ ազգաբնակչության գլուխը: Այն ժամանակ արդեն ուշ կլինի: Մեր թշնամին մատուցելիսները չեն, այլ սոֆն ե. այս բոլորիս թալանում են պարենավորման պաշարները: Խնդրում ենք պատասխանն շտապեցնել: Այսօր Դարաքլիսայից հեռագիր ստացանք՝ զորքը, բանվորներն

1) Դեկտեմբերի 1918 թ. Ժանուարի. խմբ.

ու գյուղացիները միացած են կոմմունիստական դրոշակի տակ, վողջուհում են Ալեքսանդրոպուլի պրոլետարիատին:

Ավիս

5-ն մայիսի 29 թ.

Ալեքսանդրոպուլ.

Շատ կարճ եմ գրում գեկուցումը և հայտարարում եմ, վոր հարցի հետագա ձգձգումը և նրա հետևանքները մենք մեղա-
նից վերցնում ենք և ամբողջ պատասխանատվությունը դուք
պետք է ձեզ վրա վերցնեք: Ձեր վորոշումը նախ սկսել Ղազա-
խում յեվ նետ այստեղ, յեվ այն ել դեռ կապ հաստատել յեվ
ապա հանդես գալ, համարում եմ հիմնովին սխալ: Նախ պետք
է գրավել և ապա առաջ շարժվել: Յեվ առաջինը, պետք է սկսենք
Ալեքսանդրոպուլում, վորտեղից սենց կսկսենք Ղազախի վրա ցարժ-
վել: Ինչպես կամենում եք, բայց մենք բոլորս տերրորի կենթարկ-
վենք, յեթե մեր ամբողջ ուժը նրանց հանձնեցինք: Յես ձեզ խնդ-
րում եմ մեր կուսակցություն, բանվորների և զրահապատի անու-
նից շուտով հնարավորություն տալ մեզ, կամ թե զալ այստեղ
տեղում ծանոթանալու համար: Յես գրում եմ և չգիտեմ թե ինչ
կարող ե լինել մի քանի ժամից հետո: Հասկացեք վերջապես: Սպա-
սում ենք: Ձեզ հաղորդող Ավիս:

Վորքան կարելի յե մեր ընկերների հետ շուտ կապվեցեք,
հասցրեք: Սույն նամակը հանձնողը մեր ընկեր « »-ն է, գեպոից,
Կնիքը հետո չեր, վոր կնքեյի...

Ավիս

Մայիս 5

ԱՎԻՍԻ ՅԵՐԿՏՈՂԸ

Կամ մենք, կամ նրանք, այսպես է դրված հարցը: Թալանում
են պարենավորումը: Թուլությունն զգում եմ որեցոր, Յերեսունից
ավելի մասսան սպասում են մեզ: Պարենը կբավի 15 որ, կկապ-
վենք, յեք բանալով դեպի չեզոք զոնան: Յերկաթուղայինների գոր-
ծադուլ. ամեն մի պատասխանատվություն վերցնում ենք: Հիվան-
դանոցը ձեռքներիցս կառնեն բոլոր զինվորական հիվանդանոցների
հետ միասին:

Գրիգոր

Մայիսի 6-ին կամ 7-ին

ԶԻՆՎՈՐԱՆԻՆԵՐԻ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ԿՈՁԸ

ԸՆԿԵՐՆԵՐ ՅԵՎ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐ

Դաշնակցական հակահեղափոխական կառավարութեան որերը հաշված են: Կարմիր զորքերը և բանվորութիւնն արդեն գրավել են Կարսը և Ալեքսանդրոպոլը, պահանջելով դաժան կառավարութիւնից հանձնել իշխանութիւնը հեղափոխական պրոլետարիատին և Կարմիր բանակին: Այժմ քաղաքում դաշնակցականները զուլի կորցրած հողեվարքի վերջին փորձեր են անում, վորպեսզի խաղաղ քաղաքացիներին զրգոն գործի և բանվորութեան դեմ, առաջ բերելու յեղաշարժան կռիւ: Զինվորահեղափոխական կոմիտեն հենվելով Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և զինվորների կամքի վրա, դաշնակցական կառավարութեան այդ պրովոկացիոն քայլերին հակադրում է այն համակրանքը, վոր քաղաքացիները ցույց են տալիս դեպի նոր և յերջանիկ Սովետական Հայաստանը:

Ընկերներ և քաղաքացիներ, դաշնակցական կառավարութեան ագենտները հուլաները կարած, քաղաքից փախչում են գյուղերը, վորպեսզի մոլթ մթնոլորտի մեջ իրագործեն իրենց նենգ դավերը, բայց գյուղացու բռնցքը ևս կծանրանա նրանց գլխին:

Զինվորահեղափոխական կոմիտեն հայտարարում է, վոր շուտով քաղաք պիտի մանի Կարմիր բանակը, ապահովելով քաղաքացիների կյանքն ու գյուղը, թե արտաքին և թե ներքին թշնամիներին:

Ամեն մի փորձ դիմադրութեան, բնական կյանքի ընթացքի խանգարման, կենթարկւի ամենախիստ պատժի հեղափոխական տրիբունալի կողմից:

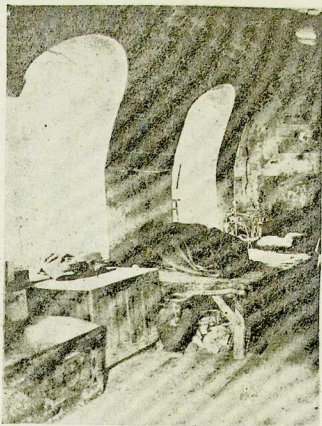
Հայաստանի խորհրդային իշխանութեան

Զինվորահեղափոխական կոմիտե

10 մայիսի 1920 թ.

Ալեքսանդրոպոլ:

ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻ ՏՈՒՆԸ ՅԵՐԵՎԱՆՈՒՄ

ԸՆԿԵՐ ՄՈՒՍԱՅԵԼՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ՅԵՐԿՐԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ

Բանառում գտնվելուս հետեանքով, յես անկարող եմ հաղորդել ձեզ, ընկերներ, Հայաստանում մեր առաջխաղացութեան բոլոր մանրամասնութիւնները: Կաշխատեմ համառոտ կերպով միայն հաղորդել այդ զեպքերի մասին: Յեթե ինձ մահվան պատժի չղատապարտեցին, դուք և կարողանամ անձամբ մանրամասն զեկուցում տալ:

Հայաստանում իշխանութիւնը ձեռք ձգելու հարցը հերթի դրվեց մայիսի 1-ից հետո: Մայիսի 1-ին թե Ալեքսանդրոպոլում և թե Հայաստանի բոլոր անկիւններում ժողովրդի ահազին մասսաներ գնացին մեր լոգուղների հետևից: Մայիսի 1-ի հաջորդութիւնը կատարյալ եր. կառավարութիւնը գլուխը կորցրել եր: Մայիսի 1-ից դեռ շատ առաջ կարգադրութիւն կար ձերբակալելու Ալեքսանդրոպոլ քաղաքի կոմիտեաներին: Նուրբշանյանը և մյուսները ընդհատակն անցան: Մայիսի 1-ից հետո հետապնդվող կոմիտեաներաներն անցան իմ զրահապատ գնացքի մեջ:

Մայիսի 1-ին միտինգում գինեւորների առաջ յետ ևս հրապարակ յեկա: Հետեյալ որը կայազորի բոլոր մասերն սկսեցին ինձ պատմիրականներ ուղարկել: Յետ մեծ վտղեւորությամբ ձեռնամուխ յեկա նրանց կազմակերպելուն և միջանի որվա ընթացքում հաջողեցրի կազմակերպել կատարելապես կարգապահ մի կարմիր բանակ:

Կառավարութեան ազենաներն իմ մայիսի 1-ին հանդես գալու համար սկսեցին հետապնդել ինձ: Ինձ հրավիրում ելին Յերևան՝ ձերբակալելու և զբահապատը խլելու նպատակով: Հպատակվել այդ հրամանին, նշանակում եր զրկվել Հայաստանի հանրապետութեան զորավիդ զբահապատից և մեր կուսակցութեանը ավերել տալ: Միաժամանակ նկատված եր, վոր մեր մայիսի 1-ի հաջողութեանից հետո ամերիկացիք սկսել ելին վատնել և թալանել տալ պարենավորման մթերքները, վոր վաճառվում կամ բաժանվում ելին սպիւկուլիանտների և դաշնակների կողմից: Կուսակցութեան կոմիտեն առաջարկեց ամերիկացիներին՝ շարունակել իրենց գործունեությունը, ըստ վորում նրանց կյանքը և գույքը ապահովվում ե: Իսկ յիթե նրանք կհեռանան, ապա ամբողջ պարենավորումը կը հայտարարվի Հայաստանի Հանրապետութեան գյուղացիների, բանվորների և վորքերի սեփականություն: Այս հանգամանքով մենք կալանքի յենթարկեցինք և արգելեցինք ամերիկյան գնացքը շարժվելու: Այս հոգի վրա իմ և Սատիսֆի միջև ընդհարում առաջացավ նրա հետ ուղիղ գծով բանակցելիս: Այդ բանը խուճապ առաջացրեց դաշնակների շրջաններում: Դաշնակների կուսակցութեան կոմիտեն ինձ և իմ բոլոր աշխատակիցներին տեղորոքի գառապարտեց: Մինչ այսոր այդ տեղորոքը դորժադրվել և գնեւորալ Քաջատուրովի վերաբերմամբ: Փորձեր յեղան պայթեցնել և իմ գնացքը կամ ուժով գրավել ախ. մարդիկ ելին նշանակված, վորոնք պետք և ինձ խփելին և գնացքը խլելին: Միակ միջոցը գլխաւորաւ բայլելիկյան շարժումը և ախ ճնշելու, նրանք գանում ելին ինձ վաշնչացնելու և գնացքը չեղդացնելու մեջ: Յետ այդ բոլորի մասին նախազգուշացված լինելով, արտակարգ պատերազմական միջոցներ ձեռք առա և դեպքերի ընթացքով իսկ դաշնակ կառավարութեան հանդեպ կանգնեցի պատերազմական դրութեան վրա: Կառավարութեան կողմից հետապնդվող մեր ընկերներն իրենց բնակատեղին տեղափոխեցին ինձ մոտ, վորտեղ նրանք սնվումսն էլին: Կայսրանում փառտորեն դաշնակների իշխանություն չկար: Մթնոլորտը հետզհետե թանձրանում եր. Յերկաթուղաղծի վրա բանվորների վերաբերմամբ տեղի ունեցին դաշնակների կողմից կամայականություն, անկարգություններ և անանարձակություններ: Բանվորների և գինեւորների պիգոնությունը հետզհետե աճում եր: Այդ կացությունը յերկար տեւել չեր կարող: Միջանի անպամ ինձ մոտ յեկավ, կառա-

վարութեան ներկայացուցիչը, նպատակ ունենալով ինձ իր կողմը քաշել, շատ լավ հաշվի առնելով, վոր այդպիսով շարժումը կշեղեցնանի: Յեւ, պարզ է, վոչ մի գիշում չեյի կարող անել, քանի վոր ինձանից հետո կկործանվեր ամբողջ կուսակցութիւնը: Հեղաշրջումը որովա խնդիր էր դարձել: Հայաստանը կանգնած էր պատերազմի սպառնալիքի առաջ, վոր պետք է պայթեր Հայաստանի աշխատավոր մասսաների և խորհրդային Ադրբեջանի միջև: Դաշնակները ամեն կերպ աշխատում էյին մուժ մասսաներին ապացուցել, վոր Ադրբեջանում իսկական խորհրդային իշխանութիւն չկա, վոր դրանք ելի նույն մուսավաթիստներն են, վոր ցանկանում են բայլշեխմի դրոշակի տակ վոչնչացնել Հայաստանը: Ժողովրդին կոչ էյին անում մինչև արյան վերջին կաթիլը կովել Ադրբեջանի դեմ: Մեր կուսակցութիւնն այդ հերթական պրովակացիաների դեմ կրովելու հնարավորութիւնից զուրկ էր, քանի վոր ընդհատակյա դրութեան մեջ լինելով, զրկված էր խոսքի և մամուլի ազատութիւնից: Արմենկումը, վորի գործունեութեան մասին յես առանձին զեկուցում եմ տալու, դժբախտաբար այդպիսի մի սուր մոմենտին բավականաչափ գործունեութիւն չցուցադրեց: Վերջապես մայիսի 7-ին թէ 8-ին մեր հարցապնդման հետեանքով, մեզ մոտ Արմենկումից յեկան բժ. Մելքոնյանը և Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը — վորոնք ծանոթանալով դրութեանը, սանկցիա տվին մեր վճռականապես հանդես գալու վորոշմանը: Զորքերը մարտական պատրաստականութեան մեջ դնելով, ամսի 10-ին մենք ռազմահեղափոխական կոմիտեյի անունից վերջնագիր ներկայացրինք իշխանութիւններին՝ քաղաքը հանձնելու: Քաղաքը հանձնվեց առանց մի զնդակ արձակելու:

Սրանից հետո յես, վոր մեզ մոտ սկսվում է ներքին զրազեղիան: Տեղական ընկերները բաժարձակ անընդունակ գտնվեցին ստեղծաբար որգանական աշխատանքներին: Աշխատանքը վաղորոք բաշխված էր ընկերների միջև, սակայն իշխանութիւնը զրավելուց հետո նրանցից վոչ մեկը գրեթէ մատը մատին չէփեց իրեն զիրքերում: Ամբողջ աշխատանքը գլխավորապես ինձ վրա յեր բարգվել: Յես ֆիդիքապես իվիճակի չեյի ամենն ինքս անելու և միաժամանակ, իբրև կարմիր զորքերի հրամանատար, տանել իմ հատուկ աշխատանքը: Իսկ Յերեանի կողմից արդեն թշնամու ուժերը շարժվում էյին: Արմենկումի անդամները համարյա վոչինչ չեյին անում: Ամբողջ Հայաստանում զորքերը գրեթէ մեր կողմն էյին, բայց տեղերում ուժեղ ձեռքեր չգտնվեցին: Ամենուրեք պահանջվում էր իմ ներկայութիւնը, իսկ Ալեքսանդրոպուլը թողնել ինձ — թույլ չեյին տալիս:

կառավարութիւնը մեր դեմ գլինեց գրեթե բացառապէս տաճկահայերին, գաղթականներին, մաուզերիտներին և կուսակցական դաշնակներին: Մեր պարենավորման կոմիտեն մոշնչից մոշինչ չեր անում: Իշխանութեան ներքին ճգնաժամը, պարենավորման բացակայութիւնը և այլ բազմազան պատճառներ ստիպեցին հանձնել քաղաքն առանձ կռիւի, համաձայն ռազմաինքնապաշտպան կոմիտեյի վորոշման:

Այժմ մենք գտնվում ենք բանտում. Ալեքսանդրապոլում 250-ից ավելի ձերբակալված ընկերներ կան, ամբողջ Հայաստանի բանտերը մերայիններով լիքն են: Բանտային պայմանները սարսափելի չեն: Սովամահ են անում: Ձերբակալվածները գրամ չունեն, հիվանդութեան դեպքերը շատանում են. յեթե այսպէս շարունակվի, անգին մահացութեան կսկսվի: Յերկրի ներսում անսահման և անխնա շարաշարութեան և տիրում: Սովալ ազդարնակութեանը մաուզերիտների կողմից անաբեկված և Տեշորը և մաուզերիդը դաշնակների պետական կառավարութեան մեջ մի սխառն են դառնում: Ազդարնակութեան կողմից ծայր աստիճան դժգոհութեան և տիրում կառավարութեանից: Կանոնավոր զորքը չի պաշտպանում կառավարութեանը, իսկ գաղթականներն ու մաուզերիտները ռազմունակ ասարեր չեն: Անհրաժեշտ և շուտափութ կերպով մացնել խորհրդային զորքերը՝ դժբախտ ժողովուրդը դաշնակների լծից ազատելու համար: Իմ և հինգ (5) այլ ընկերների վերաբերմամբ դատավարութեան և անդի ունենում: Դա մոշ թե դատ և, այլ կուսակցական հաշվահարդար: Նույն իսկ բուրժուական պետութեան մեջ ընդունված ամենատարրական կանոնները բացակայում են:

Դատավարութեանը, չնայած իմ բողոքին կատարվում և դռնփակ: Դատում են հեռին հաշվով մայիսի 8-ին հրատարակած որոշքով, մի հաշվումով, վորի ուժով որնքը տարածվում և ապրիլի 15-ին կատարված «հանցավոր» զործողութեանների վրա: Միմիայն արտաքին ուժի միջամտութեանը, թեկուզ վերջնադրի ձեով, կարող և մեզ փրկել զնդակահարութեանից:

Նրանք կարող են մեզ արձակել և հետո անկյունից խփել. դաշնակները ամեն մի սրիկայութեան և ստորութեան ընդունակ են: Անհրաժեշտ և ռալ յերաշխիքներ պահանջել:

Այս բողոքիս վերադարձա դատարանից: Յես և չորս մյուս ընկերները մահվան պատժի չենք դատապարտված զնդակահարութեան միջոցով. մեկն արդարացավ և մեկն էլ դատապարտված և մի տարվա բանտարկութեան: Դատարանը վորոշեց միջնորդել կառավարութեան առաջ՝ մեզ մացնելու դատապարտվածների դրութեանը:

Միայն դրսից արած ճնշումով կարելի չէ փոխել տալ մահվան պատիժը և մի սպառնալիքի տակ – այն է, վոր զնդակահարութեան համար ամբողջ դաշնակցութեանն ամբողջապես պատասխանատու կլինի։ Այդ բանը նրանց սարսափեցնում եւ Նրանք իրենք ել են խոստովանում, վոր մեր դեմ կովելու համար իրանք շատ թույլ են և մեղանից՝ բայց և իկնեցից ավելի յեն վախենում, քան թե թուրքերից։ Այդ բանն ասում եր դատարանում բժիշկ Բաղդասարյանը։

Յես պահպանում եմ կապը զորքերի հետ։ Նրանք մեր կողմն են, պետք է միայն ջախջախել առաջավոր խումբը, վոր կազմված է գաղթականներից և մատուցերիստներից և ապա կարելի չէ առանց ընդդիմադրութեան, հանդիսավոր քայլով առաջ գնալ, քանի վոր զորքերը մեր կողմը կանցնեն։ Սրա հետ միասին ուղարկում եմ ձեզ բողոքը – բանտարկված ընկերների անուանից, վորպիսին խնդրում եմ անմիջապես հեռագրով և մամուլի միջոցով հայտարարել։

1/6/20 թ.

Ընկերական վոդջույններով

Ալեքսանդրոպոլի բան

Ս. Գ. Մուսայելյան

ԹԻՖԼԻՍ ՅԵՐԿՐԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵՅԻՆ

Ընկերներ, այսօր, հունիսի 4-ին յերեկոյան զնդակահարութեան դատապարտվածներից արդեն յերեքին դուրս տարան՝ բժ. Փանյանին, բժ. Պրիբրիսկուն և բանվոր Սեւյանին։ Միացինք յես՝ Մուսայելյանը և Ղարիբջանյանը։ Ըստ տեղեկութեանների, դաշնակները մտածում են մեզ ազատել, հետո սպանել անկյունից – տերրորով և այդ սպանութեանը բացատրել այնպես, վոր կատարվել է անձնական հողի վրա։ Մտածում են նաև բանտի վրա բանտապետ նշանակելու մի մատուցերիստի, վորը կալանավորների հետ միջադեպեր է առաջացնելու և զնդակահարելու նշանակված անձանց, անկարգութեանները ճնշելու պատրվակով։ Իմիտ առեք, վոր մերոնց յուրաքանչյուր սպանութեանը դաշնակների կազմակերպած գործն է։ Սրանից առաջ յես ձեզ ուղարկել եյի ղեկուցում Ալեքսանդրոպոլի դեպքերի մասին և այն պայմանների, վորոնց մեջ գտնվում են ձերբակալվածները։ Յեթե ստացել եք, կտեսնեք, թե ինչ դրութեան մեջ են գտնվում ընկերները, սովի և հակառակադրական պայմանների հետևանքով հիվանդութեան անազնի դեպքեր կան։

Բոլոր միջոցները ձեռք առեք մեզ փրկելու։ Դեպքերի և կազմակերպված գործերի մասին մանրամասն ղեկուցում կանեմ բանտիցն ազատվելուց հետո։

Ընկերական վոդջույններով՝

4/6/20 թ.

Մուսայելյան

ԿԱՐՍԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒՅՑՈՒՆԸ

Կարս քաղաքի պրոֆեսորնալ աշխատող Ալեքսանդր Մ. Նազարյանի ղեկավարումը՝ Կովկասի լեռկրային կոմիտեին:

Մայիսի 1-ի որոշանից, յերբ Կարս քաղաքի ամբողջ պրոլետարիատը պարզորոշ ցույց տվավ դեպի կոմմունիստական կուսակցությունն ունեցած իր համակրանքն ու հարգանքը, աշխատանքն ավելի լարված ուժով և հաջող գնաց: Զորքերում ամենաաշխույժ աշխատանք եր տարվում, և թեպետ նրանց մեջ բնիկներ չկային, սակայն կազմվել եր Զինվորական Կոմիտե, զորամասերի ներկայացուցիչներ: Գաղաքում կար 5 բնիկ.—1) Ավտո-գարաժի բնիկ (6 բնիկ) 2) ծառայողների բնիկ (12 բնիկ), 3) յերկաթուղայինների բնիկ (14 բնիկ): Բացի այդ կային համակրողների բնիկներ Ուշչեկյան (ձորում), զորքի բնակարանային, մատակարարման ինժեներային վարչություն, ամբերկացիներ ղեկավարների և ծառայողների բնիկներ—բնիկներ 37 բնիկ: Համաձայն Ալեքսանդրովի ղեկավարահեղափոխական Կոմիտեի առաջարկության, մայիսի 9-ին յերկույան ժամը 8-ին հայտարարված եր խորհրդային Իշխանություն: խորհրդային Իշխանության հայտարարումը միջանի անգամ քննություն եր առնվել տեղական կուլեկտիվի կողմից և այդ առթիվ կարծիքները բաժանվում եին: Ալեքսանդրովում խորհրդային Իշխանություն հայտարարելուց հետո չեր կարելի Կարսում սպասել, քանի վոր ժամանակ չկար սպասելու: Մեր մտադրությունները հայտնի եյին քաղաքում և հակաբայլեիկյան պրոպագանդան բնույթ ունեցող ագիտացիա յեր տարվում, և դրա համար անհրաժեշտ եր վճարական քայլերի գիմել, այն միջոցին յերբ Ալեքսանդրովից ասված եր՝ «սպասեցեք զրահապատ գնացքին»: Կարսի կայազորը բաղկացած եր մոտավորապես 800 սովիններից (հոգուց), վորոնցից 400-ից ավելին իրենց պատրաստակամությունն եյին հայտնել հակահեղափոխական կառավարության դեմ յեղնել, միացյալները չեզոք եյին, հայտարարելով վոր նրանք իրենց հայերի դեմ չեն գնա և կմիանան հաղթողներին:

Վերջիններիս թվին ե պատկանում պահակային բաժնիներ և յերկրորդ մարտկոցը: Պահակային բաժնիներ հետ յեղած հարաբերությունն ավելի ևս սրվեց նրանից հետո, յերբ ավելի հաստատ հեղափոխական մասերը նրանից առան, հեղափոխական ճանապարհով, չորս գնդացի: Ամենից հաստատ և հեղափոխականորեն տրամադրված մասերն եյին, բերդահրետանու յերկրորդ վաշտը և պա-

բեռային վաշտը, վորը մինչև վերջին բուսն, չնայած իրենց հոգնածության և հակաբայլչեկիյան ազիտացիայի, հայտարարեց...— Մենք բայլչեկիներ ենք և հավատարիմ կմանք հեղափոխության գործին:

Մայիսի 9-ին, գիշերվա ժամը 8-ին անձնվեր մասերը հավաքվեցին Շտաբի մաս, վորտեղ միաինգ կար: Իսկույն ետ քաղաքում պահպանություն հաստատեցինք. կայարանը, փոստը, պետական-ծառանք, պարենավորման պահեստները.— այդ ամենը մեր պահպանության տակն ելին գտնվում, ամենուրեք մեր պահակներն ելին:

Կարգվեց ժամանակավոր Ռազմահեղափոխական Կոմիտե 5 բնիկներէրից բաղկացած.— 1) Մելիքյան Դիմիտրի (բերդա-հրետանային շտաբ—կապիտան)—Կարսի կայսղոյրի կոմմունիստական զորքի հրամանատար, 2) Բայթունի (բերդային հրետանու ղեկվոր) 3) Ալեքսանդր Նազարյան, 4) Ղուկասյան Ղուկաս և 5) Թումանյան Արշակ: Հրամանատարական կազմն ամբողջովին, հառ ու կենտ սպաների բացառությամբ, ապստամբական շարժմանը վսշ մի մասնակցություն չեր ցույց տալիս:

Մայիսի 10-ին հրապարակված եր Ռազմական Հեղափոխական կոմիտարի հրամանը, գեներալ Փիրումովին, վորի համաձայն հայտարարվում եր, վոր հրամանատարական կազմը մնում ե իր տեղում, յեթե միայն կճանաչի Խորհրդային Իշխանությունը: Մայիսի 10-ին, ցերեկվա ժամի մոտ 4-ին հայտնվեց մաուզերիստների մի խումբ, խնուսցի տաճկահպատակ հայերի հետ միասին, վորոնք, ինչպես վերջում պարզվեց, մեզ ղինաթափ անելու և Շտաբը հափշտակելու մտադրություն ելին ունեցել, բայց հակառակորդները հետ շարժվեցին: Դեներալ Փիրումովին հրամանատարական կազմի և քաղաքային Դումայի մասին վերջնագիր եր տրված: Փիրումովից ստացվեց պատասխանը 11-ին, վորտեղ հայտարարվում եր, վոր հրամանատարական կազմը կանգնած լինելով Ֆրոնտի պահպանման կողմը, հպատակվում ե Հեղափոխական Զինկոմին: Նահանգապետ Կորգանովը պաշտոնանկ յեղավ. ձերբակալվեցին Նորբայունը (քաղաքագլուխ) և Քոստյանը (միլիցիապետ): Չնայած մեզ յենթարկվելու մասին տված պատասխանին, թե քաղաքը և թե ինքը՝ Փիրումովը անցան մեր գեմ խմբերի կազմակերպման, գլուզերից, դրլխավորապես զաղթականներից և տաճկահայերից (Խնուսի, Մշո և այլ վայրերից): Փորձեր յեղան ղինաթափ անելու. ավելի հաստատ կանգնած մասերը, բայց անհապաղ զորքի մեջ խմորում սկսվեց: Կայարանն արդեն զրավված եր հակառակորդների ձեռքով: Ամսի 11-ին, կեսորին դարձյալ հայտնվեց տաճկահայերի խումբը, վորն

այն տասիճան շփոթեցրեց Շտարին կից թողած վաշտին, վոր քիչ մնաց շտարը դրավվեր նրանց կողմից. սակայն շնորհիվ մեր կողմից ձեռք առնված յեռանդուն միջոցների, վերջիններս նորից ցրվեցին: Շտարը չափազանց անհարմար տեղում եր դնվում: Հեղուսովկումը ստիպված յեղավ անցնել բերդը, փոխադրել իր Շտարը Ալեքսանդր Զ-րդի մարտկոցարանը և այնտեղից խիստ կերպով անցկացնել իր վորդուհիներն ու հրամանները, սպանալով քաղաքին ուրակծումով: Շտարը մայիսի 11-ին փոխադրվեց Ալեքսանդր Զ-րդի մարտկոցարանը:

Շտա քիչ կային պատրաստված ընկերներ, մինչդեռ շատ գործ կար անելու: Ամբողջ աշխատանքն ընկած եր 57 ընկերների վրա, վորոնք ուժ չունեյին այդ աշխատանքը տանելու: Սարիզամիշի և Ալեքսանդրոպոլի հետ կապը պատշաճ բարձրության վրա չեր դրված: Հույսը Ալեքսանդրոպոլի վրա յեր, վորը խոստացել եր ուղարկել պատրաստված ընկերներ, վորոնց թվում և զինվորականները:

Մայիսի 11-ին վերջնադրերը իրար հետևից ուղարկվում եյին ինչպես քաղաքային ինքնավարությանը, նմանապես և գեներալ Փիլումովին. նոր-նոր ձեռնակվում եր հիմնարկություններում քաղաքական կոմիտարների նշանակումները:

Միաժամանակ մեր վերջնադրին ուղարկած հաստատ և դրական պատասխանի հետ միասին դաշնակցականները կազմակերպել եյին գյուղացիներից մեծաքանակ խմբեր, վորպիսին նրանց գյուրությամբ եր հաջողվում, ինկատի ունենալով, վոր գյուղացիք բոլորովին պատրաստված չեյին դեպքերին. նրանք կաշառքի միջոցով իրենց կողմը դրավեցին Պահակային բառալիոնը, ապստամբ զինվորներին շատերին մոլորության մեջ ձգեցին:

Մայիսի 12-ին բերդի կողմը շարժվեց Խնուսցիների խումբը. առաջից գնում եյին վորբերը, նրանց հետևից գաղթական կանայք կարմիր դրոշակներով, իսկ նրանց հետևից խումբը. այդ ժամանակ ուղևորվում եյին 2 ավտոմոբիլ զնգացիներով և զինված ապստամբներով նահանգապետ Կորզանովին ձերբակալելու և քաղաքում կարգը պաշտպանելու համար:

Հենց վոր ավտոմոբիլները մոտենում են ամբոխին, վերջինս շրջապատում ե ավտոմոբիլները և ողավելով նրանից, վոր մեր կողմից վոչ մի զնգակ չի արձակվի, քանի վոր դիմացներս կանայք ու վորբեր եյին, զավթում են ավտոմոբիլը, ծեծում ընկերներին ու շարունակում են շարժվել դեպի Շտարը:

Դրությունն ավելի վատթարացավ, մանավանդ վոր յերեկոյան

զեւմ հալածաբար պարզվեց, վոր 5-րդ դունդն արդեն զավանահեղ եւ մեղ, թեպետ եւ շարունակում եր մնալ մեղ հետ, վոր կաշառված գինւորների եւ ֆելդֆերերների միջոցով գիշերվա ժամի 12-ին գինւորները գնդակահարելու յեն ապստամբական շարժման բոլոր պարագլուխներին եւ Շատրն իրենց ձեռքն են գցելու: Մեր կողմից արդեն վոչ մի ապստամբ հաջողութեան չունեւ:

Քաղաքն արդեն բռնված եր հակառակորդներով: Միակ հաստատ եւ հեղափոխական մասերն ելին եւ մնացին՝ Պարետային վաշտը 30 ընկերներից եւ Բերդային Հրետանու 2-րդ վաշտը 40 ընկերներից, վորպիսին շատ քիչ եր. դրա համար ել մի յեղք եր միայն մնում, այն ե՝ փոխադրվելով «Բուչկին» մարտկոցարանը (Ֆորտ), նահանջել Ալեքսանդրպոլ, լիտեա համոզված լինելով, վոր Ալեքսանդրպոլը մեր ձեռքին ե, վորը ե իկատար անվեց մայիսի 13-ի գիշերը: Վոչ մի համաձայնութեան հույների, թուրքների եւ մալականների հետ չի յեղել: Հունական ե Ռուսաց Ազգային Մորհուրդների կողմից ստացված ելին վողջույնի գրութեաններ. նրանք վողջունում ելին Մորհրդային իշխանութեանը Հայաստանում: Վերոհիշյալ խորհուրդներն առաջարկել ելին իրենց կողմից գինված աջակցութեան ցույց տալ մեզ: Հեղափոխական Ռազմկոմիսարը այդ առթիւ հայտնեց, վոր առայժմ ձեռնպահ պետք ե մնալ ապստամբական շարժմանը միջամտելուց, ինկատի առնելով, վոր մասսաներում ազգային անտագոնիզմն այնքան ուժեղ ե, վոր կարող ե շատ վատ անդրադառնալ ապստամբյալների վրա:

Այսպիսով Կարս քաղաքի հեղափոխութեան շարժման անկման գլխավոր պատճառներն ելին:

1. Գիւղում աշխատանքի ե ազիտացիայի լիակատար բացակայութեանը (ամենագլխավորը):

2. Պատրաստված ընկերների—կազմի բացակայութեանը:

3. Հայաստանի բոլոր քաղաքների վոչ միաժամանակ հանդես գալը:

4. Ալեքսանդրպոլի ե Սարիգամիշի հետ կանոնավոր կապի բացակայութեանը:

5. Ալեքսանդրպոլի Կոմիտեյի կողմից տրված հրահանգների գործում անհետեղականութեանը:

Կարս քաղաքի պրոֆեսիոնալ Կարս քաղաքի Ռազմահեղափոխական Կոմիտեյի անդամ Ռիֆ(բայլչեիկների) անդամ Ա. Նազարյան

Ընկ. Նազարյանի մատնանշած ղեկուցումը ե տեսակետը լիովին բաժանում եմ:

Ռազմահեղափոխական Կոմիտեյի անդամ, ապստամբական մասերի հրամանատար Մելիկով:

Թիֆլիս, մայիսի 31, 1920 թիվ:

ՍՈՅՆԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(Քարվանսարայի հեղկոմի գեկույսգիրը)

1920 թ. մայիսի 20-ին ղիշերվա ժամը 11-ին Քարվանսարայում տեղական կոմմունիստների կողմից զրավվեց իշխանությունը։ Առանց մի գնդակ արձակելու, քաղաքը զրավվեց։ Գիշերվա ժամը 10-ին, 6-րդ գնդի Սև-Քարի վաշտը, բնկ. Ակորջանյանի գլխավորությամբ մտնեցավ քաղաքին և բոլոր կողմերից սրաշարեց։ Ընկ. Ակորջանյանը փոքրաթիվ զորաբանակի և Շավարշի հրամանատարությամբ, միլիցիան գնդի հետ գրավեց քաղաքի բոլոր հիմնարկները, փոստը, հեռագրատունը։ Գիշերվա ժամը 1-ին քաղաքին մտնեցավ դաշնակցական կենտրոնական և տեղական իշխանության ներկայացուցիչները՝ ավտոմեքենան, վարի մեջ էյին՝ Ներքին Գործոց մինիստրության ներկայացուցիչ Մանասյանը, տեղական զորաբանակի հրամանատար ղեներալ Բաղդասարյանը, գեմատվոյի վարչություն նախագահ՝ Ներսես Զաղեթյանը, Մոսրուպ-բեկ Սարատիկյանը, բուլշեիզմի դեմ պայքարող արտակարգ կոմիտար Տեր-Ղուկասյանը և այլք, վորոնք անմիջապես ձեռարկալվեցին։ Այդ անձնավորությունները ձեռքարկալուովից հետո, սկսվեցին տեղական հակահեղափոխականները մասսայական ձեռքարկալությունները։

Հաջորդ առափոտյան քաղաքը դարդարվել եր կարմիր զորշակներով։ Այդ որը հրատարակվեց հեղկոմի առաջին հրամանը, վորտեղ ասվում եր իշխանության զրավման մասին և ազգաբնակչությանը կոչ եր արվում անցնելու խաղաղ և առօրյա աշխատանքների։ Կադմակերպվեցին միախնգներ, վորտեղ յելույթ ունեցան գյուղացիության ներկայացուցիչները, վորոնք կոչ էյին անում ժողովրդին՝ պաշապանել խորհրդային իշխանությունը, կազմակերպել մարտական ջոկատներ հակահեղափոխության բնի՝ Յերևանի վրա հետազաարշախնքի համար։

Իշխանությունը զրավելուց հետո, հեղկոմի կողմից 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հեռագիր արվեց, խնդրելով ուղարկել ռոմանդակող ուժեր, ապստամբների վողին ամուր պահելու համար։

Ռուսական կարմիր ջոկատը մայիսի 21-ին, ցերեկվա ժամը 12-ին մտավ քաղաք։ Ազգաբնակչությունը դիմավորեց նրան աղ ու հացով և արցունքով աղբսոււմ եր հրամանատարին, սաշապանել Յերևանի վրա ապստամբների հետազաարշախնքը, ճնշված ժողովրդին ազատելու համար հակահեղափոխական դաշնակները իշխանությունից, վորոնք իրենց տիմար քաղաքականությամբ, քայքայ-

ված Հայաստանը հանձնեցին արեմաշան խմբերիայիսաների քմահաճույքին և... լեզրաշարադան սպանդանոցի սարսափներին:

Հենց այդ նույն գիշերը, ապստամբների կողմից ձեռնարկվեց առաջխաղացում դեպի Դիլիջան քաղաքը և Շամշադինի շրջանը, վորոնք նույնպես վերցվեցին առանց մի գնդակի. իսկ Դիլիջանի քաղաքային գարնիզոնը մարտկոցի հետ անցավ մեր կողմը: Միուսուկան կարմիր զորամասերի, զբաղված վայրերում յերեայր, հրճվանքով և զխմավորված ազգաբնակչության կողմից: Առաջխաղացումը տարվում և Յերևանի և Ղարաբաղի խճուղիների ուղղությամբ: Այդ ճանապարհների լեռնանցքները զբաղված են մեր կողմից: Հալանդափոխական կառավարությունն ապստամբների դեմ և ուղարկել լամբաղեա Սեպուհի և գենիկինյան սպաների զեկավարությունը մի անաղին բանդա Կարմիր բանակին անհրաժեշտ և ոգնություն:

Կ Այվաղյան

Բազու 26 մայիսի, 1920 թ.

ՆԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Յեվլախ 18-ին մայիսի Ադատաֆա ժամանեց Հայաստանից յեկած գեղեցական. 11-րդ բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդին ուղարկելով հետևյալ դիմումը:

«Ընկերներ, ապրիլի 28-ին ռազիոն մեզ ուրախ լուր բերեց Ադրբեջանի բեկերի և խաների հակահեղափոխական կառավարությունն անկման և մեր կոմմունիստ բեկերների կողմից իշխանություն գրավման մասին: Այդ ուրախալի լուրը տարածվեց ամբողջ Հայաստանի սահմաններում:

Հայաստանի բանվորները և գյուղացիները իմանալով այդ մասին, հրճվանքով իրենք ևս սկսեցին պատրաստվել ապալալու դաշնակ հակահեղափոխական կառավարությունը և մայիսի 11-ին ապստամբություն կարմիր զորջը պարգեցին. Դաշնակներն զգալով կարմիր վրտանդը, զիմեցին իրենց սովորական զենքին՝ պրովակացիային: Ներանք լուրեր տարածեցին, վոր նոր Ադրբեջանում իշխանությունը բոլշևիկյան չե և վոր Բաղվում կարմիր հեղաշրջման լուրը դուրս և գալիս տեղական հայ կոմմունիստների կողմից, և փաստերով չի հաստատվում: Ազգաբնակչությանը սպառնում եյին, վոր յեթե նա գնա բոլշևիկների հետևից Ամերիկան Հայաստանին հաց չի տա: Խորհրդային Ադրբեջանի անունից թխում եյին կեղծ վավերագրեր, վորպեսզի իբրև թե թույլատրվի Հայաստանի սահմաններով գործեր անցնեն Տաճկաստանին ոգնելու համար և այլն:

Բարերախառարար այդ պրոֆակացիաները մնացին առանց հաջողութեան և մայիսի 12-ին Ալեքսանդրոպոլի պրոլետարիատը չքավորութեան և զինվորների հետ միասին Ալեքսանդրոպոլում տապալեց դաշնակները և տեղի իշխանութիւնը, վորպիսի շարժում սկսվեց նաև Կարսում, Սարիղամիշում:

Դաշնակները դրան ի պատասխան, պրոֆակացիոն նպատակով արտաքին կոիֆներ առաջացրին Բեյութ-Վեդիլի, Զանգիբասարի և այլ վայրերի թուրքերի դեմ, և միաժամանակ դաշնակները 2000-անոց բանդայով, կազմված մատղիբխաններից և զենիկիլյան վարձու սպաններից թիկունքից հարձակվում են կարմիր Ալեքսպոլի փոքրաթիվ զարնիզունի վրա և կոտորելով մոտ 200 անգլեն բանվորներ և զյուղացիներ, վերականգնում են իրենց հսկահեղափոխական իշխանութիւնը: Սոսկալի յե դաշնակները տերրորի սիստեման, յուրաքանչյուր կոմունիստի տեղն ու տեղը դնդակահարում են: Բազմաթիվ ընկերների վիճակի մասին վռչինչ հայտնի չե: Սոկայն դա չընկճեց հայկական պրոլետարիատի մարտական վողին:

Նա պատրաստ ե ապստամբութեան և մենք յեկել ենք ձեզ մոտ կապ հաստատելու ձեզ հետ: Հայաստանն սպասում ե ուռւ կարմիր մարտիկներին և նրանք Հայաստանի սահմանը վտոք դնելու դեպքում, վոչ մի հայ զինվոր թեկուզ նա լինի դաշնակցական, չի ցանկանա դիմավորել նրանց զնդակով:

Դիլիշանի գավառի և Ռազմահեղափոխական
Կոմիտեյի անդամ՝ Կոստյա Ալվազյան

Տեղական կոմ. կուսակցութեան պատգամավոր
Հակոբ Հակոբյան

ՌԱԶՄՅԵՂԿՈՄՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐԸ

ԱՐՄԵՆԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Ալլահվերդյան Սույսպա (գնդակ.)	5. Մազկյան Ասքանազ (մահացած)
2. Կասյան Սարգիս	6. Նուրիջանյան Ավիս
3. Կոստանյան Հակոբ	7. Շահվերդյան Դանուշ
4. Ղուկասյան Ղուկաս (սպանված)	8. Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Գոգուենց Արշակ *	6. Սարգսյան Գևորգ
2. Մեղքոնյան Արտաշես (գնդակահ.)	7. Տեր-Մահալյան Աշոտ *
3. Մուսալիսյան Սարգիս »	8. Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ
4. Նուրիջանյան Ավիս *	9. Ուլիբեկյան Լեոն *
5. Պետրոսյան Պետրոս	

ՔՅԱՎԹԱՌՈՒՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Կուրդինյան Նահապետ	3. Փանյան Արշալույս (գնդակահ.)
2. Մովսիսյան Աղասի	

ԿԱՐՍԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Բալթուհի	4. Ղազանջյան Վահագ
2. Թովմասյան Արշակ	5. Մելիկով Դիմիտրի
3. Ղուկասյան Ղուկաս (սպանված)	

ՍԱՐԻՂԱՄԻՇԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Առաքելյան Ալեքսանդր	4. Ճուղուրյան Անդ. (Ադոկ) սպանվ.
2. Գաբազալ Կարո (մահացած)	5. Մխչյան Լիպարիտ (սպանված)
3. Կուխմալալիին Պավել (սպանված)	6. Մատիչև Պյոտր (սպանված)

ԱԿՑԻՎ ԱՇԽԱՅՑՈՂ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

1. Նալբանդյան Լևոն (սպանված)	2. Վոսկանյան Սամվել (սպանված)

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՄԻ ԿԱԶՄԸ

1. Ավետիսյան Բեգլար (սպանված)	5. Մակարյան Սուրեն (սպանված)
2. Բոստանջյան Սարգիս »	6. Ներսիսյան Լևոն
3. Բատիկյան Բատիկ (գնդակահ.)	7. Պետրոսյան Միհրան
4. Խաչատրյան Հակոբ (սպանված)	8. Սարուխանյան Հովհաննես (գնդ.)

ԾԱՆՈԹ.==* այս չորս ընկերները յեղել են ընդհատակյա կոմիտեյի անդամ Ալեքսանդրյան մայրիսյան որերին:

Շ Բ Զ Է Ե Ղ Կ Ո Մ

1. Լազարյան Արմենակ
2. Խանֆերյան Լազր
3. Սիրունյան Վանո

ՂԱԶԱԽ-ԳԻԼԻՋԱՆԻ ՌԱԶՄՇԵՂԿՈՍԻ ԿԱԶՄԸ

1. Ամիրխանյան Շավարշ
2. Այվազյան Կոստյա
3. Բերբերյան Անտոնիա
4. Յազուրյան Հայկ
5. Հարութունյան Դալուստ
6. Մկրտումյան Յենոբ (չնդակահ.)

ԳԱՎԱՌՈՒՄ ԱՇԽԱՏՈՂ ԱԿՏԻՎ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

1. Ալեքսեյով (սպանված)
2. Ալոսատով (սպանված)
3. Իշխանյան Ժորժիկ (մահացած)
4. Հակոբջանյան (սպանված)
5. Հովսեփյան Վաղինակ (սպանված)
6. Շամախյան Յեղիշե (սպանված)

ՍՈՒՐՄԱԼՈՒՅԻ ՇԵՂԿՈՍ

1. Ելոյան Մարկոս
2. Մուրադյան Արաքս
3. Վարդանյան Հրաչյա

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ, ՍԻՍԻԱՆԻ ՅԵՎ ԽՆՁՈՐԵՍԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ՇԵՂԿՈՍԻ ԿԱԶՄԸ

1. Աղոնց Թովմաս
2. Թաթարյան Հարութուն
3. Կամարի Հակոբ
4. Սիլանյան Հայկ
5. Տանին Հակոբ
6. Տեր-Ղազարյան Պատվական

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅԻՍՅԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ԶՈՂԵՐԻ

Յ Ե Ր Ե Վ Ա Ն Ո Ւ Մ

1. Ալլահվերդյան Ստյոպա	Արմենկոմի անդամ	Գնդակահարվել են
1920 թ. ոգոստոսի
14—15, Յերևանի
բանտից:
2. Մուսալիլյան Սարգիս	Հայաստ. Ռ-ՀԿ անդամ, Կարմիր բանակի հրամանատար	
3. Ղաբրիջանյան Բաղրատ	Ալեքսովի Կուս-կոմիտեյի անդամ:	
4. Դալստյան Արմենակ	Ղամարովի շրջանի ընկեր-ներին—ուսուցիչ:	
5. Գևորգյան Վարդան	Յերևանի լերկաթ. բանվոր	
6. Հովհաննիսյան Լևոն	Կարսի ընկերներից. շոֆեր	
7. Զմշկյան Ալեքսանդր	Սարիղամիշից. կապիտան անկուսակցական:	
8. Հարութունյան Դարեգին	Յերևանի Կուս-կոմիտեյի անդամ, տպագր. բանվոր	

Լ Ե Ն Ի Ն Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Մ

9. Սեփյան Յեզոր Ալեքսանդրի Կուս-կոմիտեի անդամ, ակտիվ բանվոր:
10. Բժ. Փանյան Արշալույս Բյավթատի շրջանի հեղ-կոմի անդամ:
11. Բժ. Մելքոնյան Արտ. Հայաստանի ՌՀԿ անդամ:

Գնդակահարվել են 1920 թ. հունիսի 4-ին Ալեքսանդրի բանակից

Գնդակահարվել են 1920 թ. մայիսին, Աշտարակի շրջ.

Կ Ա Ր Ս Ո Ւ Մ

12. Ղուկասյան Ղուկաս Կարսի ՌՀԿ նախագահ «ՍՊԱՐՏԱԿ» ի ղեկավար-ն երից:
13. Յավրտիով Պետյա Ակտիվ մասնակից:
14. Խրիստովսկի » »
15. Ծառուկյան Սուրեն Հրետ-զնդի զինվոր:
16. Խաչատրյան Բերոբ Ակտիվ մասնակից:
17. Մանուկյան Հովհաննես Զինվորական ակտիվ մասն.
18. Դուզձակասյան Գուրգ. » »
19. Յերկու զինվորներ Վորոնց անունները ան-հայտ են:
20. Բաղդոնով Վասիլ Ակտիվ մասնակից:
21. Տ.-Գրիգորյան Գուրգեն » »
22. Մկրտչյան Գինոս Զինվոր պարետային վաշ.
23. Խաչատրյան Մկրտիչ Շոֆեր, ակտիվ մասնակից:

Այս 9 ընկերները սպանվել են Կարսի և Ալեքսանդրի միջև Արզնիայի կռվում — դաշ-նակների դեմ:

Գնդակահարվել են Կարսի բանաում 1920 թ.:

Ս Ա Ր Ի Ղ Ա Մ Ի Շ Ո Ւ Մ

24. Շուրուբյան Անդրանիկ Սարիզամիշի ՌՀԿ նախա-գահ:
25. Կուխմալյակին Պավել Նույն հեղկոմի անդամ:
26. Վոսկանյան Սամվել Հաղորդակցության և կապի կոմիսար:
27. Մատիչև Պյոտր Յերկաթգծի բանվոր, քար-շի կոմիսար լեռկաթուղում:
28. Մխչյան Լիպարիտ Զինվորական, Սարիզամիշի ռազմ-հեղկոմի անդամ:
29. Նալբանդյան Լևոն Զինվորական ակտիվ մաս-նակից:

Սարիզամիշի տեղափոխե-լիս ճանապարհին Կարսի լճում խեղդել են 1920 թ. մայիսի 20-ին:

Սպանվել են 1921 թ. քա-ղաքացիական կռիվներում:

Ն Ո Ր - Բ Ա Յ Ա Ջ Ե Տ Ո Ւ Մ

30. Սարուխանյան Հով. Ն.-Բայազետի ռազմ-հեղկո-մի նախագահ:
31. Բատիկյան Բատիկ Նույն հեղկոմի անդամ:
32. Մակարյան Սուրեն Նույն հեղկոմի անդամ, կար-միր Զոհապետների հրամանա-տար:

Գնդակահարված 1920 թ. մայիսի 22-ին, Ն.-Բայա-զետում:

Գնդակահարված 1920 թ.

հոկտեմբերին:

Գնդակահարվել են 1921 թ. Ն.-Բայազետում փնտրվա-րյան ավանադուրային:

Գ Ի Լ Ի Զ Ա Ն Ո Ւ Մ

33. Մկրտումյան Յենոբ Դիլիջան-Իջևան Ռազմ-հեղ- Գնդակահարված Դիլիջանում 1920 թ. հունիսի 4-ին
34. Հովսեփյան Վաղին Ակտիվ մասնակից Գնդակահարվել են Դիլիջանում 1920 թ. ապոստամբու-
35. Հակոբջանյան Սեդրակ Կարմիր ջոկատների ղեկավար Զինվորական, ակտիվ մաս- թյունը ճշգիլուց հետո:
36. Ալեքսեև Վասիլ Զինվորական, ակտիվ մաս- նակից:
37. Ապոստոլով Զինվորական, ակտիվ մաս- նակից:
38. Շեմախյան Յեղիշե Ակտիվ մասնակից: Տերորի լինթարկված 1922 թ. Դիլիջանում:

Զ Ա Ն Գ Ե Զ Ո Ւ Ր Ո Ւ Մ

39. Մկրտչյան Խրիստ Զանգեզուրի անդիգալ կուռ Կոմիտեի անդամ: Գնդակահարված 1920 թ. հոկտեմբերին, Ղարաբեղիսս գյուղում:
40. Մաշուրյան Մկրտիչ Նույն կոմիտեի անդամ: Խփվել է 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին Գորիսում:
41. Հարությունյան Բագր. Ուսուցիչ, ակտիվ մասնակից Ղափանի շրջանում: Գնդակահարված Ղափանում 1920 թ. աշնանը:
42. Իսկենդարյան Յեղյա Կարմիր բանակի հրամանատար Սիսիանում: Գնդակահարված 1920 թ. ոգոստոսի 18-ին Յեղևան:
43. Ելթիրարյան Իսկենդեր Ակտիվ մասնակից, ձախ եսեր Գնդակահարված 1920 թ. մայիսի 30-ին Խնձորեսկում:
44. Հասրաթյան Լիպարիտ Ակտիվ մասնակից: Սպանված 1920 թ. ոգոստոսի կոնֆլիկտում, Զանգ-

Ի Գ Դ Ի Ր Ո Ւ Մ

45. Անտոնյան Հակոբ Իզդիբի Ռազմ-հեղկոմի թեկնածու: Սպանվել 1921 թ. «63»-ի հետ ավանտյուրալի ժամ:
46. Աբաջյան Կորյուն Նույն հեղկոմի թեկնածու: Մեռավ բանտում 1920 թ. խորհրդայնացման որերին:

Յե՛վ ՈՒՐԻՇՆԵՐԸ, ՎՈՐՈՋ ԱՆՈՒՆԵՐԸ ՄԵԶ ՀԱՅՏՆԻ ՁԵՆ:

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ ՅԵՂԱԾ ԿՈՄՄՈՆԻՏՍ ԿԱԼԱՆԱ- ՎՈՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

1. Ալլահդերդյան Սոյոսպա	22. Մարեհ Լեոնտի*
2. Առաքարյան Անտոն	23. Մարտիրոսյան Մկրտիչ*
3. Այվազյան Գրիգոր	24. Մանուշարյան Արամ
4. Ավալյան Հայկ (ձախ դաշնակ.)	25. Մարգո
5. Բուդաղյան Արմենակ	26. Ղալաչյան Գառնիկ
6. Բելուջև Դրիստափոր	27. Շեմախյան Գինո
7. Գևորգյան Վարդան	28. Շահգեղյան Վահան
8. Գյուրջյան Իսրայել	29. Ռեվազյան Վահրիճ
9. Գրիգորյան Կորյուն	30. Սայգանով Գեորգի
10. Յերզնկյան Յեզեկ	31. Սողոմոնյան Սոյոսպա
11. Զարգարյան Հայկ	32. Սարգսյան Մեսրոպ*
12. Թավադալյան Մնացական	33. Սահակյան Մարտին
13. Իշխանյան Ժորժիկ	34. Սահակյան Արամ
14. Խանջյան Աղասի	35. Տեր-Հարությունյան Սերգեյ
15. Խուզդարյան Ստեփան	36. Տեր-Անդրեասյան Աշխեն
16. Կորյամազյան Մամիկոն	37. Տեր-Անդրեասյան Ասողիկ
17. Հարությունյան Գաբրիել	38. Տեր-Աստվածատրյան Սամսոն
18. Հասրաթյան Հարություն	39. Տեր-Վարդանյան Արտաշես
19. Մարտիրոսյան Սարգիս	40. Չոլախյան Սաթո
20. Մարտիրոսյան Սերգո	41. Դորոս
21. Մանվելյան Մինաս	

ՂԱՄԱՐԼՈՒՅԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

42. Այվազյան Վաղարշակ	44. Մարկոսյան Սամսոն
43. Գալստյան Արմենակ	

ԴԻԼԻՋԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

45. Աղայան Մուշեղ	46. Հարությունյան Հովհ. (Իվան)

ԻԳԴԻՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

47. Հարությունյան Ամասիա	49. Նազարյան Խաչիկ
48. Մուրադյան Արաքս	

ԱԼԵՔՊՈԼԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

50. Ղարիբջանյան Բազրաս	52. Զալյան Մուշեղ
51. Մուսալիսյան Սերգեյ	53. Տեր-Մովսիսյան Գևորգ

ԿԱՐՍԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

54. Արաբյան Ռոնիկ	59. Հովհաննիսյան Լեոն (շոֆեր)
55. Գարդաշյան Կարապետ	60. Մելիք-Դադայան Վահան
56. Թովմասյան Արշակ	61. Մուրուզով Գեղամ
57. Հալալյան Ալեքսադր	62. Սամսոնով Իվան
58. Կոստիկյան Բազրաս	63. Փորսուղյան Անուշ

ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Ահարունյան Արամայիս	6. Մելիք-Դադալան Բաղրատ
2. Յիւրյան Մարկոս	7. Մկրտչյան Զիլֆուզար
3. Իսկանդարյան Յեղյա	8. Շիրբազյան Հայրո
4. Կիրակոսյան Ամասիա	9. Փիրզուլյան Գեորգի
5. Ղամբարյան Յերվանդ	

ԴՐՍԻՑ՝ ՅԵՐԵՎԱՆԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ

10. Բալթունի	14. Կարապետյան Ռուբեն
11. Խորմանդարյան Վաղարշակ	15. Նալբանդյան Լևոն
12. Հովսեփյան Արփիար	16. Չճիկյան Ալեքսանդր
13. Միսչյան Լիպարիտ	

ԱՆԵՔՊՈԼԻ ԲԱՆՏԻ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Աշրաֆյան Զարեայր	30. Զափարյան Նուշիկ
2. Այվազյան Վաղինակ	31. Զանգյան Նիկողայ
3. Ալարյան Սանատրուկ	32. Խաչատրյան Մկրտիչ
4. Աբրահամյան Հովսեփ *	33. Խաչատրյան Հայկադ
5. Այվազյան Սարիբեկ	34. Կարապաշյան Մամբրե
6. Արշակունի Սուրեն	35. Կարապաշյան Մկրտիչ
7. Աղամալյան Արտեմ	36. Կուրդինյան Նահապետ
8. Արեշյան Գայանե	37. Կուզնեցով Կոստանդին
9. Արիազկին Իվան *	38. Հալրյան Ալեքսանդր
10. Աղեկյան Գարեգին	39. Հալրապետյան Յերվանդ
11. Բաբլումյան Արտեմ	40. Համբարձումյան Մարտիրոս
12. Բադալով Արմենակ	41. Հայրապետյան Իվան
13. Բալյան Ալեքսանդր	42. Հաբուսթունյան Գեորգ
14. Բալազդուղյան Վահան	43. Հաբուսթունյան Գալուստ
15. Բերբերյան Սիրանուշ	44. Հովակիմյան Հայկ
16. Բոյուլյան Լևոն *	45. Հովհաննիսյան Վաղարշակ
17. Բաղրամյան Բաղրատ	46. Հաբուսթունյան Հաբուսթուն *
18. Գրիգորյան Ալեքսանդր	47. Հովսեփյան Խորեն
19. Գրիգորյան Մարտիրոս	48. Դարբինյան Արամայիս
20. Գալստյան Գալուստ *	49. Դադարյան Զարուհի
21. Գրիգորյան Արտաշես *	50. Դադարյան Նվարդ
22. Գալոյան Սողոմոն	51. Մելիք-Բաբախանյան Արեկ
23. Գուլումյան Լիդարիտ	52. Մուսիկյան Վաղինակ
24. Յեսարեկյան Գրիգոր *	53. Մադատով Արտուշ
25. Յեսայան Խաչատուր	54. Մամիկոնյան Հայկ
26. Յերկանյան Սմբատ	55. Մխիթարյան Վերգինե
27. Յեվանդուկով Գաապար	56. Միրզոյան Յուլի
28. Յեսայան Անահիտ	57. Մկրտչյան Բրիտտափոր
29. Զուրաբով Ալեքսանդր *	58. Մարության Միքայել

59. Շչեկով Դեոդոր
60. Շամշյան Հովհաննես
61. Շավոյան Ալեքսի
62. Շեմախյան Արշավիր
63. Շաղգամյան Գուրգեն
64. Շախաթունի Վարդան
65. Շահինյան Մարութ
66. Սահփով Թարխան *
67. Սզանեկով Դեոդոր *
68. Հովհաննիսյան Վաղարշակ *
69. Ոհանջանյան Ոհնիկ
70. Ջորանյան Վախթանգ
71. Ջերկաշին Վասիլ
72. Ջալյան Մուշեղ
73. Ջուախյան Արփիկ
74. Պողանակյան Կոստանդին
75. Պետրով Իվան *
76. Պողոսյան Հակոբ *
77. Պետրոսյան Պետրոս
78. Սարգսյան Արշակ
79. Սահակյան Հայկ

80. Սեփոյան Յեզոր
81. Ստեփանյան Ներսիկ
82. Սարգսյան Կարախան
83. Սարգսյան Գեվորգ
84. Վարդանյան Արգար *
85. Վարդանյան Վաղարշակ
86. Վարդանյան Պետրոս
87. Տեր-Գեորգյան Միսակ
88. Տեր-Մեսրոպյան Գեղեոն
89. Տեր Ստեփանյան Գրիգոր *
91. Տեր-Ստեփանյան Հովհաննես *
92. Տեր-Մարտիրոսյան Արտաշես
93. Տեր-Ստեփանյան Սերգեյ
94. Տեր-Մովսիսյան Գեորգ
95. Տեր-Ասատրյան Սամվել *
96. Տեր-Գրիգորյան Թադեոս
97. Յվայկ Սամվել
98. Յուզբաշով Դեոդոր
99. Փանյան Արշալույս
100. Քոստյան Սերգեյ *

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՈՊՈԼԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆՏՈՒՄ (ԿՈՊԱՆԻՐՈՒՄ) ՆԱՍԿԸ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

1. Ալթանդիլյան Արտեմ	15. Կարախանյան Աղասի
2. Հարությունյան Սամվել	16. Քոչարյան Արազբեկ
3. Ալլահվերդյան Հմայակ	17. Մարգարյան Գրիգոր
4. Ադալիև Թադեոս	18. Մարգարյան Մկրտիչ
5. Աբելյան Գերասիմ	19. Շախաթունի Վարդան
6. Ասատրյան Գաբրիել	20. Շահնազարյան Մաթեվոս
7. Ալվադյան Մուրին	21. Շախանյան Հարություն
8. Բաղդասարյան Արսեն	22. Պետրոսյան Սերգեյ
9. Բաղդասարյան Լևոն	23. Պետրոսյան Գրիգոր
10. Բաբուլյան Պարոնիկ	24. Ջաղացպանյան
11. Գրիգորյան Աշոտ	25. Սարգսյան Անտոն
12. Ջաքարյան Հարություն	26. Ստեփանյան Տիգրան
13. Թումասյան Արտաշես	27. Վեգելյանց
14. Կալտակով Գրիգոր	28. Քալաշյան Սամսոն

ԴԻԼԻՋԱՆԻ ԲԱՆՏՈՒՄ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Անտոնյան Արշակ	4. Ներսիսյան Բախշի
2. Յեզանյան Հակոբ	5. Տեր-Աբրահամյան Ավետիք
3. Ղազարյան Ռուբեն	

*) Աստղ դրվածները չեն ստուգված:

ԿԱՐՍԻ ԲԱՆՏՈՒՄ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

6. Ալիթանյան Հայկ

8. Ուանդուկյան Ուննիկ

7. Մուրադյան Լևոն

9. Տեր-Աղասյան Վառժապուհ

ԿԱՂԶՎԱՆՆԵՐ

10. Ասոյան Սամվել

13. Մուրադյան Անուշավան

11. Թովմասյան Արմենակ

14. Մարտիրոսյան Ավագ

12. Կոստանյան Արտաշես

15. Ստեփանյան Արամ

ՍԱՐԻՂԱՄԻՇԻՑ

16. Առաքելյան Ալեքսանդր

25. Կարապաշյան Կարապետ

17. Ասեղյան Սարգիս

26. Կարապետյան Ռուբեն

18. Ավագյան Տիգրան

27. Հովսեփյան Արթիւր

19. Գևորգյան Սողոմոն

28. Մկրտչյան Հայկ

20. Յերզնկյան Լևոն

29. Մարտիրոսյան Ավագ

21. Զալան Վասիլ

30. Զիլինյարյան Սարգիս

22. Զալյան Սարգիս (մահ. բանտ.)

31. Պատանեցիկ (սոց. հեղ.)

23. Լևոն

32. Սարգիս

24. Պուրթուրյան Սամվել

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՆՏՈՒՄ ԿԱԼԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ԿՈՄՍՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ

1. Բոշնազյան Սերգո

8. Հովակիմյան Դարսեան

2. Դուրգարյան Մարուքի

9. Ղամարյան Հովհաննես

3. Դովլաթյան Վաղինակ

10. Մխիկյան Միքայել

4. Զանոյան Դևորդ

11. Մկրտչյան Պապիկ

5. Զարգարյան Հայկ

12. Պետրոսյան Պետիկ

6. Թելուսյան Դևորաթ

13. Պետրոսյան Միհրան

7. Կարապուլյան Արշավիր

14. Տեր-Միքայելյան Սուրեն*

Հավելված II

Դ Ե Պ Ք Ե Ր Ի Խ Ր Ո Ն Ի Կ Ա

1918 թ.

Վ Ապրիլ 9. — Սիւմի կողմից Անդրկովկասը անկախ հանրապետութիւն հայտարարվեց:

Վ Ապրիլ 11. — Կարսը հանձնվեց տաճիկներին:

Վ Մայիս 15. — Տաճիկները գրավեցին Ալեքսպոլը:

Վ 26. — Անդրկովկասյան Սեյմը 47 որվա գոյութիւնը հետոյ ցրվեց:

» — Ղրաց մենչիկները Վրաստանը հայտարարեցին անկախ հանրապետութիւն:

*) Բացի այս ցուցակներում հիշվածներից Լենինականի, Նոր-Բայազետի և մյուս բանակներում նստել են բավական քանակութեամբ զինվորներ և զոհողացիներ, վերոնց անունն ազգանունները մեզ հայտնի չեն:

- » — Թուրք մուսավաթիստները Ազրբեջանը հայտարարեցին անկախ հանրապետութիւն:
- 28 — Դաշնակցականները Հայաստանը հայտարարեցին անկախ հանրապետութիւն:
- W Հունիս 4 — Բաթումում դաշնակցական պատվիրակութիւնը դաշինք կնքեց տաճկական կառավարութեան հետ:
- W Հունիս 17 — Թիֆլիսում կազմված Հայաստանի կառավարութիւնը և Հայ Ազգային Խորհուրդը, տաճիկ սպաների ուղեկցութեամբ, մեկնեցին Յերևան:
- W Հունիս 31 — Բազմի կոմսունայի անկումը:
- W Ոգոստ. 1 — Բացվեց Հայաստանի խորհրդարանը.
- W Սեպ. 15 — Տաճկական զորքերը մտան Բագու:
- W 20 — Բազմի 26 կոմիսարների և կոմսունարների զնդակահարութիւնը:
- W Հոկտեմբեր 30 — Տաճիկներն անձնատուր լեղան դաշնակիցներին:
- Դեկտեմբեր
- W 5 — Տաճիկները դատարկեցին Ալեքսոլը:
- W 9 — Հայ-վրացական պատերազմ:
- W 31 — Դադարեց հայ-վրացական պատերազմը:

1919 թ.

- W Հունվար 18-20 — Տաճիկները դատարկեցին Կարսը:
- W Ապրիլ 15-20 — Հիմնվեց Հայաստանի «Սպարտակ» կազմակերպութիւնը:
- Մայիս
- W 1 — Լույս տեսավ «Սպարտակ» թերթի առաջին №-ը:
- Հունիս 4 — Յրվեց Հայաստանի խորհրդարանը:
- Հունիս — Ալեքսոլում հրավիրվեց Հայաստանի լեռնաթուղայիների պրոֆմիթեթնական 1-ին համագումարը:
- Ոգոստոս
- W 1 — Բացվեց Հայաստանի հանրապետութեան պարլամենտը (80-ից 73-ը դաշնակց.):
- W 1 — «Սպարտակ» կազմակերպութեան կողմ պարլամենտի բացման առթիվ, վորտեղ մերկացվում ե Անդրկովկասի «Սոց»-կան կուսակցութիւնների և բուրժուական պարլամենտարիզմի հակահեղափոխական դեմքը:
- 1 — Ալեքսոլի կոմ. կազմակերպութեան 1-ին անլեզալ կոնֆերենցիան:
- W 4-6 — Յերևանում, գավառներում և ռազմաճակատում ցրվեց «Սպարտակի» կողմ ուղղված «Բեյուլ-Վեդիի» կռիվների դեմ:

- 7-9 — Զերբակալվեց «Սպարտակի» համարւա ամբողջ կազմը:
21 — Անտանտի կողմից Հայաստանի դերագ. կոմիսար Նշանակված ամերիկացի գնդապետ Հասկէն իւր շքախմբով հասավ Յերևան:

Սեպտեմբեր — Յերեվանում սեղի ունեցավ Հայաստանի Կոմմունիստական կուսակցութեան 11-ի 6 անկգալ կոնֆերենցիան:

1920 թ.

Հունվար

- 3-6 — Դեպուի բանվորները գործադուլ արեցին և պահանջեցին ազատել ձերբակալված բալլէիկներ Յե. Սեվոյանին, Լևոն Ուլիբեգյանին, վորին իպատասխան, դաշնակներն սկսում են ծեծը, և բողոքող բանվորներից ձերբակալում բովականին մարդիկ:

Հունվարի վերջերին Ալեքսովի կոմկազմակերպութեան 2-րդ անկգալ կոնֆերանսը՝ ներկայութեամբ 25—30 պատգամավորի:

- 4 — Յերևանում տիֆից մեռավ մենշիկեյան Վրաստանից աքսորված սոց. դեմ. ինտերնացիոնալիստ Արեակ Զոնրայանը:
- 7 — Արշակ Զոհրաբյանի դիակի հուղարկավորութեան ժամանակ, Յերևանում կազմակերպված սգո միտինգում Ստ. Ալլահվերդյանի ցնցող ճառը, վորը մի մեղադրական ակտ եր, ուղղված մենշիկեյների և դաշնակների հասցեյին:
- 7-8 — Գիշերը Թիֆլիս ճանապարհած Ա. Զոհրաբյանի դադադին Ալեքսովում դիմավորեցին բանվորները և կազմակերպված սգո միտինգում արտասանվեցին բալլէիկյան ճառեր:
- 12 — Կարմիր բանակի հաղթական ուռաջխաղացման հետևանքով, տակտիկական տեսակետից, Անտանտան ռըֆակտո՞ ճանաչեց Վրաստանի և Ադրբեյջանի հանրապետութիւնները:
- 18-19 — Յերեվանում սեղի ունեցավ Հայաստանի Կոմկուսակցութեան 2-րդ անկգալ կոնֆերենցիան:
- 20 — ՄԴԲ հայ կազմակերպութեան (սպեցիֆիկների) և մի քանի սոցիալ-դեմոկրատների կողմից Նիֆնադրվում ե ՎՄԴԲ կուսակցութիւն. հրատարակվում ե ազգայնական վոգով գրված դեկլարատիվ կոչը, վորին վոգլում ե դաշնակների «Հառաջ»-ը:
- 22 — Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Վրաստանի, Ադրբեյջանի և Հայաստանի արտաքին գործոց մինիստրների խորհրդաժողովութիւնը, վորտեղ վորոշվեց, վոր Վրեք հանրապետութիւնները պետք ե պաշտպանեն իրենց անկախութիւնը ամեն տեսակ վտանձագութիւններից. այդ սուվերեն իրավունքները պաշտպանելիս, ամեն կերպ աջակցութիւն ցույց տալով միմյանց ընդդէմ հեղափ. և ի. իշխանութեան:

- 23 — Անտանտայի գերագույն խորհուրդը «ղը-Փակտո» ճանաչեց Հայաստանը:
- 25 — Կոմկուսակցութեան Հայաստանի Կոմիտեյի (Սրմենկոմի) կողմը Հայաստանի «ղը-Փակտո» ճանաչելու առթիվ, վորտեղ կոչ է անում պալքարել Յեվրոպա-Ամերիկյան իմպերիալիզմի և նրա կամակատար Դաշնակցութեան դեմ:
- 27 — Բազմում փակվեց բանվորական համագումարը, վորտեղ ընդունվեց Ադրբեջանի խորհրդայնացման բանաձևը:
- 31 — Ներքին գործոց նախարարի կարգադրութեամբ Յերեվանում և Դիլիջանում ձերբակալվեցին մի քանի բալլ շերիկներ, վորոնց թվում Ս. Կասյան, Ա. Մուսվյան:

Փետրվար

- 11 — Հաբավային սպիտակ կամավորական բանակի հրամանատար Դենիկինը «ղը-Փակտո» ճանաչեց Վրաստանը, Հայաստանը և Ադրբեջանը:
- Դաշնակցական կառավարութունը Հայաստանից աքսորեց ընկ. Կասյանին և ընկ. Ա. Մուսվյանին:
- 7 — Յերեան են գալիս Դոնի, Կուբանի և Թերեքի ղեկավարները, 8 ին այցելում Ալ. Սատիսյանին, վորտեղ գաղտնի վորոշում են բալլշերիզմի դեմ պալքարելու խնդիրը:
- Ըմբոսութեաններ Դիլիջանի 6-րդ և միլիցիոն գնդերում: Զինվորները հայտարարում են, վոր հրամանները չեն կատարի առանց կուսկոմիտեյի կարգադրութեամբ:
- 22 — Դաւաբաղի դաշնակցական ավանտյուրայի սկիզբը:
- 25 — Ալեքսանդրում բացվեց Հայաստանի լեռնաթուղայիններ պրոֆմիտեյան 2-րդ համագումարը, վորը բուռն պալքարեց հետո փակվեց ալրիլի 15-ին: 16 հոգուց բաղկացած կոմֆրակցիան կարողացավ սոցկապինել քաղաքական նշանակութուն ունեցող և տարիֆային խնդրին նվիրված իր բանաձևը: Միաժամանակ ընտրվեց «Կարմիր պրոֆմիտեյանների բյուրո», վորն սկսեց պալքարել դեղին կենտկոմի դեմ:

Ապրիլ

- 7 — Բազմի նավահանգստում պատասպարված կամավորական բանակի նավատորմիդի նավաստիները կարմիր դրոշմ են պարզում և հեռագրում Հաշտարխան խ. իշխ. անձնատուր լինելու մասին և սպասում հրամանի—Բազում դրավել թե վոչ:
- 16 — Դաշնակները ձերբակալեցին Սարիղամիշում կանգնա 4-րդ պնդի կոմբլիլի 3 ակտիվ անդամներին, վորի առթիվ գնդում խլրտումներ սկսվեցին և զինվորները պահանջից հետո նրանք ազատվեցին:

- Ալեքսպոլում հրավիրվեց Ալեքսպոլի կոմ-կազմակերպության Յ. Դգ անկեզալ կոնժերտնոր, վորիճ ներկայեյին ճայեվ Կարսի, Սարիգամիճի, Ղարաֆիխայի յեվ Պարենեկամի ներկայացուցիչները:
- 19 — Ընկեր Արտաշես Մելքոնյանի խմբագրութլամը Յերևանում լույս տեսալ «Դյուզպոլ Ձաչն» թերթի 1-ին համարը:
- 23 — Սարիգամիշում 4-րդ դնգում նորից տեղի ունեցան կոմունիստների ձերբակալութլուններ, բայց տեսափոխելիս զուեղը կազմակերպված ըմբոստանում է և զնդացիրային կրակի տակ, խլում նրանց:
- Սովի պատճառով Ալեքսպոլում հուզված աշխատավորութլունը ցույց է կալմակերպում, պաշարում ինքնավարութլան շենքը և հաց պահանջում:
- 27 — Գնդապետ Հասկելը Թիֆլիսից հեռագրում է, վոր մինչև հունիսի 1-ը Ամերիկայից ալյուր չի ստացվի:
- 28 — Կարմիր բանակը մեկնով Քազու-Պարքեշաքում հայ-առարկում է խորհրդային իսխաճուրյուն:
- 30 — Գնդապետ Հասկելը կրկին հայտնում է, վոր ողոսողից Ամերիկան դադարեցնում է Հայաստանին հաց մատակարարելը:
- Հայաստանում ամենուրեք տենդային պատրաստութլուններ են տեսնում մայիսի 1-ը տոնելու համար:

Մայիս

1

- Հակալական, բուռն ցույցեր Յերևանում, Ալեքսպոլում, Կարսում, Նոր-Բայազետում, Ղարաքիլիսայում, Սարիգամիշում եալլ վայրերում, վոր վերջանում է կոմունիստների հաղթանակով և դաշնակների ամենախալտառակ պարտութլամը—որվա հիմնական լողունգն է Հայաստանի խորհրդայնացումը. վողջունի հեռագրեր են ուղարկվում Խորհրդային Ագրեշանին: Զինվորները ևս մասնակցում են ցույցերին: Ալեքսպոլում կոմունիստների հաղթի հաջողվում է զսպել մասսաների զայրուլթը. կոմիտենները, հատկապես Ալեքսպոլում, կանգնում են ապստամբութլան անհրաժեշտութլան առաջ:
- Սոց-հեղափոխականների կոմիտեյում ձայների մեծամասնութլամը անցնում է Հայաստանի անարլուն խորհրդայնացման որակարգի հարցը՝ կոալիցիոն կառավարութլուն ստեղծելու ճանապարհով:
- 2 — Դաշնակները կոմունիստների ձերբակալութլուններ են կատարում Իջևանում:
- 3 — Ալեքսպոլի կալարանը, զրահապատը և բերդը փաստորեն գտնվում են բայլչեիկների ձեռքին:
- 3 — Ալեքսպոլի կոմիտեի կոմիտեի ապստամբութլան ստանկցիա յև պահանջում Արմենկոմից:

- 3 — ՀՍԴԲ կուս. կոչը՝ ուղղված Ադրբեջանի խորհրդայնա-
ման դեմ:
- 3 — Յերևանի քաղցած բնակիչները, զլխավորապես կանայ-
րուհիներ սարքեցին և թալանեցին մի շարք ուստաս
խանութներ:
- 4 — Ալեքսյուրի կոմիտեան կանգնեցրեց ամերիկացիների դե-
մացքը և ստորագրութիւն վերցրեց՝ չղաղարեցնել հա-
ցի առաքումը:
- 5 — Հ. Հ. Դաշնակցութեան Բյուրոն հայտարարում և կու-
սակցական բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա:
- 5 — Ա. Սատիսյանի կարիւնետը հրաժարական ներկայացրել
մի ամսով ցրվեց պարլամենտը և արտակարգ լիազո-
րութիւններով ընտրվեց նոր կառավարութիւն:
- 6 — Արմենկոմը սանկցիա տվեց ապստամբութեան և Ալեք-
սյուր գործուղեց Արմենկոմի ներկայացուցիչներ Աբա-
ղես Մեկրոնյանին և Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանին:
- 6-8 — Ալեքսյուրի կոմիտեյի արտակարգ նիստում ընտրվում
Ռ. Հ. Կոմիտե և վորոշվում և իշխանութիւնը գրավե-
մայիսի 8-ին:
- 6 — Նախարարների խորհուրդը հաստատում և արտակար-
գատարաններ և մահվան պատմի որենք «պետական դա-
վաճանների» դեմ:
- 6-7 — Յերևանում բալլէիկիների մասսայական ձերբակալու-
թիւններ:
- 8 — Կարսում և Սարիղամիշում կազմակերպվեցին ռազմա-
հեղափոխական կոմիտեներ:
- 8 — Նախարարների խորհուրդը վորոշում և ծառայողների և
բանվորների գործադուլը համարել պետական հանցանք
և դատի տալ քրեական որենսգրքի համաձայն:
- 8 — Դաշնակցական կուսակցութեան և կառավարութեան կո-
չերն ընդդեմ «ներքին խռովարարների և պառակտիչ-
ների»:
- 8-10 — Իզդիրում ձերբակալվում և ՌՀԿ-ի ամբողջ կազմը:
- 9 — Խմբապետ Սեպուհի գորարանակն ուղեորվում և դեպի
Ալեքսյուր:
- 9 — Ալեքսյուրի դարնիզոնի սպաները վորոշում են անցնել
լա. իշխանութեան կողմը:
- 10 — Ալեքսյուրում յեվ ամբողջ Հայաստանում հայաբնակում
և խորհրդային իշխանութիւն:
- 10 — Կարսի Ռ. Հ. Կ. վերջնագիր և ներկայացնում իշխանու-
թեանը՝ անձնատուր լինելու համար:
- 10-12 — Ղարաքիլիսայում ձերբակալվում են ակտիվ կոմսոնիստ-
ները:
- 11 — Կարսում հայտարարվում և խորհրդային իշխանութիւն:
- 11 — Սարիղամիշում փոքրիկ ընդհարումից հետո իշխանու-
թիւնն անցնում և Ռ. Հ. Կ. ձեռքը:

- 11 — Ապստամբ զրահապատ գնացքն Ադին կայարանում ընդհարվում և Սեպուհի զորամասերի հետ:
- 12 — Խլբառուների Բասարգեչարի զորամասերի մեջ:
- 13 — Գիշերը Կարսի հեղկոմը 27-29 հոգու հետ ճեղքում և թշնամու շղթան և ուղևորվում զեպի Ալեքսոլ:
- 13 — Ապստամբության զրոշ և պարզվում Նոր-Բալաղետի Ղարանյուխ գյուղում:
- 13 — Ջերբակալություններ կազմվանում:
- 13 — Կարսից նահանջող հեղափոխականները պաշարվում են Արգինո ձորում, ուր մի քանի ժամ տեղի չե ունենում տաք կռիվներ, ուր 9 հոգու հետ սպանվում և Ռէչ նախագահ Ղուկաս Ղուկասյանը և մի քանի հոգի զերի լեն ընկնում:
- 14 — Կազմվանում ապստամբվում և 1-ին գունդը, ազատում ձերբակալված բայլեիկներին ու բանտարկում ակտիվ դաշնակցականներին:
- 15 — Լուսաղեմին Ալեքսոլի Ռէչ թողնում և քաղաքը և ցրվում:
- 14 — Դաշնակցական զորամասերը գրավում են Ալեքսոլը:
- 15 — Նոր-Բալաղետում ձերբակալվում են բայլեիկները և աքսորվում Սևանի կղզին:
- 17 — Ապստամբ կարմիր զորամասերը կռվով գրավեցին Նոր-Բալաղետ քաղաքը:
- 18 — Սարիղամիշի Ռէչ ինքնալիկվիրդացիայի չե լենթարկվում և ձերբակալվում:
- 19 — Համառ կռվից հետո դաշնակները գրավում են Նոր-Բալաղետ քաղաքը:
- 19 — Ապստամբության սկիզբը Ղազախում. կարմիր զորամասերը գրավում են Իջևանը:
- 20 — Սեպուհը մտավ Սարիղամիշ:
- 20 — Յերևանի այգիների մոտ գնդակահարվեց Ալեքսոլի Ռէչ անգամ բժ. Արտաշես Մելքոնյանը:
- 20 — Ապստամբվում և Ջանդեղուրի Սիսիանի շրջանը, ապստամբները ձերբակալում են դաշնակ պաշտոնյաներին:
- 20 — Յերևանում ձերբակալությունների հետևանքով ընտրվեց Կոմիտսի քաղաքային նոր անլեգալ կոմիտե:
- 21 — Փոքրիկ ընդհարումից հետո Ղազախի ապստամբ ուժերը գրավում են Դիլիջանը:
- 21 — Գիշերը Սեպուհը գնդակահարում և Սարիղամիշի ապստամբության ղեկավարներից 4 հոգու և նետում Կարսի լճակը:
- 23 — Դաշնակների զորամասերն առանց կռվի գրավեցին Դիլիջանը և Իջևանը:
- 25 — Գորիսի զորամասերը հրաժարվեցին գնալ Սիսիանի ապստամբների դեմ:
- 23-31 — Մուսավաթական ավանյուլուրան Գանձակում և շրջակայքում:

- 26-27 — Ուժեղ քաղաքացիական կռիվներ Ղազախում, Շամշադինում:
- 27 — Ջանգեղուրում— Խնձորեսկն իր շրջակա գյուղերով ապրտամբության զրոշ և բարձրացնում և կտրում Ղաբալայից վերադարձող Դրոյի և Նոյեհի բանակի ճանապարհը:
- 29 — Դրոյի զնդիրը կովով գրավում են Խնձորեսկը և գնդակահարում Ռէկ անդամներին մեկին:

Հունիս

- 4 — Ընկեր Ձիչերինի հայտագիրը Հայաստանի կառավ. կոմ-մունիստների ղեղակահարություններն ու հալածանքները զաղարեցնելու առթիվ:
- 4-7 — Սխախի հեղկոմը ինքնալիկվիդացիայի լենթարկվեց:
- 10-12 — Դժգոհություններ Բանաքեռի ղինվորական մասերում:
- 18-21 — «Մաքրվեց»-ին ամբողջ Ջանգեղասարի 15-16 թրքական գյուղերը:
- 20 — Ուժեղ քաղաքացիական կռիվներ Ղազախ-Շամշադինում:
- 20 — Կարմիր զորամասերը գրավեցին Իվկանը:
- 22 — Դաշնակները վերագրավեցին Իվկանը:
- 23 — Կարմիր զորամասերը գրավեցին Շամշադինը:
- 28 — Կարմիր զորամասերը հեռացան Ղազախ-Շամշադինից:
- Հունիս
- 3-5 — Կարմիր զորամասերը տեղի աշխատավորության ոգնությամբ և պահանջով մտան Գորիս, և Ջանգեղուրում հայտարարվեց խորհրդային իշխանություն:
- 12 — Դաշնակցական բանակը չերկարատև և համառ կռիվներից հետո գրավեց Բեյուլք-Վեդին:

Ոգոստոս

- 1 — Դրոյի զորամասերը Դարալագյազից արշավում են խորհրդային Ջանգեղուրի վրա:
- 2 — Կռիվներ Գորիսի մոտ:
- 3 — Առավոտյան Դրոյի զորամասերը մտան Գորիս:
- 4 — Ուժեղ կռիվներ Ջանգեղուրի և Ղարաբաղի սահմանում:
- 6 — Կարմիր բանակը վերագրավեց Գորիսը:
- 9 — Դրոն հեռացավ Ջանգեղուրից:
- 15 — Դաշնակցականները Յերևանի բանտից ուժով տանում են Ստ. Ալլահվերդյանին, Բ. Ղարիբջանյանին, Ս. Մուսայելյանին և Նորքի ալգիներում գնդակահարում:
- 16 — Նոր գնդակահարություններ Յերևանի բանտից 5 հոգի:
- Սեպտեմբեր
- 1 — Բազմում բացվեց արևելյան ժողովուրդների համագումարը:

Նոյեմբեր

- 29 — Հայաստանում հայտարարվում է խորհրդային իշխանություն:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
1. Մալխը	3
2. Մալխսեկյան տոնը Յերեանում Ս. Ղազարյան	11
3. 1920 թվի մալխի 1-ը Յերեանում Դ. Տ. մւնյան	11
4. Հիշողություններ ընդհատակյա աշխատանքներից Ա. Մա- նուշարյան	20
5. Մալխյան որերը Ալեքսանդր Ա. Տ. Սահակյան	25
6. Հուշեր Քյաֆթաուլույի շրջանից Ն. Կուրդիյան	32
7. Հիշողություններ մալխյան որերից Յե. Գալոյան	38
8. Հիշողություններ Ալեքսանդր ընդհատակյա աշխատանքներից Ա. Գոգուց	43
9. Մալխյան ապստամբութիւնը Ալեքսանդր Թ. Մանգալյան	50
10. 20 թվի մալխյան որերը Կարսում Անուս փոքրուղյան	61
11. Հիշողություններ Կարսի ապստամբության մասին Մելիկով	67
12. Հիշողություններ Սարիղամիշից Ա. Առաքելյան	83
13. Մալխյան ապստամբութիւնը Նոր-Բայազետում Միհրան Պետրոյան	83
14. Մալխյան ապստամբութիւնը Նոր-Բայազետում Ս. Բո- նաղյան	91
15. 1920 թ. մալխյան ապստամբութիւնը Նոր-Բայազետի գավառում Լ. Ներսիսյան	95
16. Հիշողություններ Դիլիջան-Ղազախի ապստամբութիւնից Կ. Ալվաղյան	101
17. Մալխյան ապստամբութիւնը Դիլիջանում Գ. Իսխանյան	109
18. Հիշողութիւններ Կ. գյուղի շրջանից Ավագ Սեփանյան	114
19. Հիշողութիւններ Ղարաքլիսայից Վերգուս Մխիթարյան	117
20. Հիշողութիւններ Սուրմալուի գավառից Մուրադյան Արաք	122
21. Մալխյան շարժումները Ջանգեզուրում Հ. Թաքարյան	126
22. Ալլահվերդյան, Մուսախանյան Ղարիբջանյան Մ. Աղայան	133
23. Սեանա Սքսորականները Ա. Ղարապետյան	197
25. Հայաստանի կոմիտեի ղեկուցումը Ռ Կ Կ. Կովկասյան յերկրային կոմիտեին	147

25. Արմենկոմի կոչը	155
26. Ալեքսյուլի կոմիտեի մայրամեկյան կոչը	158
27. Ալեքսյուլի վոդյուչնը խորհրդային Ազրբեջանին (2 հեռագիր)	159
28. Արմենկոմի վոդյուչնի հեռագիրն Ազրբեջանին	161
29. Ալեքսյուլի կոմիտեի նամակներն Արմենկոմին (4 նամակ)	162
30. Զինվորա-հեղափոխական կոմիտեի կոչը (մայիսի 10-ի)	168
31. Ընկեր Մուսայիլյանի զեկուցումը յերկրային կոմիտեին	172
32. Մուսայիլյանի յերկրորդ զրույթունը	176
33. Կարսի արձանագրութիւնը Ա. Նազարյան	177
34. Սոցիալիստական հեղափոխութիւնը Հայաստանում (Կ. Այվազյանի յերկու զեկուցում)	181
35. Ռազմահեղինների կազմը—(ցուցակ ա.)	185
36. Մայիսյան ապստամբութեան զոհերի ցուցակը (ցուցակ բ.)	186
37. Մայիսյան ապստամբութեան պատճառով բանտարկված ընկերների ցուցակը (ցուցակ գ.)	189
38. Դեպքերի խրոնիկա	192

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1. Արմենկոմի կազմը	9
2. Ուղարտակ կազմակերպութեան ղեկավար կազմը Յերևանում	12
3. Յերևանի ընդհատակյա կոմիտեի կազմը	21
4. Հայաստանի Ռազմահեղինների կազմը	25
5. Քյալթաուլուի շրջանի Ռազմահեղինների կազմը	33
6. Քյալթաուլուի տեսարանը	39
7. Մայիսյան միտինգի վաղը Լենինականում	44
8. Ալեքսյուլի ընդհատակյա կոմիտեի կազմից	51
9. Լենինականի կոմիտեիստների ընդհատակյա տունը	59
10. Կարսի ՌՀԿ-ի կազմից	63
11. Սարիղամիշի ՌՀԿ-ի կազմից	75
12. Ընդհատակյա աշխատող կին ընկերները խմբանկար	81
13. Նոր-Բայազետի ՌՀԿ-ի և սովդետի կազմը	83
14. Ղազախ-Դիլիշանի ՌՀԿ-ի կազմը	103
15. Ղազախ-Դիլիշանի դավաճում ապստամբութեան ակտիվ մասնակից ընկերների խմբանկար	111
16. Ռեզոլուի կամուրջը	115
17. Սուրմալուի ՌՀԿ-ի կազմը	128
18. Զանգեզուրի Սիսիան. Ննձորեսկ շրջանի ՌՀԿ-ի կազմը	127
19. Սալուդայի կամերան	133

20. Մալխյան ապստամբության ղոհերից	135
21. Ալլահվերդյանի, Մուսայելյանի և Ղարիբջանյանի զնդակահաման տեղը	137
22 Սևանա կղզին	139
23. Սևանի կղզին աքսորված կոմսունիստների խմբանկար	143
24. Կոմսունիստական մամուլ (5 նկար)	169
15. Լ՛նդհատակյա կոմիտեի տունը Յերևանում	172

ԽՈՇՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Յող	Վրված է	պետք է լինի
Արմենկոմի կազմը		Նոտրջանյան	Նոտրջանյան
17	վարից 4	Վարպետության	Վարպետությամբ
20	վարից 7	Գազեզին	Գարեզին
28	վարից 17	կոնստելի	կոմիտելի
29	վարից 3	հաղորդում	համոզում
30	վարից 18	վոզեվորոդ	վոզեվորովոդ
31	վարից 17	լիկվիդացիաների	լիկվիդացիայի
63	վարից 7	եվ եր	եվ իր
71	վարից 17	մենք	մեր
74	վարից 10	թված	տված
74	վարից 7	կարողսեանեն	կարողյանեն
77	վարից 5	Ասաքելյան	Ասաքելյան
77	վարից 8	Վսկանյան	Վսկանյան
83	սկզբը	1918 թ.	1919 թ.
84	վարից 3	Մովսյան	Մովսիսյան
86	վարից 14	Ջենք	Ջեն
86	վարից 17	միացնելով	միացնելու
87	վարից 14	հանդիսարում	հանդիսանում
99	վարից 3	Սենյոժա	Սերյոժա
103	խմբանկար	Յենո	Յենոք
110	վարից 8	լեկավ	լեկան
116	վարից 2	զաղթականութունը	զաղթականության
134	վարից 15	Ռանդամիրյան	Ռարմանդարյան

2/10 159

160

161

162

163

164

165

166

ւո՛ւմ եւ ընթերցողը,
լրութեան մասին
լին ժամանակա-
րա չազդող, վորոշ
մի շարք տեխնի-
խմբադրութեանը
յո՛ւստիները, նե-
սխալներն ուղղե-
ալիս ժողովածուի
մատոտ խրոնիկան,
սրվում հիշատակել
ըզող դաշնակցական
կոփքների հետեան-
աստաթղթեր, ալի
Գյանը պո՛հ են դը-
րի անուններն ու
մնացել մեզ,
յաստանի հեղափո-
յապիս իրապե՛կ բո-
ւ ալս խնդրի վրա,
լութուններով, լրա-
ւամբ — հնարավորու-
ոխութեան պատմու-
ը:

ԿՈՒՍՊՈՒՍ

9160 18 80

ИСТВАРТ. Ц. К. Н. П. (О) АРКЕННИ
Майское восстание в Армении
1920—1930

Госиздат ССР Армении
Эривань—1930

(12504)

ՀԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0068291

~~A III~~

2.534